

*Присвячується 201-річчю
від дня народження
Т. Г. Шевченка і
50-річчю з часу створення
Тернопільського національного
економічного університету*

Тернопільський осередок
Наукового товариства ім. Шевченка
Тернопільський національний економічний університет

ЗБІРНИК ПРАЦЬ
Том 10

**Проблеми економіки
Тернопільщини та інших
територій України**

Тернопіль
Економічна думка ТНЕУ
2015

Ternopil Branch of
Shevchenko Scientific Society
Ternopil National economic University

REVIEW PAPERS
Volume 10

Problems of Economics
Ternopil Ukraine
and other territories

Ternopil
Economic thought TNEU
2015

ББК 65

3 – 41

Відповідальний редактор серії – заслужений діяч науки і техніки України, член-кореспондент НАМН України, дійсний член НТШ, доктор медичних наук, професор **Михайло Андрейчин**.

Редактори тому – доктор історичних наук, професор **Оксана Гомотюк**,
доктор економічних наук, доцент **Василь Дерій**.

Редакційна колегія:

доктор економічних наук, професор, ректор Тернопільського національного економічного університету **Андрій Крисоватий**; доктор економічних наук, професор, проректор з наукової роботи Тернопільського національного економічного університету **Зеновій-Михайло Задорожний**; доктор економічних наук, професор **Ольга Кириленко**; доктор економічних наук, професор **Алла Мельник**; заслужений діяч науки і техніки України, дійсний член НТШ, доктор економічних наук, професор **Богдан Андрушків**; магістр **Уляна Безпалько** (відповідальний секретар); кандидат історичних наук, доцент **Надія Білик**; дійсний член НТШ **Богдан Головин**; доктор медичних наук, професор **Василь Копча**; голова Тернопільської обласної організації Національної спілки краєзнавців України **Степан Костюк**; кандидат медичних наук **Петро Мазур**; кандидат історичних наук, доцент **Ірина Федорів**.

Рецензенти:

доктор економічних наук, професор **Надія Пилипів**,
доктор економічних наук, професор **Василь Савчук**.

Затверджено до друку вченою радою Тернопільського національного економічного університету (протокол № 2 від 28 вересня 2015 р.).

3 – 41 **Збірник праць Т. 10:** Проблеми економіки Тернопільщини та інших територій України / Тернопільський осередок Наукового товариства ім. Шевченка, Тернопільський національний економічний університет / відпов. ред. М. Андрейчин, редактори тому О. Гомотюк, В. Дерій. – Тернопіль : Економічна думка ТНЕУ, 2015. – 212 с.

ISBN 978-966-654-391-5

У збірнику містяться 15 наукових статей, в яких наведено важливу інформацію про стан і проблеми розвитку підприємництва, українського села та аграрної економіки, місцевих бюджетів і дотування виробничої діяльності, про актуальні обліково-аналітичні проблеми та їхнє вирішення, а також про історичні аспекти економічного розвитку українських господарств у XIX–XX століттях.

Адресовано науковцям, працівникам-практикам економічних спеціальностей і усім тим, хто цікавиться економікою Тернопільщини та інших територій України.

На палітурці автопортрет Тараса Шевченка, створений поетом у 1860 році.

**Видання здійснено за сприяння та фінансової підтримки
Тернопільського національного економічного університету.**

© Усі права застережені

ISBN 978-966-654-391-5

© Тернопільський осередок Наукового товариства ім. Т. Шевченка, 2015

© ТНЕУ, 2015

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	9
<i>Богдан Андрушків</i> УКРАЇНЦІ БІДНІ..., БО НЕ ХОЧУТЬ КОРИСТУВАТИСЯ ДАРУНКОМ БОГА?	13
<i>Дарія Берницька</i> ТЕНДЕНЦІЇ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМНИЦТВА НА РЕГІОНАЛЬНОМУ РІВНІ	33
<i>Юлія Боднарчук</i> ОСОБЛИВОСТІ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ НА ЕТНІЧНИХ ЗЕМЛЯХ У МЕЖАХ ПОЛЬЩІ НАПЕРЕДОДНІ ЇХНЬОГО ВИСЕЛЕННЯ	43
<i>Ірина Гавліч</i> ФУНКЦІОНУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ КРЕДИТНОЇ КООПЕРАЦІЇ У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ ЇЇ РОЗВИТКУ	65
<i>Оксана Гомотюк</i> ТЕРНОПІЛЬСЬКЕ КУПЕЦТВО ОЧИМА ІВАНА ФРАНКА, АБО ПРОБЛЕМИ ЕТИКИ ГАЛИЦЬКИХ ПІДПРИЄМЦІВ	75
<i>Олександр Длугопольський, Ігор Глодан</i> МАЛЕ ПІДПРИЄМНИЦТВО В РЕГІОНІ: СТАН ТА ПРОБЛЕМИ ФУНКЦІОНУВАННЯ (НА ПРИКЛАДІ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ)	89
<i>Ольга Збожна</i> УКРАЇНСЬКА НАУКОВА ТЕРМІНОЛОГІЯ, АБО ЧОМУ ТАК ВАЖЛИВО, ЩОБ КОЖНА НАУКА МАЛА СВОЮ ТЕРМІНОЛОГІЮ?	104
<i>Степан Кулик, Борис Сидорук</i> СУЧАСНИЙ СТАН АГРАРНОЇ ГАЛУЗІ, ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ВИРОБНИЦТВА ЕНЕРГЕТИЧНИХ КУЛЬТУР НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ	113

<i>Зоряна Лободіна</i> ПРАКТИКА І ПРОБЛЕМАТИКА ЗДІЙСНЕННЯ ВИДАТКІВ МІСЦЕВИХ БЮДЖЕТІВ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ НА СОЦІАЛЬНУ СФЕРУ ТА СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ НАСЕЛЕННЯ	126
<i>Микола Лазарович</i> ЕТНОСОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ НАПЕРЕДОДНІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	143
<i>Володимир Муравський</i> АНАЛІЗ ТЕМПІВ І ТЕНДЕНЦІЙ ЗАПРОВАДЖЕННЯ КОМП'ЮТЕРНО-КОМУНІКАЦІЙНОЇ ТЕХНІКИ В СИСТЕМУ ОБЛІКУ НА ПІДПРИЄМСТВІ	157
<i>Андрій Сава, Михайло Саєнко</i> СТРУКТУРНІ ЗМІНИ В АГРАРНОМУ ВИРОБНИЦТВІ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ ЗА РОКИ ЕКОНОМІЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ	166
<i>Ірина Хомин</i> ДОТУВАННЯ АГРАРНОГО СЕКТОРУ (ВАДИ КОНЦЕПЦІЇ Й ПРИНЦИПІВ ЗАСТОСУВАННЯ).....	179
<i>Петро Хомин</i> КООПЕРАЦІЯ ЯК ВИРІШАЛЬНИЙ НАПРЯМ ПОДОЛАННЯ КРИЗОВОГО СТАНУ В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ	190
<i>Олег Шевчук</i> РОЗВИТОК ОБЛІКОВО-АНАЛІТИЧНОГО ВІДОБРАЖЕННЯ ФІНАНСОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ АГРАРНИХ ПІДПРИЄМСТВ	202

CONTENTS

PREFACE	9
<i>Bohdan Andrushkiv</i> UKRAINIAN ARE POOR ... BECAUSE DON'T WANT TO USE THE GIFT OF GOD?.....	13
<i>Daria Bernytska.</i> TENDENCIES OF FORMATION AND DEVELOPMENT OF ENTERPRISES IN THE REGION	33
<i>Ulia Bodnarchuk</i> FEATURES OF ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE UKRAINIAN ECONOMY ON ETHNIC GROUNDS WITHIN POLAND BEFORE THEIR EVICTION	43
<i>Iryna Havlich</i> THE REASONS OF ORIGIN AND PERIOD OF DEVELOPMENT OF UKRAINIAN CREDIT COOPERATION OF THE EASTERN GALICHYNA (1860-1880) HAS BEEN ANALYZING IN THIS ARTICLE	65
<i>Oksana Homotuk</i> IVAN FRANKO OPINION ON TERNOPIL MERCHANTS OR ETHNIC PROBLEMS OF GALICIAN BUSINESSMEN.....	75
<i>Oleksandr Dluhopolskyi , Ihor Glodan.</i> SMALL BUSINESS IN THE REGION: REALITY AND PROBLEMS OF DEVELOPMENT (CASE OF TERNOPIL OBLAST).....	89
<i>Olga Zbozhna</i> UKRAINIAN SCIENTIFIC TERMINOLOGY, OR WHY IS IT IMPORTANT THAT EACH SCIENCE HAD ITS OWN TERMINOLOGY?.....	104
<i>Stepan Kulyk, Borys Sydoruk</i> MODERN STATE OF AGRICULTURAL, PROBLEMS AND PROSPECTS OF DEVELOPMENT OF PRODUCTION OF ENERGY CROPS IN TERNOPIL REGION	113

Zoryana Lobodina.
PRACTICE AND PROBLEMS OF IMPLEMENTATION
OF THE LOCAL BUDGET EXPENDITURES OF TERNOPIL
REGION ON SOCIAL SERVICES AND SOCIAL
PROTECTION OF POPULATION 126

Mykola Lazarovych
ETHNO-SOCIALSTRUCTURE OF THE POPULATION OF
UKRAINE ON THE EVE OF THE FIRST WORLD WAR 143

Volodymyr Muravskyi
RATES AND TRENDS ANALYSIS OF INTRODUCTION
THE COMPUTER AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES
INTO ACCOUNTING SYSTEM ON ENTERPRISE 157

Andriy Sava, Mykhaylo Saenko
STRUCTURAL CHANGES IN AGRICULTURAL
PRODUCTION OF TERNOPIL REGION DURING YEARS
OF ECONOMIC TRANSFORMATION 166

Iryna Homyn
SUBSIDIES AGRICULTURAL SECTOR
(HEART CONCEPTS AND PRINCIPLES OF APPLICATION)..... 179

Petro Khomyn
COOPERATION AS A DECISIVE DIRECTION TO OVERCOME
THE CRISIS IN AGRICULTURE..... 190

Oleg Shevchuk
DEVELOPMENT OF ACCOUNTING-ANALYTICAL
REFLECTION OF FINANCIAL ACTIVITIES
OF AGRICULTURAL ENTERPRISES 202

ПЕРЕДМОВА

Українська наука, насамперед економічна, є фундаментом розвитку й утвердження української нації. Головну функцію у збереженні української суті, основ економічного буття, національно-державних підходів виконувала наука про організацію й управління господарством, від якої залежав добробут населення. Історично обумовлено, що розвиток України та економічної науки упродовж багатьох століть відбувався в єдиному руслі. У контексті світових подій наша країна – одна з найдавніших держав Європи, то виникала на її геополітичних картах, вражаючи сучасників могутністю, розумом, шляхетністю, то знову зникала за назвою складової чужого державного організму. При цьому нищилися здобутки нації, ділилася на частини територія, руйнувалися економічні засади життєдіяльності нашого народу.

В історії відомі періоди, коли українську науку можна було розвивати лише у форматі неофіційних інституцій, наукових товариств. Масштабністю та інтенсивністю студій виокремлювалося серед них Наукове товариство імені Тараса Шевченка. Понад 140 років члени цього товариства розвивають науку в Україні і «...тим самим беруть участь у нескінченій ще боротьбі нашого народу за вільне й самостійне життя в своїй незалежній державі»¹.

Діяльність НТШ є золотою сторінкою у хроніці національного відродження України, а його історія – це літопис самовідданої боротьби багатьох поколінь учених за утвердження української науки. Заснування Наукового товариства імені Тараса Шевченка як літературного, його трансформація в наукову установу академічного типу стали логічним продовженням традицій Острозької та Києво-Могилянської академій, Львівського, Харківського, Київського університетів, використанням західноєвропейського досвіду. Впровадження нових методів наукового пізнання, розвиток знань про український народ на засадах синтезу й інтеграції, науково-видавнича діяльність, запровадження україномовного термінологічного апарату, формування науко-

¹ Кубійович В. Нарис історії Наукового товариства ім. Шевченка (1873–1949) / В. Кубійович; НТШ наук.-попул. б-ка. – Львів, 1991. – 53 с.

вих шкіл, популяризація наукових здобутків – це ще не повний перелік напрямків діяльності товариства.

Варто зазначити, що Товариство відновило свою роботу з часу становлення незалежної України та продовжує популяризацію наукових знань. Такий вектор діяльності є надзвичайно важливим, оскільки економічна наука розвивається динамічно і потужно, а освітні інституції незалежної держави стали центрами формування наукової думки, виховуючи інтелектуалів нового покоління, будучи осередками свободи, поваги до людської гідності.

Сьогодні діяльність ВНЗ є багатогранною. Лідерські позиції університету забезпечують якість освітніх послуг, компетентність кадрів. Основне завдання сучасної освітньої інституції у підготовці фахівців для інформаційного суспільства полягає не лише у створенні умов для засвоєння певного обсягу знань, а й у вихованні вміння вчитися, продукувати нові ідеї. Акценти на науково-дослідній діяльності кадрового потенціалу дають змогу використовувати у практичній діяльності принцип «досліджуючи – навчаємо».

Реалізуючи Концепцію наукової та науково-технічної діяльності ТНЕУ й План розвитку вищого навчального закладу на 2010–2020 рр., діяльність університету зорієнтована на державні стандарти якості підготовки фахівців з вищою освітою та науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації, фундаменталізацію освітньої підготовки й універсалізацію навчального процесу через поєднання науки і освіти, наукове забезпечення навчального процесу, формування та розвиток наукових шкіл; підтримку молодой науки, забезпечення інноваційної моделі розвитку економіки України.

Серед багатовекторних наукових зацікавлень професорсько-викладацького колективу ТНЕУ – стан і проблеми розвитку підприємництва на Тернопільщині, села та аграрної економіки нашого краю, місцевих бюджетів і надання дотацій виробничій сфері, обліково-аналітичні проблеми, історичні аспекти економічного розвитку українських господарств у XIX–XX ст. та ін., що презентує пропонована праця.

Науковці ТНЕУ наголошують, що серед проблем економіки Тернопільської області варто виокремити значне збільшення надходжень

сум грошових коштів до місцевих бюджетів та оптимізацію видатків місцевих громад. Нині, як ніколи, важливо, щоб місцеві громади навчилися грамотно визначати власні пріоритети і вміло витратити кошти на те, що забезпечить їм гідні умови життя та процвітання відповідного села, селища, міста. Важливим є залучення в економіку області іноземних і вітчизняних інвестицій та запровадження інновацій. Проблема інвестицій полягає у тому, що, на жаль, сьогодні інвестиційний клімат у нашій державі залишається стримано позитивним. З інноваційних проєктів, готових до впровадження на Тернопільщині, перевагу необхідно надавати тим, які є недорогими і спрямовані на позитивний результат; підтримка малого і середнього підприємництва, особливо сільськогосподарського та у промисловості з перероблення сільськогосподарської продукції. Понад 2/3 обсягів валового виробництва у Тернопільській області зосереджено в підприємствах агропромислового комплексу. У селах і невеликих містах практично немає робочих місць, проте їх можна створити шляхом стимулювання розвитку малих переробних підприємств, невеликих фірм з ремонту машин і обладнання, виробництв – філій великих промислових підприємств, що дасть змогу значно зменшити витрати на перевезення робочої сили з сіл та селищ до міст. Необхідно також дати шанс розвитку виробництва продукції легкої та місцевої промисловості за умови забезпечення високої якості цієї продукції. На часі – розроблення системи послідовних заходів, пов'язаних із збільшенням кількості робочих місць (існує їх великий, тому сотні тисяч жителів області змушені шукати роботу за кордоном) та поступовим підвищенням заробітної плати (заробітна плата в Тернопільській області одна з найнижчих в Україні). Актуальним залишається збільшення обсягів виробництва енергоносіїв на місцях і здійснення ефективних заходів з їхнього заощадження. Необхідно максимально використати розробки науковців та практиків щодо енергозбереження і забезпечити їх фінансування. Нарощування потенціалу та впорядкування туристичної галузі Тернопільщини, насамперед у таких містах, як Тернопіль, Кременець, Бережани, Заліщики, Почаїв, селах Зарваниця, Кривче, Нирків тощо має стати суміжним або додатковим до виробничої сфери.

Науковий збірник «Проблеми економіки Тернопільщини та інших територій України» розпочинає легітимізацію співпраці Тернопільського осередку Наукового товариства імені Тараса Шевченка й Тернопільського національного економічного університету. Сподіваємося, що презентовані громадськості наукові студії будуть корисними для усіх, хто цікавиться економікою України та кому не байдужа доля держави та краю, а спільний проект стане добрим починком для подальшого співробітництва.

Андрій Крисоватий *ректор Тернопільського національного економічного університету, доктор економічних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, академік Академії економічних наук України*

УДК 332.2.021

Богдан Андрушків

**УКРАЇНЦІ БІДНІ...,
БО НЕ ХОЧУТЬ КОРИСТУВАТИСЯ ДАРУНКОМ БОГА?**

У статті продемонстровано, що Україна за своїми ресурсними можливостями (маємо на увазі такий ресурс, як земля – гумус) потенційно може стати найбагатшою державою світу, бо володіє третинною найціннішого ресурсу планети – чорноземом. Обґрунтовано, що в умовах вступу нашої держави до Європейського Союзу асоційованим членом земельний чинник може стати дуже серйозним важелем позжвавлення соціально–економічних відносин, стабільності економіки, благополуччя українського народу.

Ключові слова: земельні ресурси, органічна продукція, сільське господарство, інновації, Європейський Союз, адаптивно–трансформаційні процеси.

*Од вітру наберусь невтомності,
А сили, звісно, від землі,
Навчуся від зірок високості,
Щоб не упасти на крилі.*

*Снагою полечко поділиться,
Про це попрошу я його,
Дерев спитаю, як їм мріється,
Зігрію віття між долонь.*

«Слова від серця», Богдан Мельничук

Справедливе та ефективне використання землі як найгуманнішого, невичерпного, екологічно чистого, відновлювального ресурсу і науково обґрунтоване ведення сільського господарства за повноцикловою системою: вирощування сільгосппродукції – переробка сировини – реалізація – можуть зробити українців найбагатшими у світі!

Цей розділ книги написати мене спонукали роздуми після прочитання п'єси Богдана Мельничука та Олега Мосійчука «Реквієм для кларнета без оркестру», що була відзначена другою премією на міжнародному літературному конкурсі «Коронація слова – 2010». У п'єсі

є чудові константи, сказані устами її головного героя, Тодося, борця за українське село, носія його культури і традицій, землероба, філософа і ... музиканта. Так звані «аграрні реформи» в незалежній Україні він сприймає усім серцем, підводячи ризику під своєю боротьбою за село, ризику земного буття, каже:

Уривок з тексту п'єси: Таке воно, життя... Ніколи не знаєш, яким боком до тебе повернеться, що день прийдешній тобі готує. Еге ж... Отак і зі мною. Навіть слова нема до кого мовити. Сам я на хуторі лишився. Були люди, було життя – і нема нікого. Весілля гуляли, дітей ростили, у світ благословляли, а тепер – пустка. Сам до себе говорити мушу. І сам собі подарунок надумав зробити. На день народження. Яму хочу викопати. На цвинтарі. Собі. Погода нині гарна, бабине літо літає, он навучок причепивсь, а потім хтозна, як воно буде... Дивний, скажете, подарунок? То тільки на перший погляд так. Життя є життя, воно колись починається і колись закінчується. Короткий людський вік, до болю короткий. І скільки б не жив, а жити хочеться. Та нічого не змінити... Нащо мені, щоби хтось потім проклинав мене у негоду. То ж не весна – осінь, до зими йдеться. А дні мої, чує серце, пораховані. Опалий листок на опалий листок – ось такий вінок. І до того треба бути готовим.

Так, розчарований дійсністю, дивлячись на цвинтар, Тодось ремствує. «Такий от день народження... Еге ж. Може, навіть і заграю, кларнета ось із собою взяв. Але не такої, як колись на весіллях грав. Іншої. Сумної. Прощальної...»

Свій монолог Тодосій завершує сумно:

«Жаль, що ніхто вже не почує мого кларнета... За п'ять кілометрів навколо – ні душі. Опали в людському календарі листки, відірвалися від дерева життя...»

Осіньні листя під ногами шурхотить, шелестить, шепоче щось. Озивається. Як душі померлих».

Село помирає і, здається, нема на то ради. Тим часом, власне, воно є носієм українізму. Тут зберігаються наші національні традиції, мова, тут наше велике, неосяжне, відтворювальне багатство, багатство нашої держави загалом і кожного громадянина зокрема. Ми ходимо по цьому багатству і споконвічно бідуємо по-чорному.

У так званий радянський період, будучи маленьким, я всім своїм єством відчув голод, біду. Дуже добре пам'ятаю, як мати варила суп з бур'яну – лободи, – яким смачним він був. Допомагаючи матері на току сушити колгоспне зерно, я, йдучи до дому на обід, завжди набирав у кишеньки куценьких штаняг пшенички для кількох курочок, що мама утримувала. Ніс його крадькома до хати. Батьки не схвалювали цього, багатозначно переглядалися, але казали висипати крадене птиці.

Хриstopродавці від «червоної сатани» і нині кажуть, що не було голодоморів, а збирати голодному українцеві навіть колоски на щедрому полі після комбайна забороняли, жорстоко карали тюрмою. Дивно згадувати, хіба таке могло бути? Навіть наше покоління це пережило, не кажучи про тих, з далекого 33-го року, які гинули мільйонами!!!

Богдан Мельничук у вірші «Крадена картопля» (Слова від серця – Тернопіль: ТзОВ «Терно–граф», 2012 – 400 с., іл.), ніби підтверджує, тоді, пережив це не я один, нас було 80 мільйонів, а нині, кажуть, є 42.

*Як я радів, несучи бараболю,
Що «на колгоспі» вирив крадькома,
Немов вона могла змінити долю
Селянського малого пастушка.
Тоді всі крали, я також із ними:
Як нічиє, то наше, чи не так?
Напхав бульбін в стареньку куфайчину:
В кишеню кожну, навіть у рукав...*

Чи потрібно ще наводити ідентичні приклади?...

Нині, з вершини свого віку, за даними, доступними кожній людині, можу сказати ще раз: ми – найбагатші у світі й постараємось у популярній формі це довести.

Уся справа в тому, що економічні реформи у нашій державі, в тому числі аграрному секторі економіки, проводять керівники, які не дуже знають і люблять її народ, через те нема бажаних результатів.

В умовах вступу нашої держави до Європейського Союзу асоційованим членом земельний чинник може стати дуже серйозним важелем поживлення соціально-економічних відносин, стабільності економіки, благополуччя українського народу і т. д. Через це й хочу присвятити цій темі кілька сторінок.

Справді, нині наявність ресурсів у багатьох випадках визначає успішність економіки тієї чи іншої держави. Вид ресурсу формує динаміку успішності. Комплексність його використання означає мудрість керівників і благополуччя держави.

Для прикладу, первинний аналіз використання у різних державах найважливіших ресурсів як чинників розвитку і стабільності економіки показує найрізноманітніші результати. Так, в Об'єднаних Арабських Еміратах таким ресурсним чинником служить нафта. До речі, не лише в Єгипті, а й у арабському світі загалом найважливішим чинником функціонування економіки теж є нафта. В Китаї розвивають промислове виробництво та сільське господарство на зрошуваних землях. У США – промислове виробництво, бізнес тощо. У Росії, крім нафти, суттєво на економічні відносини впливав і впливає ліс.

Цікавим у цьому контексті є Єгипет, більша частина якого розташована на околиці стародавньої Африканської пустельної платформи. Виділяються обширні плато Лівійської пустелі (займає близько 60% території країни) на захід від річки Ніл, плато Аравійської пустелі на сході, витягнуте з півночі на південь між долиною Нілу і Червоним морем, а на крайньому південному сході – плато Нубійської пустелі.

Багато районів Єгипту взагалі позбавлені ґрунтового покриття, особливо західні, де панують рухливі й напівзакріплені піски і кам'янисті поверхні.

До 1970-х років найважливішою статтею експорту Єгипту була бавовна, потім лідерство перейшло до нафти, яка зберігає провідну роль у національному експорті. У 1992 році частка нафти в експорті становила 51%.

Більшість оброблюваної землі єгиптян – у долині Нілу. Родючі алювіальні ґрунти разом з тривалою інсоляцією (освітлення сонячним промінням) створюють винятково сприятливі умови для вирощування різноманітних сільськогосподарських культур. Традиційні селянські господарства невеликі. Приблизно дві третини всіх сільськогосподарських угідь становлять господарства з двома гектарами кожне, земля належить, як правило, селянинові, який її обробляє. Багато господарств здають в оренду, й орендар розраховується з власником або грошима, або в натуральній формі – частиною врожаю.

Єгипет найконкурентоспроможніший у виробництві таких культур, як томати, пшениця, бавовна, рис, картопля, кукурудза, бобові, цукрові буряки, фрукти. Рівень самозабезпечення пшеницею до 1995 р. зріс до 50%.

Об'єднані Арабські Емірати – більшу частину території теж займають солончаки та піщані пустелі; на заході розташовані піщані й кам'яністі пустелі, на сході та північному сході – гори Хаджар. Від затоки Ель–Удайд, що біля основи півострова Катар, простягаються рухомі піщані дюни, вздовж узбережжя поширені плоскі безплідні солончаки.

Велика частина території ОАЕ – пустельна рівнина. На сході вона переходить у кам'янисте плато (висотою до 1127 м), на півдні зливається з піщаною пустелею Руб–ель–Халі, а на заході переходить у кам'янисту пустелю Ель–Джафура.

Сільське господарство дає незначний відсоток ВВП країни. Від часу утворення єдиної держави уряд усіляко заохочує розвиток цієї галузі. Головну культуру – пальму – культивують переважно в оазах і на узбережжі. Вирощують фініки й овочі. Докладають зусиль для самозабезпечення країни зерном, але цьому перешкоджає нестача прісної води.

Інтенсивний розвиток землеробства призвів до виснаження підземних водних ресурсів і засолення ґрунтів – кілька ферм були змушені припинити своє існування. Загалом з 1979 до 1985 рр. виробництво сільськогосподарської продукції зросло у шість разів, однак і на початку 1990-х років ОАЕ змушені були імпортувати близько 70% продовольства.

У сільському господарстві Північної Африки провідним є землеробство, яке залежить від штучного зрошення. Так, у Лівії будують «велику штучну ріку» – водовід завдовжки приблизно 1200 км, яким підземні води Сахари буде спрямовано у прибережну зону. Оброблювані площі займають 18,2 млн га – менше 5% території регіону.

Аграрні відносини охоплюють різноманітні традиційні та сучасні форми землеробства й землекористування. Для особистого споживання вирощують звичайні продовольчі культури, особливо зернові, з використанням традиційних знарядь праці (мотика, плуг без відвалу).

Значно поширені земельна оренда, наймання безземельних і малоземельних селян-фелаків та батраків.

Більшість посівних площ зайнято зерновими культурами: тверда і м'яка пшениця, кукурудза, ячмінь, рис, сорго й просо. Вирощують також бобові та цукрову тростину.

Однією з провідних сільськогосподарських культур східних територій регіону є бавовник (вирощують цінні довговолокнисті його сорти). За виробництвом бавовни (0,5 млн т) Єгипет займає 1-ше місце в Африці, а за зборами високоякісної бавовни довговолокнистих сортів – 1-ше місце у світі.

У пустельних оазисах культивують фінікову пальму (найвищі врожаї збирають в Алжирі та Лівії). Мавританія й Судан спеціалізуються на вирощуванні арахісу.

У Китаї, як і в сусідній Індії, найбільші в світі площі штучно зрошуваних земель – 50–60 млн га. У Східному Китаї нині за рахунок цього чинника годується 1,2 млрд людей, а одні й ті самі землі використовують, не допускаючи їхнього виснаження, вже 2500 років.

Вартість виробленої продукції нині на 1/3 перевищує показник США і є найбільшою в світі. У США один зайнятий у сільському господарстві обробляє 70 га землі, в Китаї – лише 0,3 га. У США один зайнятий годує ще 100 осіб свого населення, а країна є найбільшим у світі експортером сільськогосподарської продукції. В Китаї один зайнятий годує лише 3,5 осіб, й експорт продукції є мінімальним.

За всіх позитивів хочемо зауважити великий ризик господарювання у державах, де основним економічним чинником є нафта, видобуток якої значною мірою залежить від енергозабезпечення. Наприклад, вимкнення енергозабезпечення (електрики) може паралізувати не лише нафтовидобуток. Зупинка зрошування сільгоспугідь може призвести до загибелі рослин та ін.

В Україні кажуть, що перспективним для держави (інерційно) у промисловій сфері є розвиток машинобудівної, авіабудівної галузей тощо. Тим часом забуваємо про такий гігантський гуманітарний ресурс, як чорнозем (гумус), який, на відміну від всіх інших природних ресурсів, формується протягом тисяч і мільйонів років, є не лише

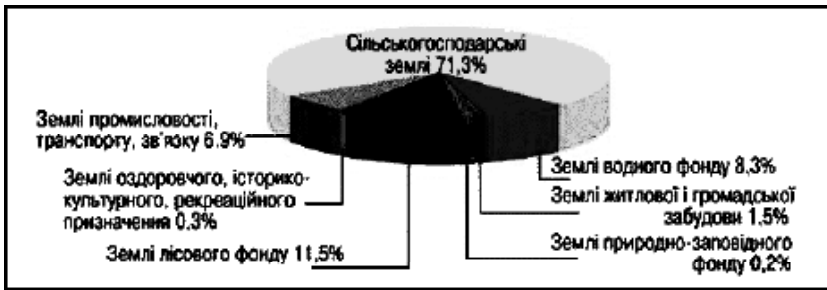
життєзабезпечуючим, а й відтворюваним, перспективним, екологічним, пріоритетним, стратегічним, гуманітарним, і можна назвати ще багато показників на користь цього унікального ресурсу. Він дає підстави для функціонування потужної переробної промисловості в інноваційно-логістичному ланцюзі, визначення пріоритетів і напрямів розвитку агропромислового комплексу, вирощування сільськогосподарської продукції, переробки сільгоспсировини, реалізації готової продукції та ін. Ми можемо годувати півсвіту, а може, й увесь. Чому ж ми бідні?

Довідково: За повідомленнями Світової Вікіпедії, більша частина території України розташована у західній частині Східноєвропейської рівнини, яка займає 95% території України. Завдяки теплому клімату, сприятливому рельєфу (близько 60% сільськогосподарських угідь є рівнинними, а ще 35% мають кут нахилу в діапазоні між 1° та 3°) і наявності великих площ чорнозему (третина світових запасів) в Україні надзвичайно сприятливі умови для сільськогосподарського виробництва. Сільськогосподарські угіддя займають приблизно 60% усієї території України. Територія України поділена на три природно-кліматичні зони: Полісся, Лісостеп, Степ.

Найродючіші ґрунти не тільки в Україні, а й у світі, є чорноземні. Гумусний шар у них може досягати 120 см! Про їхню родючість колись казали: «Земля така добра, що посадиш оглоблю, то виросте тарантас».

Землі, які людина використовує для своїх потреб, утворюють земельні ресурси (земельний фонд України). Їх використовують, зокрема, у сільському та лісовому господарстві, на них зводять житлові будівлі й промислові об'єкти, прокладають транспортні шляхи. Частина земель покрита природними і штучними водоймами, які також використовують для господарських потреб.

Розумію, що втомлюю читача цифрами, але хочу навести окремі показники структури земельного фонду України, що навіть не для високоосвіченої людини показують, яким є основний вектор розвитку нашої економіки, де закопано корінь нашого добра.

Для організації ефективного використання земельного ресурсу в Україні як чинника піднесення благополуччя населення необхідно здійснити низку соціально-економічних, законодавчо-правових, адміністративно-організаційних заходів та реформ. Наприклад, законодавчо забезпечити функції землі, за аналогією грошей, які є не лише засобом платежу, ціною товару, а й еквівалентом обміну і т. д.

Наявність, власне, земельних ресурсів, їхня якість та ефективне використання можуть і повинні визначати стабільність національної валюти, надійність відносин, авторитет держави, забезпеченість та незалежність від державного бюрократичного апарату й інших політичних чинників громадян нашої держави... Земельний чинник може послужити важелем підняття з колін селянина як генофонду України.

Надзвичайно важливу роль на першому етапі може відіграти гуманізація кінцевих результатів сільського господарства й агропромислового виробництва загалом, і зокрема, виробництва екологічно чистої, вирощеної на органічних добривах конкурентоспроможної харчової продукції.

На міжнародному семінарі «Органічні продукти харчування. Сучасні тенденції виробництва і маркетингу» (Львів, 31 березня 2004 р.) була розглянута актуальна проблематика сертифікації органічного сільського господарства в Україні: сучасний стан, перспективи, стратегія на майбутнє. З доповіддю виступив Віктор Вовк, кандидат фізико-математичних наук, директор Програми євроінтеграції і сталого розвитку Інституту громадянського суспільства, консультант з питань сталого розвитку комітетів Верховної Ради України. Він оглянув світові тенденції розвитку органічного сільського господарства, запро-

понував (з урахуванням світового досвіду) під «органічним (екологічним)» сільським господарством розуміти агровиробничу практику, яка:

- не використовує синтетичних хімікатів (добрив, пестицидів, антибіотиків тощо);

- здійснює мінімальну оранку ґрунту;

- не застосовує генетично модифікованих організмів (ГМО) та охоплює різні сфери – не лише рослинництво, а й тваринництво, птахівництво і т. д., без яких не можливе виготовлення повноцінного органічного добрива.

Органічне сільське господарство за суттю є багатофункціональною агроекологічною моделлю виробництва і базоване на менеджменті (плануванні й управлінні) агроecosystem. З метою підвищення продуктивності виробництва та якості продукції максимально використовують біологічні чинники підвищення природної родючості ґрунтів, агроекологічні методи боротьби із шкідниками і хворобами, а також переваги біорізноманіття, зокрема місцевих та унікальних видів, сортів, порід тощо.

У ширшому контексті так зване органічне сільське господарство – це практична реалізація у сфері аграрного виробництва загальної концепції «сталого (екологічно і соціально збалансованого) розвитку», що задовольняє харчові та промислові потреби сьогодення з урахуванням екологічних чинників. Його суспільні блага охоплюють зокрема:

- незалежність від промислових хімікатів, зменшення енергоємності агровиробництва, суттєве зниження виробничих витрат і залежності від зовнішнього фінансування;

- екологічні переваги – мінімізація негативного впливу на докільля через запобігання деградації земель (ерозії, підвищеної кислотності, засоленості), збереження та відновлення їхньої природної родючості; припинення забруднення водних басейнів і підземних вод, очищення джерел питної води від токсичних хімікатів, зменшення викидів у атмосферу парникових газів та зв'язування вуглецю;

- збереження біорізноманіття та генетичного банку рослин і тварин, відмова від домінування монокультур, утримання тварин у середовищі, наближеному до природного;

–розвиток місцевих, національних та міжнародних ринків органічної продукції, сприяння справедливій міжнародній торгівлі;

–збільшення кількості робочих місць у сільській місцевості, нові перспективи для малих фермерських господарств та сільських громад, зокрема у викоріненні злиднів;

–підвищення самостійності та відповідальності аграрних виробників у процесі прийняття управлінських рішень, сприяння інноваційним сільськогосподарським дослідженням, підвищення ролі місцевих знань та ініціатив;

–здорові, екологічно чисті та повноцінні продукти харчування.

На мою думку, вислів «ведення органічного сільського господарства» не цілком коректно відображає суть справи. За моїм переконанням, термін: «виращування екологічно чистої продукції з використанням органічних добрив» точніше відображає суть справи. Враховуючи використання попередніх термінів у відносинах із зарубіжними партнерами, ми і надалі, тимчасово, у цій статті будемо його використовувати.

Кожній освіченій людині відома світова практика екологічно чистого виробництва. Тим часом, під органічне сільське господарство у світі вже виділяються великі площі земель: в Європі – 5,1 млн га, Північній Америці – 1,5 млн га, Латинській Америці – 4,7 млн га, а в Австралії – 10,6 млн га. В Європі частка земель, переведених на органічне землеробство, значно зросла за останні роки, чому сприяла започаткована в 1993 р. спільна політика ЄС щодо підтримки фермерів у перші роки після переходу від звичайного до органічного агро-виробництва: середній показник у країнах ЄС досягнув близько 4%, в Австрії та Італії – 8%, у Швейцарії – понад 10%, а у Швеції, яка є щодо цього європейським лідером, – майже 12%.

Ситуація на світових ринках продовольства свідчить про зростаючу зацікавленість споживачів у здоровому та повноцінному харчуванні разом з безпосереднім внеском у збереження природного довкілля. В багатьох країнах світу, передусім у США та ЄС, уже діють ринки органічної сільськогосподарської продукції і харчових продуктів, а також створена й успішно функціонує відповідна інфраструктура сертифікації, маркетингу та реалізації. Мотивація споживачів органічної продукції поєднує такі вимоги та очікування:

–здорове й екологічно безпечне харчування;

- вищі смакові якості;
- збереження природного середовища у процесі виробництва;
- не містить генетично модифікованих організмів;
- зв'язок з виробником – місцевий чи регіональний або навіть прямий;
- висока якість продуктів та їхня свіжість.

Соціальні методи дослідження (опитування) показали: така мотивація зумовлює готовність частини споживачів платити додаткову премію (10–50% від звичайної ціни) за органічні продукти харчування, й попит на них у світі швидко зростає. Світовий ринок органічної продукції оцінюють у 23–25 млрд дол. США, зокрема, в США – 11–13 млрд та Європі – 10–11 млрд дол. США, а середній темп його зростання становить близько 10–15%. За найзагальнішими розрахунками у 2015 р. цей ринок може сягнути 29–31 млрд дол. США.

Заспоживанням органічних продуктів харчування на душу населення світовим лідером є Швейцарія, кожен житель якої витрачає на них у середньому 117 дол. США на рік, до неї наближається Данія із сумою 73 дол. Цей показник у більшості країн ЄС нині становить 30–50 дол. на рік, а в США – 45 дол. і має тенденцію до швидкого зростання.

Нині в світі майже сформувалися повноцінні ринки органічної продукції у таких сегментах, як овочі та фрукти, дитяче харчування, сільськогосподарська сировина для переробки (передусім зерно) та молочні продукти, тому темпи зростання в них дещо сповільнилися.

Подальше розширення ринків органічної продукції відкриває можливості для виходу на них нових виробників. Так, ЄС і Швейцарія є імпортерами, в тому числі зі Східної Європи, зерна, насіння олійних культур, овочів і фруктів та яловичини, вирощених за органічною системою. Водночас для забезпечення від нестабільності та експортних ризиків на цих нових ринках також дуже важливий розвиток внутрішнього ринку органічних продуктів харчування.

Україна має великий потенціал для виробництва так званої органічної сільськогосподарської продукції та її реалізації шляхом експорту, а також у середньотерміновій перспективі для її постачання на внутрішній ринок. Водночас органічне сільське господарство сприятиме вирішенню низки актуальних проблем в аграрному виробництві України, насамперед у її сільських районах.

Обстеження на початку незалежності України засвідчили, що загалом до 90% орної землі в нашій державі зазнали різного ступеня деградації, яка призводить до зменшення її продуктивності: близько 35,8% земель еродовані, 25,6% мають підвищену кислотність, 9,7% засолені й солонцюваті, а 8,9% перезволожені й заболочені. З іншого боку, внаслідок економічної кризи, зокрема через нестачу обігових коштів, за останні роки значно зменшилося використання мінеральних добрив, пестицидів та інших хімікатів, а отже, призупинилася втрата природної родючості ґрунтів. Нині є значні площі екологічно чистих чорноземів, які можуть бути переведені на органічне землеробство протягом порівняно короткого перехідного періоду.

Принципи органічного сільського господарства давно відомі в Україні завдяки розвитку концепції «біологічного землеробства», що забезпечує науково-фаховий потенціал, здатний швидко засвоїти міжнародні спеціальні стандарти, в тому числі адаптувати їх до української специфіки та реалізувати їх на практиці.

В Україні вже існує категорія людей (до 5% населення), передусім у великих містах, які мають зазначену мотивацію до споживання органічних продуктів і готові платити за них вищу ціну. Ця група споживачів створює початкову нішу для органічної продукції в Україні, а отже, для формування внутрішнього ринку такої продукції. Тим часом тишком-нишком олігархат України готує інші проекти, цілком не на користь і так обділених державою селян. Немає сприятливих умов для інвестування, фінансування, кредитування і т. д. Радянська влада втратила господаря, а нинішня влада не сприяє його новому народженню. Олігарх:

*Люб'язний наче ангелок
без крил,
Іззовні він такий, як інші суці;
Живіт он вишиванкою прикрив,
А душу хижу?
Пальці загребуці?...*

(«Слова від серця», Богдан Мельничук)

А у вірші «Шлях до нації» той таки Б. Мельничук із жалем написав:

*Двадцять років уже самостійними,
Маєм Прапор, і Славень, і Герб...
А насправді – то лиш самосійники,
Бо збирає врожай чужий серп.
А свої ще й уміло підгострюють:
«Мо', при цьому собі теж вкрадем,
Перекинем у зону ошфорную,
І туди при нагоді гайнем...»*

За умови належного інвестування, державної підтримки впровадження сучасних агроекологічних технологій, подальшому розвитку внутрішнього ринку в Україні у середньотерміновій перспективі сприятиме зростання конкурентоспроможності органічної продукції, яке відбуватиметься шляхом:

– поступового зростання природної продуктивності органічного аграрного виробництва;

– суттєвого зменшення виробничих витрат – відмови від застосування дорогих хімікатів та зниження енергоємності виробництва, зокрема мінімізації потреб у пальному;

– підвищення самодостатності та зменшення залежності виробників від не вигідних умов зовнішнього фінансування – банківських кредитів тощо і виплат з них.

Нарешті, як ми вже зазначали, досвід розвитку органічного сільського господарства в світі свідчить про створення додаткових робочих місць у сільській місцевості й нових перспектив для малих фермерських господарств і життєздатності сільських громад та інші соціальні переваги, які є надзвичайно актуальними для України.

У функціонуванні світових ринків органічної продукції та розвитку органічного сільського господарства надзвичайно велику роль відіграє гарантійна система, яка охоплює певні стандарти, а також установи з інспекції та сертифікації. Ця система забезпечує відповідність органічним стандартам усього процесу аграрного виробництва та переробки сільськогосподарської сировини до рівня кінцевої продукції,

в т. ч. її упаковку і маркування. Таким чином, сертифікація органічної продукції спрямована на методи й засоби як сільськогосподарського виробництва, так і переробки сировини, виготовлення харчових продуктів та їхню доставку до споживача.

В основу тієї чи іншої сертифікації органічної продукції кладуть бізнесові стандарти та/або правові норми. У сучасному світі переважає тенденція до заміни правових норм щодо органічної продукції стандартами, оскільки останні – простіші у застосуванні та легше піддаються міжнародній гармонізації, а також через політику дерегулювання, яку здійснюють у багатьох країнах.

В Європейському Союзі державне регулювання у сфері органічної продукції реалізують за допомогою Директиви ЄС 2092/91, що, зокрема:

- визначила загальні рамки та принципи органічного сільського господарства, вимоги до процесу виробництва сільськогосподарської продукції, її переробки та виготовлення харчових продуктів, ознаки й маркування органічної продукції;

- скасувала національне регулювання і створила єдиний ринок органічної продукції;

- започаткувала систему інспекції/контролю органічної продукції, в т. ч. при її імпорті в країни ЄС;

- відкрила ринок органічної продукції в ЄС для імпорту з «третіх країн».

Наявні відмінності в державному регулюванні органічного сільського господарства різних країн, а також у приватних стандартах стримують зростання світових ринків органічної продукції та створюють перешкоди в торгівлі нею.

Використання розробок IFOAM як основи для державного регулювання органічної продукції в певній країні дає змогу вирішити проблему міжнародної узгодженості, суттєво спрощує національне законодавство, заощаджує ресурси і кошти та допомагає уникнути багатьох перешкод для виробників.

В Україні є не лише певний інтерес до розвитку органічного сільського господарства, яке нині перебуває лише у початковій формі, а й реальні можливості. У цьому контексті надійна система інспекції та сер-

тифікації органічної продукції – стратегічно важливий чинник як для її експорту з України вже у найближчому майбутньому, так і для розвитку внутрішнього ринку такої продукції, котрий реальний у середньотерміновій перспективі. А створення української системи сертифікації, визнаної на національному та міжнародному рівнях, суттєво сприяло б широкому впровадженню органічного аграрного виробництва в Україні.

Водночас є об'єктивні інституційно-правові, фінансово-економічні та соціально-психологічні проблеми, які створюють перешкоди та потребують уваги і вирішення, зокрема:

- відсутність законодавчої бази, зокрема базового закону щодо органічного сільського господарства та сертифікації органічної продукції;

- необхідність створення інституційної інфраструктури, передусім сертифікаційних установ, асоціацій виробників органічної продукції та відповідної торговельної мережі; потреба в інтеграції у міжнародні структури для полегшення доступу на зовнішні ринки; брак інформаційно–консультаційного забезпечення та компетентних дорадчих служб;

- відсутність державної підтримки на період переходу до органічного агровиробництва; можливі фінансові втрати під час конверсії та зміни кон'юнктури ринку, додаткові витрати на технічне переобладнання;

- необхідність зміни стереотипів, брак екологічного мислення та освіти, інноваційна пасивність управлінських структур, високий рівень бідності населення.

Для визначення та реалізації наступних кроків доцільним буде сформуванню широке партнерство, яке єднати інтереси та потреби різних зацікавлених сторін в Україні, а також залучить до активної співпраці:

- сільськогосподарських виробників, зокрема фермерські господарства та їхні асоціації;

- державні органи влади й управління;

- приватні консультаційні компанії та сертифікаційні установи;

- організації споживачів;

- наукові установи та громадські організації.

Розвиток органічного сільського господарства й створення відповідної системи сертифікації в Україні потребуватиме кваліфікованих спеціалістів, ефективних інститутів і сучасної законодавчої бази, яка враховуватиме світові та європейські тенденції. У цьому контексті доцільним і дуже корисним може стати використання багатого досвіду й інструментарію, які Україна може запозичити у Міжнародної федерації органічного сільського господарства IFOAM, Європейського Союзу, а також у країн-лідерів, зокрема Швейцарії.

Загалом реалізацію проекту «Розвиток Колосу України» хотів би відобразити відповідним рисунком.

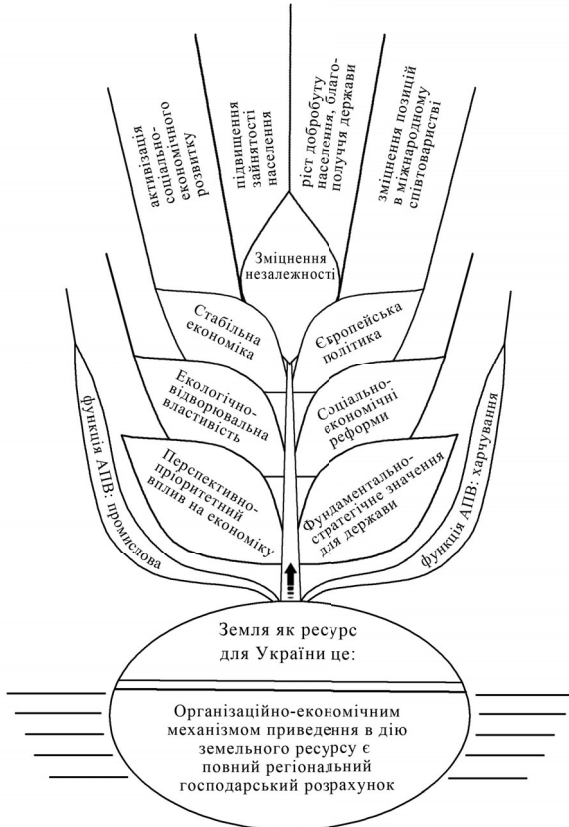
Зазначимо, що для України ціна земельних ресурсів має особливе значення, тому на нинішньому етапі доцільно вивчити ціну, її функції і чинники, що на неї впливають.

У ринковій економіці, де всі відносини між людьми опосередковуються товарно-грошовими формами, практично все є об'єктом купівлі-продажу і має свою ціну.

Американські вчені вважають, що ціна – це кількість грошей, яку сплачують за певну кількість товарів чи послуг певної якості. Розбіжність у визначенні категорії ціни залежить від того, на яких теоретичних позиціях перебувають автори. Економісти, які дотримуються класичних поглядів, тобто перебувають на позиціях трудової теорії вартості, розглядають ціну як грошовий вираз вартості. А для тих, хто дотримується інших поглядів, ціна, як правило, – це певна сума грошей, за яку продавець і потенційний покупець погоджуються здійснити угоду купівлі-продажу товару. Прибічники ж теорії граничної корисності взагалі вважають, що будь-яка ціна – це «одномоментна» цінність (вартість), у той час як цінність – це ціна, «розтягнута» на тривалий період.

Ціна як основний інструмент ринкового механізму виконує найрізноманітніші функції. В економічній літературі, залежно від того, на якому рівні (макро чи мікро) ціну розглядають, які критерії беруть за основу, наведені різні типи класифікації цих функцій, названа різна їхня кількість. Не заперечуючи значимості інших класифікацій, ми дотримуємося погляду, що критерієм виділення функцій ціни має

бути з'ясування її ролі як основного інструменту, що опосередковує функціонування всього ринкового механізму.

Довідково: Отже, формуючи ціну землі, необхідно враховувати всі теоретичні надбання у цій сфері, функції та чинники, що впливають на ціну.

Шляхи впровадження реформаційно–трансформаційних змін у сфері використання земельних ресурсів повинні передбачати:

- законодавче забезпечення всіх процесів;
- повний господарський регіональний розрахунок.

Таким чином, маємо підстави зробити наступні висновки.

Близько 70% земельного фонду України – це сільськогосподарські угіддя, більшість з яких зосереджені на родючих ґрунтах і за період тоталітарного режиму дуже розорані. Орні землі (або рілля) становлять 4/5 від загальної площі сільськогосподарських угідь – це один із найвищих показників у світі. Забезпеченість одного мешканця країни ріллею перевищує світовий і європейський показники майже у 2,5 разу. Найбільша частка ріллі – у степовій зоні: близько 90%. Проте така висока розораність земель нерідко призводить до посилення водної та вітрової ерозії ґрунту – знесення родючого шару. Внаслідок цього виникають яри і балки, трапляються пилові бурі. Великої шкоди ґрунтам завдають неправильний обробіток, безсистемні зрошування і внесення мінеральних добрив. Внаслідок цього ґрунти руйнуються та виснажуються, знижується їхня родючість.

Для підтримання ґрунтів у належному стані необхідно вживати різні заходи: насаджувати дерева і кущі на схилах ярів, щоб зупинити їхнє збільшення; схили височин розорювати впоперек, щоб запобігти змиванню ґрунту поверхневими водами; в міру зрошувати землі; науково обґрунтовано вносити мінеральні добрива.

Загалом упровадження інноваційно–логістичних підходів, залучення внутрішніх та зовнішніх (в умовах ЄС) інвестицій дає змогу на базі активізації використання земельних ресурсів розвивати не лише різноманітні галузі сільського господарства, а й передусім переробну промисловість за замкнутим циклом – від вирощування сільгосппродукції до її переробки та реалізації.

Такий підхід забезпечить ефективне використання земельних ресурсів, поживалення використання трудових, фінансових та інвестиційних ресурсів, зайнятості населення.

На завершення хочу знову навести уривок з вірша «День при дні» із книги вибраного Богдана Мельничука:

*За щастя солодкі тремкі поцілунки
І навіть за чисту сльозу, –
За все, що я маю і в свята, і в будні.
Подяку складаю свою.
Не завжди відсіяти можна полу,*

*Водою згасити вогонь...
Та кожний свій вчинок і кожнеє слово
Звіряю із Словом Його.
Бо знаю, що скоро вже час звітувати,
Як день проминав мій при дні,
Тому і не хочу ні з ким фальшивати,
І легко так жити мені.*

Якщо кожен українець буде лише споглядати за тим, що відбувається на його землі, а не стане безпосереднім учасником процесу її ефективного використання, то ще тривалі часи будемо рабами. Проявімо принциповість, наполегливість – і кожен з нас стане найбагатшим у світі, бо маємо єдиний у світі ресурс, дарований нам БОГОМ.

Література

1. Андрушків Б. М. Ресурсономіка: теоретичні та прикладні аспекти / Б. М. Андрушків, Ю. Я. Вовк, І. П. Вовк та ін. – Тернопіль : Терно-граф, 2012. – 456 с.
2. Андрушків Б. М. Інноваційні підходи до раціонального і ефективного використання природних ресурсів / Б. М. Андрушків, Ю. Я. Вовк, В. А. Паляниця, О. Б. Погайдак // Інноваційна економіка. – 2012. – № 1. – С. 13–18.
3. Балашова Р. І. Оцінка ефективності діяльності підприємств нових форм господарювання на основі показників ресурсозбереження : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : 08.06.01 / Р. І. Балашова. – Донецьк : Ін-т економіки промисловості НАН України, 1999. – 16 с.
4. Вовк Ю. Вплив факторів ресурсоємності продукції на ефективність виробництва в машинобудівній галузі / Ю. Вовк, О. Погайдак // Збірник тез XV наукової конференції ТНТУ ім. Івана Пулюя. – Тернопіль, 2014.
5. Вовк Ю. Підходи до визначення поняття «раціональність» у системі використання ресурсів / Богдан Андрушків, Юрій Вовк // Матеріали Регіональної наук.-практ. конф. Тернопільського національного технічного університету імені Івана Пулюя, секція: стратегічні аспекти інноваційного розвитку, 19 травня 2011 р. : зб. тез доповідей «Інноваційні підходи в управлінні навчально-науково-виробничими системами в умовах суспільних та інституційних трансформацій». – Тернопіль : ТНТУ, 2011. – С. 77–78.

6. Вовк Ю. Організаційно–економічний механізм управління раціональним використанням ресурсів [Електронний ресурс] / Ю. Вовк // Соціально-економічні проблеми і держава. – 2011. – Вип. 1 (4). – Режим доступу до журн.: <http://sepd.tntu.edu.ua/images/stories/pdf/2011/11vyuvrv.pdf>.

7. Экономика ресурсосбережения / [под ред. А.М. Невелева]. – К.: Наук. думка, 1989. – 248 с.

8. Мазін Ю. О. Економічні основи управління інноваційною ресурсозберігаючою політикою в машинобудуванні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: 08.02.02 / Ю. О. Мазін. – Суми: СДУ, 2005. – 222 с.

9. Мочерний С. В. Методологія економічного дослідження / С. В. Мочерний – Львів: Світ, 2001. – 415 с.

10. Методика проведення секторного аналізу економіки № 22–27/20 від 12.07.93р.

11. Свідоцтво про реєстрацію авторського права на твір № 37883 від 11.04.2011 / Ресурсономіка – новітня наука в системі виживання людства / Андрушків Б. Н., Кирич Н. Б., Стойко І. І., Вовк І. П., Вовк Ю. Я.

12. Meadows D. H., et al. The Limits to Growth / D. H. Meadows. – New York, Potomac Associates, 1972.

13. (<http://www.clubofrome.org.ua/arkh-v/dopov-d-na-m-zhnarodnomu-sem-nar.html>)

Bohdan Andrushkiv

UKRAINIAN ARE POOR ... BECAUSE DON'T WANT TO USE THE GIFT OF GOD?

In the article have been shown, that Ukraine on their resource possibilities (mean such resources as land – humus) potentially can become the richest state of the world, because owns by one third of the most valuable resource of planet – black earth. It's substantiated, that in the conditions of our country's accession to the EU associate member, the land factor can become the very serious revitalization lever of socio–economic relations, economic stability and prosperity of the Ukrainian people.

Keywords: land resources, organic products, agriculture, innovation, European Union, adaptive–transformation processes.

УДК 338.31

Дарія Берницька

ТЕНДЕНЦІЇ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМНИЦТВА НА РЕГІОНАЛЬНОМУ РІВНІ

Досліджено проблеми розвитку підприємництва в Україні, подано моніторинг малого підприємництва у Тернопільській області, його актуальних проблем, визначення тактичних і стратегічних пріоритетів державної політики подальшого розвитку підприємництва.

Ключові слова: *мале підприємництво, підприємницька діяльність, підприємницьке середовище, конкурентне середовище, зайнятість, безробіття, фінансова криза, бізнес, реформи, влада.*

На сьогодні в умовах фінансово-економічної кризи, в якій знаходиться держава, одним із перспективних напрямів створення конкурентно-ринкового середовища є розвиток малого і середнього підприємництва. Наша держава саме з малим і середнім підприємництвом пов'язує надію на швидкі позитивні структурні зміни в економіці та вихід з глибокої економічної кризи. В Україні не створено сприятливого середовища для функціонування підприємництва, що виявляється у низці причин економічного, організаційного, правового, соціально-психологічного характеру. Тому комплексний і збалансований підхід до вирішення цієї проблеми має бути складовою загальної системи як у масштабах країни, так і на місцевому рівні.

В європейських країнах мале і середнє підприємництво є основою соціально-економічної моделі. Воно займає переважну частку в таких галузях економіки, як оптова та роздрібна торгівля, харчова промисловість і будівництво, стимулює розвиток конкуренції в європейській економіці, примушує великі компанії покращувати ефективність виробництва та впроваджувати нові технології. За рівнем його розвитку фахівці судять про здатність країни пристосовуватися до мінливої економічної ситуації, формування розвинутого підприємницького середовища, що «розблоковує місцеву економічну ініціативу», активізує бізнес-процеси та підприємницьку ініціативу.

Мале підприємництва на місцевому, регіональному рівні повинно виконувати важливі соціально-економічні функції. Тому, на думку автора, доцільно детально аналізувати економічні показники розвитку підприємництва, провести порівняльну рейтингову оцінку їхньої ділової активності.

Моніторинг підприємництва на Тернопільщині надав можливість визначити динаміку розвитку малого підприємництва за 2010–2012 рр. Як інформаційну базу для проведення економічного аналізу об'єкта дослідження використано зведені дані по регіону головного управління статистики у Тернопільській області.

Одним з основних показників, що характеризують процес становлення малого підприємництва, є динаміка кількості діючих суб'єктів, що подано в табл. 1.

Таблиця 1

**Основні показники діяльності малого бізнесу
у Тернопільській області за 2010–2012 рр.**

Показник	Роки		
	2010	2011	2012
Загальна кількість, один.	4727	4962	4804
Середніх підприємств	317	301	307
Малих підприємств	4410	4661	4497
З них мікропідприємств	3550	3771	3664
Частка у % до загальної кількості			
Середніх підприємств	6,7	6,0	75,1
Малих підприємств	93,3	93,8	75,9
З них мікропідприємств	75,1	93,5	76,4
Кількість зайнятих працівників усього осіб; У тому числі % до загальної кількості зайнятих	89111	86364	85119
Середніх підприємств	...	52,0	54,4
Малих підприємств	39,0	36,1	35,3
З них мікропідприємств	13,4	12,2	12,3

З наведених даних в економіці області за аналізованими показниками спостерігається спад. Так, у 2012 р. функціонувало 4804 суб'єктів малого бізнесу, з них 307 середніх підприємств та 4497 малих. За цими даними спостерігається зменшення кількості порівняно з попереднім 2011 р. на 158 одиниць, але порівняно з 2010 р. їхня кількість збільши-

лася на 77 одиниць. Частка у відсотках до загальної кількості середніх підприємств та малих підприємств зменшилася і становила відповідно у 2012 р. 75,1% та 75,9% у 2011 р. Кількість зайнятих працівників за досліджуваний період зменшується на 2747 осіб у 2011р. порівняно з 2010 р., та на 1245 осіб у 2012 р. порівняно з попереднім періодом.

На нашу думку, найважливішими перевагами малого бізнесу для будь-якої країни є надання численних робочих місць та значний внесок даних структур у ВВП країни.

В Україні частка малих підприємств у ВВП та загальній зайнятості країни не перевищувала 12% та 30% у 2012 р. відповідно. За офіційними даними, в Україні малі підприємства становлять нині 93,7% від загальної кількості усіх підприємств – суб'єктів підприємницької діяльності. Так за станом на кінець 2012 р. їхня кількість становила 150,8 тис. підприємств [3].

Основні показники розвитку малих підприємств за 2010–2012 рр. в Україні та Тернопільській області подано в табл. 2.

Таблиця 2

**Основні показники діяльності малих підприємств
в Україні та Тернопільській області за 2010–2012 рр.**

Показник	Роки		
	2010	2011	2012
Кількість підприємств у розрахунку на 10 тис. осіб наявного населення, одиниць Тернопільська область	70	70	63
	41	43	42
Кількість зайнятих працівників, тис. осіб Тернопільська область	2073,6	2070,8	2054,7
	34,8	31,2	30,1
Кількість найманих працівників, тис. осіб Тернопільська область	1992,5	1991,1	1990,5
	33,3	30,4	28,6
Середня заробітна плата по малих підприємствах, грн. Тернопільська область	1185,5	1317,7	1623,15
	Дані відсутні	Дані відсутні	Дані відсутні
Частка обсягу реалізованої продукції малих підприємств до загального обсягу реалізації, % Тернопільська область	14,2	13,8	12,2
	53,1	60,1	58,6
Частка підприємств, що одержали збитки, до загальної кількості малих підприємств, % Тернопільська область	41,0	42,5	45,6
	38,8	31,0	29,9

Наведені дані свідчать про погіршення цього сектору економіки як в Україні, так і в Тернопільській області. Всі показники, окрім середньої заробітної плати, яка збільшилась за аналізований період на 672,94 грн., що більшою мірою зумовлено зростанням мінімальної заробітної плати, відображають зростання негативних тенденцій. З 2010 по 2012 рр. спостерігається зменшення кількості малих підприємств на 10 тис. наявного населення на 12 одиниць, зайнятих і найманих працівників майже на 5% та 4% відповідно. Також відбувається зменшення частки обсягу реалізованої продукції малими підприємствами до загального обсягу реалізації.

Аналіз діяльності малих підприємств дозволяє простежити певні тенденції за основними видами економічної діяльності (табл. 3).

Таблиця 3

Питома вага малих підприємств і фізичних осіб-підприємців у загальних показниках за видами економічної діяльності, %.

Види економічної діяльності	Кількість суб'єктів						Обсяг реалізованої продукції					
	Малі підприємства			Фізичні особи			Малі підприємства			Фізичні особи		
	2010	2011	2012	2010	2011	2012	2010	2011	2012	2010	2011	2012
Усього	11,3	15,1	15,9	88,7	84,9	84,1	53,1	60,1	58,6	46,9	39,9	41,4
С/г, лісове та рибне	53,1	67,2	71,3	46,9	32,8	28,7	90,5	93,7	94,9	9,5	6,3	5,1
Промисловість	23,4	31,6	31,4	76,6	68,4	68,6	63,5	74,8	70,0	36,5	25,2	30,0
Будівництво	35,9	48,1	50,8	64,1	51,9	49,2	42,4	71,9	77,8	37,6	28,1	22,2
Оптова та роздрібна торг.	4,3	5,9	6,1	95,7	94,1	93,9	49,4	51,1	48,7	50,6	48,9	51,3
Транспорт, складське господ.	4,3	6,7	8,2	95,7	93,3	91,8	28,4	51,8	51,2	71,6	48,2	48,8
Тимчасове розміщування й організація харчування	10,9	13,4	11,5	89,1	86,6	88,5	18,2	21,2	15,2	81,8	78,8	84,8
Інформація та телекомунікації	23,2	26,8	23,4	76,8	73,2	76,6	53,9	55,9	56,9	46,1	44,1	43,1
Фінансова та страхова діяльність	23,8	32,0	28,7	76,2	68,0	71,3	82,1	66,3	49,7	17,9	33,7	50,3
Операції з нерухомим майном	61,7	64,9	36,5	38,3	35,1	63,5	60,9	67,2	60,8	39,1	32,8	39,2
Професійна, наукова та технічна діяльність	14,6	21,2	23,5	85,4	78,8	76,5	27,6	43,6	43,7	72,4	56,4	56,3
Діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування	16,2	22,7	35,4	83,8	77,3	64,6	67,3	61,3	63,0	32,7	38,7	37,0
Освіта	14,6	24,7	22,6	85,4	75,3	77,4	47,9	57,7	45,3	42,1	42,3	54,7
Охорона здоров'я	15,3	20,8	20,4	84,7	79,2	79,6	34,1	44,1	39,7	65,9	55,9	60,3
Мистецтво, спорт, розваги та відпочинок	15,6	18,6	14,8	84,4	81,4	85,2	62,2	97,9	20,1	37,8	2,1	79,9
Надання інших видів послуг	2,4	3,4	5,4	97,6	96,6	94,6	11,6	16,1	18,4	88,4	83,9	81,6

Позитивно, що на відміну від 1990-х років, утворення малих підприємств відбувається не в результаті поділу чи реструктуризації діючих підприємств, а шляхом утворення абсолютно нової виробничої одиниці.

Якщо на початку реформування економіки спостерігалось переважно активне утворення нових торговельних підприємств, то сучасна ситуація характеризується виникненням нових підприємств у сільському, лісовому та рибному господарстві, промисловості, будівництві, у сфері операцій з нерухомістю (під припадав у 2011 р.) та у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування, готельного й ресторанного бізнесу, освіти, охорони здоров'я та інших.

Розподіл питомої ваги малих підприємств за основними видами економічної діяльності у 2012 р. був таким: у виробничому секторі (сільське господарство, промисловість та будівництво) зросла частка будівельних підприємств з 35,9% у 2010 р. до 50,8% у 2012 р. У сільському, лісовому та рибному господарстві 71,3%, промисловості – 31,4%; У сфері обслуговування, зокрема у сфері операцій з нерухомістю займалися 36,5%, (під припадав у 2011 р. що становило 64,9%) та у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування – 35,4%, професійна, наукова та технічна діяльність 23,5%, 28,7% малих підприємств від їхньої загальної кількості займалися фінансовою та страховою діяльністю. У сфері охорони здоров'я та надання соціальної допомоги працювало 20,4% малих підприємств, у сфері освіти 22,6%.

Кількість фізичних осіб – підприємців за галузевим розподілом переважає над кількістю малих підприємств практично у всіх видах економічної діяльності, крім сільськогосподарської.

За видами економічної діяльності найбільшим є внесок фізичних осіб-підприємців у оптовій та роздрібній торгівлі (94,1%), діяльності транспорту та складського господарства (91,8%), мистецтві, спорті, розвагах та відпочинку (85,2%), організації харчування (88,5%), у сфері охорони здоров'я (79,6%), освіта (77,4%), готельному та ресторанному бізнесі (76,6), промисловості (69,4%). Усього 15,9% припадає на малі підприємства, враховуючи мікропідприємництво, та 84,1% займають фізичні особи.

Доцільно зазначити, як змінився обсяг реалізованої продукції за видами економічної діяльності. У 2012 р. обсяг реалізованої продукції (товарів, послуг) склав 5978,9 млн. грн., що становить 12,2% до загальнообласного обсягу реалізованої продукції, у 2011 р. – 15,8%. Обсяг реалізованої продукції виробничої сфери склав 41,6%, сільського, лісового та рибного господарства – 22,4%, промисловості – 14,3%, будівництва – 4,9%, невиробничої сфери – 58,4%. Питома вага малих підприємств у обсязі реалізованої продукції є вищою, ніж у фізичних осіб-підприємців майже за всіма видами економічної діяльності.

Вагому соціальну роль підприємництва визначає його здатність до швидкого і масштабного створення нових робочих місць. Кількість підприємств малого бізнесу, зайнятість та оплата праці аналізується у табл. 4.

Таблиця 4

Кількість підприємств малого бізнесу, зайнятість та оплата праці

Показник	2010 рік	2011 рік	2012 рік
Кількість малих підприємств, одиниць	4410	4661	4497
% до загальної кількості	93,3	93,8	93,5
% до попереднього року	...	105,7	96,5
на 10 тис. осіб наявного населення, од.	41	43	42
Кількість зайнятих працівників, осіб	34754	31151	30049
% до загальної кількості зайнятих працівників	39,0	36,1	35,3
% до попереднього року	...	89,6	96,5
Кількість найманих працівників, осіб	33253	30439	28553
% до загальної кількості найманих працівників	38,0	35,5	34,1
% до попереднього року	...	91,5	93,8
Витрати на персонал, тис. грн.	440719,0	618399,8	669606,5
% до загальних витрат на персонал підприємств	25,5	26,5	24,6
% до попереднього року	...	140,3	108,3

За підсумками 2012 р. на малих підприємствах кількість зайнятих працівників становила 30049 осіб, у тому числі найманих – 28553 осіб, що складає, відповідно, 35,3% та 34,1% від загальної кількості зайнятих та найманих працівників на підприємствах, суб'єктах підприємницької діяльності області. На мікропідприємствах кількість зайнятих працівників становила 10502 особи, у тому числі найманих – 9725 осіб, що складає, відповідно, 12,3% та 11,6% від загаль-

ної кількості зайнятих та найманих працівників. Негативним є те, що порівняно з 2011 р. кількість працюючих зменшилася на 1102 осіб. За аналізований період зросла заробітна плата, яка збільшилась на 51206,7 тис. грн., що більшою мірою зумовлено зростанням мінімальної заробітної плати.

За даними Держкомстату, в 2009 р. в малому бізнесі України працювало близько 6,5 млн. зайнятих (у т.ч. найманих працівників). За даними Державної служби статистики, уже у 2010 р. цей показник скоротився до 4,9 млн. осіб, тобто за рік відбулось скорочення кількості зайнятих у малому підприємстві України більше ніж на 1,5 млн. осіб, або майже на 25%. З одного боку, ці показники означають, що за кількісним виміром стан розвитку малого і середнього бізнесу в Україні загалом відповідає кращим європейським показникам, а з іншого, свідчать про тривожну тенденцію згорання сектору за кількістю зайнятих у ньому. Це можна пояснити, що це наслідки негативного бізнес-клімату в Україні і щорічного його погіршення [1].

Питання розвитку малого та середнього підприємництва особливо актуалізується в умовах розгортання фінансової кризи та зростання безробіття. Тому оптимізація реалізації людського фактору в умовах формування ринкової системи господарювання, пом'якшення наслідків дії чинників кризи залежать від ефективного розгортання підприємництва в усіх сферах і на всіх рівнях господарського життя. Орієнтація на активну життєву економічну стратегію, підтримка соціально вразливих верств населення тісно пов'язується з участю у самостійній підприємницькій діяльності, намаганням організувати власне підприємство, почати свою справу. Особливо це стосується економічно активного населення. Задля прийняття оптимальних та ефективних рішень щодо залучення економічно активного населення до підприємницької діяльності важливо з'ясувати рівень готовності населення до підприємницької діяльності, специфіку мотивації щодо підприємництва трудової частини населення.

Економічна діяльність малих підприємств характеризується фінансовими показниками. За підсумками роботи малих підприємств (включаючи мікропідприємства) у 2012 р. сальдовий фінансовий результат до оподаткування був позитивним і становив 162,9 млн. грн. (загальна сума

прибутку – 553,1 млн. грн., збитку – 390,2 млн. грн), фінансовий результат мікропідприємств був негативним і склав 28,9 млн грн.

Основна частина позитивного сальдового фінансового результату, отримана малими підприємствами сільського, лісового та рибного господарств – 254,1 млн. грн., у тому числі мікропідприємствами – 31,2 млн. грн.

Основна частина негативного фінансового результату склалась на підприємствах, які займаються операціями з нерухомим майном (-90,9 млн. грн.), у тому числі на мікропідприємствах 20,5 млн. грн. збитку.

Після сплати всіх податків кінцевий результат від фінансової діяльності малих підприємств склав 118,5 млн. грн. чистого прибутку, мікропідприємства отримали 42,5 млн. грн. збитку. За підсумками 2012 р. рівень рентабельності операційної діяльності малих підприємств з урахуванням мікропідприємств загалом по області становив 7,1%, що на 1,5% менша ніж у 2011 р.

Найбільш рентабельно впродовж 2012 р. працювали малі підприємства, які займаються професійною науковою та технічною діяльністю (18,3%), підприємства лісового сільського та рибного господарств (16,9%). Значно зменшилась рентабельність підприємств оптової та роздрібної торгівлі, підприємств ремонту транспортних засобів та мотоциклів. Нерентабельною у 2012 р. стала діяльність підприємств, що займаються операціями з нерухомим майном, підприємств охорони здоров'я та надання соціальної допомоги, освіти. Нерентабельною залишилась діяльність підприємств з тимчасового розміщування й організації харчування, з мистецтва, спорту, розваг та відпочинку, промисловості, діяльності у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування [3].

З проведеного автором аналізу динаміка розвитку малого та середнього підприємництва протягом 2010–2012 р. засвідчує такі тенденції:

– скорочення обсягів реалізованої продукції суб'єктами МСП у зв'язку зі зниженням споживчого попиту на внутрішньому та зовнішньому ринках, вивільненням робочої сили, нерозвиненістю інфраструктури;

- зростання кількості збиткових підприємств;
- зниження мотивації до створення нових підприємств;
- депресійні тенденції зумовили негативні структурні зміни зайнятості у секторі малого підприємництва.

Отже, необхідно констатувати, що державна політика в Україні щодо малого підприємництва є непослідовною, фрагментарною, містить внутрішні неузгодженості та протиріччя, відповідно, є неефективною. Державна політика щодо малого підприємництва так і не стала політикою Уряду, не стала крос-політикою для системи державного управління, а є на рівні вузьковідомчої політики окремого відомства. Можна стверджувати, що в цілому все ще позитивні результати розвитку малого підприємництва в країні не є наслідком відповідної державної політики – їх досягнуто суспільством су-переч їй. [2].

Для України рішення щодо визначення об'єкта політики ще по-переду. Можна сформулювати, що основною проблемою, яка заважає розвиткові національного малого підприємництва, залишається не сприйняття малого бізнесу як основного інструменту соціальної політики та забезпечення робочими місцями населення країни. Навпаки – малий бізнес розглядається в Україні в рамках державної політики виключно в економічній площині.

Відповідно, відносини держави та бізнесу є вкрай важливими для розвитку країни та регіонів. Їх стан може відігравати як позитивну роль, виступаючи механізмом сприяння та прискорення соціально-економічного розвитку, що і є основним завданням держави, так і негативну роль, за якої зміст відносин «держава – бізнес» виступає механізмом гальмування, або навіть пригнічення суспільного розвитку [4]. Історія наводить безліч таких прикладів. Зрозуміло, що термін «відносини бізнесу і держави» слід розуміти як відносини між бізнесом та інститутами державної влади. Водночас необхідною умовою успішності реалізації реформ є забезпечення високого ступеня довіри до влади. Це можливо лише на шляху гарантування бездоганної управлінської дисципліни та високої фаховості державних службовців усіх рівнів.

Література

1. Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.ukrstat.gov.ua
2. Зелена книга малого бізнесу України – 2012 / Д. В. Ляпін, В. І. Дубровський, О. М. Піщуліна, О. П. Продан. – К. : Інститут власності і свободи, 2012. – 124 с.
3. Статистичний збірник «Діяльність малих підприємств Тернопільщини» / Головне управління статистики в Тернопільській області. – 2013. – 157 с.
4. «Щодо ефективності підтримки та перспектив розвитку малого підприємництва у регіонах». Аналітична записка ... [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.niss.gov.ua/articles/903/

Daria Bernytska

TENDENCIES OF FORMATION AND DEVELOPMENT OF ENTERPRISES IN THE REGION

The article deals with the actual problems of entrepreneurship development in Ukraine, given monitoring of development of small business in the Ternopil region its pressing problems, the definition of tactical and strategic policy priorities for further business development.

Keywords: *small business, entrepreneurship, business environment, competitive environment, employment, unemployment, financial crisis, business, reform government.*

УДК 9(438.32/.44:338.1)

Юлія Боднарчук

**ОСОБЛИВОСТІ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ
УКРАЇНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ НА ЕТНІЧНИХ ЗЕМЛЯХ
У МЕЖАХ ПОЛЬЩІ НАПЕРЕДОДНІ ЇХНЬОГО ВИСЕЛЕННЯ**

Подано економічну характеристику становища українських господарств, специфічну господарську культура лемків, холмщаків, підляшуків і надсянців, яка була тісно пов'язана з природно-кліматичними умовами в межах їх розселення на землях Закарпаття у продовж 1940-их років і до їхнього примусового виселення в УРСР у 1944–1946 рр.

Ключові слова: економічний розвиток, Закарпаття, аграрний розвиток, селяни, соціальна структура, соціальна диференціація, господарська культура.

У 1944–1946 та 1947 рр. відбулися події, що назавжди позбавили етнічно-українські землі їх національного обличчя – населення. Поза національним розвитком опинилася специфічна господарська культура лемків, холмщаків, підляшуків і надсянців, яка була тісно пов'язана з природно-кліматичними умовами в межах їх розселення. З огляду на це завдання цього дослідження – відтворення економічних умов господарювання українців на Закарпатті. Дослідження економічного розвитку господарств є актуальним, оскільки перебуває у центрі соціально-економічного питання про відшкодування збитків, завданих нащадкам переселенців, що неодноразово порушували на рівні центральних виконавчих органів.

Ця робота розкриває складову об'ємного суспільно-політичного процесу: депортації українського населення з території Закарпаття у 1944–1946 рр., що стало об'єктом аналізу з боку багатьох науковців, зокрема С. Макарчука, Б. Лановика, В. Сергійчука, О. Буцько, В. Кіцака та інших.

Територія розселення українців на Закарпатті мала вагомий вплив на формування господарських особливостей, що позначилося на економічному розвитку населення, яке тут проживало. Якщо значна частина господарських особливостей кожної з локально-етно-

графічних груп українців була пов'язана з географічними умовами розселення, то спільні риси залежали від політичних процесів щодо українців, ініціатором яких був польський уряд.

У міжвоєнний період соціально-економічна ситуація на західно-українських землях стала заручником польських державницьких інтересів. Землі, що заселяли українці, становили близько 25% території Польщі, були нерозвиненими аграрними окраїнами або внутрішніми колоніями, які постачали центральним регіонам Польщі дешеву сировину [1, с. 375]. Економічний розвиток північно-західних українських земель був тотожним до східногалицьких і залежав від їх урядового бачення в економічному розвитку Польщі.

Після початку Другої світової війни виразно проступила відмінність у подальшому розвитку розмежованих західноукраїнських територій як у політичному, так і в соціально-економічному аспектах. Незважаючи на це, залишились основні економічні труднощі, насамперед у сільському господарстві впродовж першої половини ХХ ст. Серед них – перенаселеність сіл і крихітні земельні наділи. Остання тенденція найбільше стосувалася українських господарств на Закарпатті.

Для пом'якшення проблеми гострої нестачі землі ще у 1920-х роках із ініціативи польського уряду сейм прийняв низку законів, що були спрямовані на створення нових господарств шляхом колонізації, збільшення їх карликових розмірів до нормальних за рахунок поділу маєтків [2, с. 14]. Українці, які були здебільшого селянами і вирішення земельного питання для них мало першочергове значення, переважно не могли придбати додаткового наділу через державну політику, що передбачала зосередження землі у власності польського населення. Отже, українським селянам ця програма принесла мало користі, оскільки більшість земель відходила до польських селян та новоприбулих осадників [1, с. 375]. Керуючись принципом «великої Польщі», уряд при паюванні великої власності надавав перевагу польським осадникам із заходу, яких вербували з офіцерів та унтер-офіцерів запасу, оскільки це мало «першорядний вплив на формування польської чисельної сили на Червенській землі» [3, с. 281].

Реалізація земельної реформи і пов'язана з нею осадницька колонізація були підпорядковані основній меті – штучному збільшенню

в українських селах польського елемента, який служив соціально-політичною опорою польської влади. У міжвоєнний період земельне питання було не вирішеним як для сільських мешканців, так і для українців зокрема.

Північно-західні землі потрапляли під осадницьку політику польського уряду дещо менше, ніж Східна Галичина і Західна Волинь, незважаючи на те, що процес осадництва розпочався у 1919 р. з Холмщини. Саме тут польським родинам надали 17 тис. га землі, у т. ч. землі, що належали православним церквам (Жуків Б. Нищення церков на Холмщині. – Краків, 1940. – с. 3.). У зв'язку з дещо вищою вартістю землі і віддаленістю від східних кордонів закерзонські землі відвертали увагу уряду. На Лемківщині, Надсянні, Холмщині та Підляшші боротьба з українським населенням тривала іншим методом. Тут здійснювали поступове економічне витіснення українських господарств у глибокі гірських, лісних масивів або на менш родючі землі. В такий спосіб формувалася економічна різниця у рівні життя населення за національною ознакою.

Водночас економічне життя в середовищі українців на Закерзонні відрізнялося за географічними особливостями їх розселення. Всі етнографічні групи українського народу: лемки, надсянці, холмщаки з підляшчуками – у господарському розвитку мали чітко виражені сільськогосподарські тенденції. Різницю становили незначні відмінності, що супроводжували розвиток кожного з етносів залежно від природно-кліматичних умов.

На Холмщині та Підляшші сільське господарство орієнтувалося на землеробство. Розвиток тваринництва був опосередкованим, викликаним потребами землеробства, а м'ясо-молочне спрямування орієнтувалося переважно на задоволення власних потреб родин. Худоба, крім м'ясо-молочних продуктів, шкіри і вовни, давала селянинові можливість збагачувати поля гноєм, оскільки, наприклад, у Томашувському повіті ґрунти переважно, склалися з 50% – супіщаних, 20% – чорнозему і 30% цілком непридатних для рослинництва земель, тобто піски, болота і кам'яні породи [4, арк. 97]. У Володавському та Білгородському повітах ґрунти були піщано-болотисті, що також вимагало великої затрати праці на обробіток і збагачення добривами

земельні наділи для отримання належного врожаю [5, арк. 3–4, 32]. Повітом із найкращими для землеробства умовами вважали Грубешувський, де переважна більшість ґрунтів були чорноземними, що на Закарпатті було винятком, а не правилом.

Уся земельна площа повітів, окрім придатних для розорювання земель, мала значний відсоток території під лісами, луками, пасовищами, що також перебували у приватній власності населення повітів. Наприклад, територія Владавського та Білгорайського повітів поділялися на ліси, які складали до 40% загальної площі кожного з них, луки – по 10% і орні землі – по 50% [5, арк. 3–4, 33]. Найпридатнішим для орного землеробства був Холмський повіт, де розорали 60% території, а ліси займали тільки 5,5%, луки – 13%.

У середньому у Владавському повіті на господарство припадало 3,63 га орної землі. Оскільки у повіті було чимало заможних господарів, то основна маса селянських господарств мала землі значно менше. Із загальної кількості 1789 господарств, які мали більше 15 га землі, на українське населення припадало 427 господарств, що становило 5,9% від усього українського населення і 1,9% від усього населення Владавського повіту [5, арк. 31–54]. На Грубешівщині ґрунти були переважно чорноземні, тому землезабезпечення тут становило по 3 га у середньому на господарство. У зв'язку з цим у повіті переважали дрібні та середні господарства, не більше 2% селянських господарств можна було віднести до заможних, у яких мали 10–15 га землі [6, арк. 12–29].

Доаграрної реформи, що розпочалася згідно з декретом від 6 вересня 1944 р., в Томашувському повіті 46 поміщиків володіли 8280 га орних земель [4, арк. 96]. У результаті реформи поміщицьке землекористування в повітах ліквідували, всю землю передали у приватну власність селян. У середньому на людину припадало по 1 га землі, тобто 4–5 га на родину, найбільша кількість землі на одне господарство не перевищувала 25–50 га [4, арк. 121]. Реформу на Холмщині та Підляшші здійснювали за подвійними стандартами: малоземельних українців землею не наділяли, що стало приводом для посилення національної ворожнечі на соціальному ґрунті [7, арк. 7].

Дещо іншими були розміри землекористування у Надсянні, де українців проживало більшість. Так, до 1939 р. в Любачівському повіті було 9 поміщицьких маєтків, що займали по 400–500 га кожне, тоді як селяни у володіли земельними наділами по 2–3 га. Після земельної реформи стан селянських господарств поліпшився, вони використовували у середньому по 4–5 га орних земель. У повіті нараховувалося близько 300 «куркульських» господарств, у кожного з яких було від 15 до 25 га. У селах Коровиця Лисова, Диків Старий, Нове Село, Коровиця Сама, Кобилиця Руська та інших, більшість становили заможні господарства, вони мали по 15–20 га землі [8, арк. 27–28, 76].

Перемишльський повіт займав 104762 га, з них орні землі – 47762 га, або 45,5%. Основна маса селянства використовувала мало землі. У середньому на селянське господарство припадало 2,03 га, лише 0,4% селянських господарств мали землі більше 15 га, 0,2% землі взагалі не мали [9, арк. 12–23]. Економічне забезпечення господарств українців відрізнялося залежно від частини повіту. Так, у селах північно-західних волостей Перемишльського повіту – Журовиці, Горіхівці, Стубно, Перемишльська – населення було економічно забезпеченішим, ніж у південно-західних. Тут припадало в середньому від 1 до 5 га на господарство, тобто $\frac{3}{4}$ га на людину (табл. 3), а населення сіл західних і південно-західних волостей було бідним. Більшість господарств були малоземельними: мали 1–3 морга землі на господарство [10, арк. 105] (табл. 4, 5).

У Ярославському повіті під орне виробництво залучили 237 600 га (60%) землі [5; арк. 144–145]. 8138 українських господарств володіли 10977,23 га, в середньому припадало по 1,35 га посівів на господарство, решту становили інші угіддя: сінокоси, сади, ділянки лісу [5, арк. 150].

Територія повітів, що охоплювали Лемківщину, була розташована в українських Карпатах на обох схилах Східних Бескидів, чималу площу там займали ліси, а під орне землеробство використовували значно меншу площу. Так, Лісковський і Новосяндецький повіти мали лише по 35% орних земель, а під лісами перебувало відповідно 45,3% і 32,5% території, решта припадало на луки, пасовиська та незручні землі.

Значно меншими були ділянки орної землі у користуванні селянських господарств на Лемківщині. Згідно зі статистичними даними, у Горлицькому повіті густота населення на 1 кв. км становила 100 осіб,

або ж на одного лемка припадало у середньому 0,75 га землі, що дорівнювало близько 3–4,5 га на родину, куди входили орні землі, ліси, луки, сади і городи [11, арк. 12–14]. Внаслідок незначної кількості орних земель при переселенні була вказана кількість залишених посівів, які в середньому складали по 0,66 га на сім'ю, що було значно менше, ніж у інших повітах.

У середовищі карпатських українців на фоні нестачі орних земель зростала бідність, збільшувався надлишок робочої сили, що сприяло розвиткові заможних господарств. Цим визначалася контрастність лемківських сіл, де поряд із безземельними були господарства українців, які володіли 20–50 га і більше землі, мали по кілька голів коней, великої і дрібної рогатої худоби [11, арк. 12–14]. Переважно саме заможні господарі під час переселення відмовлялися залишати нажиті місця. Так, із 705 господарств, які відмовлялися переселятися з Горлицького повіту, за інформацією районного уповноваженого з евакуації було «... кулацьких – 97, середняків – 264 господарства», решта припала на торговців, духовенство, міську та сільську інтелігенцію [11, арк. 46].

Новосяндецький повіт розташований у гірсько-лісистому регіоні Карпат. Його загальна площа становила 168268 га, в т. ч. орних земель 59 600 га (35,04%). За даними місцевої влади, в 1945 р. у повіті було 23325 господарств, тобто на господарство в середньому припадало по 2,5 га. Землезабезпеченість характеризувалася наступними показниками [12, арк. 3–6]:

Таблиця 1

Землезабезпеченість населення у Новосяндецькому повіті

Кількість землі	Кількість господарств	%
0 – 2 га	2344	10,04
2 – 5 га	7529	32,27
5 – 10 га	8914	38,21
10 – 20 га	4020	17,23
20 – 50 га	420	1,8
50 – 100 га	54	0,2
100 і більше	44	0,18

Територія Яслівського повіту займала 81340 га, в т. ч. 51474 га (63%) орної землі, садів і присадибних ділянок. Решта території повіту була зайнята лісами, луками та непридатними для обробітку землями. Незважаючи на значний обсяг корисної землі у повіті, для українців були створені умови, за яких вони користувалися гіршими землями. Переважну більшість українських господарств витіснили у південну частину Яслівського повіту, з гірським рельєфом і незручними, кам'янистими, малопродуктивними землями. Тому господарства, розселені в цій місцевості, перебували у більш не вигідному становищі, ніж жителі середньої та північної частин повіту [12, арк. 3–6].

Середньостатистичні дані не розкривають повної картини наявності земельних наділів серед українців. Повніше це розкрито у звітах Головного управління з евакуації, де, зокрема, зазначено, що з 122100 сімей земельні наділи залишили 101588, у кількості 461068 га, з яких орної землі було 335133, що становить у середньому по 3,3 га на господарство. Як стверджує дослідник В. Борисенко, родини середнього достатку мали 10 моргів поля (5,6 га), а заможні селяни – до 20 моргів [19, 105]. Отже, з вищезазначеною кількістю землі господарства українців вважали бідними, а відтак нерентабельними. Крім ріллі, незначна кількість землі перебувала під сінокісними угіддями. Решта земель, що не були вказані у звіті, – це сади та ліси, вони також становили значну частину приватної власності українців на території Польщі, але не були враховані як приватна власність під час переселення.

Сади займали порівняно невелику площу, але в деяких повітах під них відводили від 1% території на Холмщині та Підляшші, до 4% на Лемківщині, де садівництво було допоміжним сільськогосподарським заняттям. Кількість землі під луками також відрізнялася залежно від району розселення українців. 10–13% території виділяли під луки на Надсянні, а Лемківщина мала таких 6–7%, що компенсували пасовиськами у Карпатах (21%), тоді як холмщаки та підляшчуки мали для випасу худоби до 9% території повітів.

Рельєф місцевості, природно-кліматичні умови, якість та кількість ґрунтів у господарствах впливали на показники збору врожаю, що також відрізнялася на територіальному фоні локально-етнографічних груп. На Лемківщині провідними культурами були жито, пшени-

ця, овес, картопля. Зокрема, у Яслівському повіті – жито, пшениця, картопля. У південних його частинах, ближче до кордону з Чехословаччиною, вирощували переважно ячмінь, овес, картоплю. Середній збір на землях Лемківщини був низьким. Так, урожайність пшениці не перевищувала 9 ц із гектара, жита – 10 ц, вівса – 8 ц, ячменю – 6 ц. Незважаючи на низькі врожаї, орне землеробство залишалось одним із провідних сільськогосподарських занять лемків, але було не товарним, а опосередкованим заняттям спрямованим, як правило, для власного споживання. Однак лемки завжди відчували нестачу сільськогосподарської продукції [12, арк. 3–6].

Основними сільськогосподарськими культурами Новосяндецького повіту були овес і картопля, а в низовинах вирощували жито. У Лісковському повіті культивували переважно жито, пшеницю, овес та овочеві культури [5, арк. 55–56]. Середня врожайність була, як і в Яслівському повіті, вдвічі меншою, ніж у інших повітах Закарпаття, і становила в середньому: вівса і жита – 5–6 ц з га, картоплі 60–70 ц [13, арк. 12–23].

У Саноцькому і Кросненському повітах орні ґрунти займали відповідно 51 тис. га і 64,5 тис. га. Тут сіяли поряд із традиційними зерновими яре жито і озимий ячмінь, на $\frac{3}{4}$ земельних наділів саджали картоплю, що давала порівняно високий урожай, а зернові – менший від середнього, лише по 8 ц з га. В значній кількості вирощували боби, у незначній – цукрові буряки [44, арк. 121–122].

Хоча у повітах Холмщини та Підляшшя ґрунти потребували систематичного їх підживлення під всі види культур, очищення від бур'янів, а також високоякісного насіння, врожайність тут була вдвічі вищою, ніж у повітах Лемківщини. На Холмщині та Підляшші вирощували переважно зернові, культури, а під технічні відводили невеликі ділянки. Посівні площі займали переважно житом, решту – пшеницею, ячменем, вівсом, просом, гречкою, на городах висаджували овочі та в значній кількості картоплю.

За даними Грубешувського повітового земельного управління, середня врожайність з га становила: пшениці 12–15 ц, жита – 15–17, ячменю 10–12, вівса 7–8, проса 8–10, бобових 12–14, картоплі – 100–120, цукрових буряків – 170, кормових буряків – 300 ц. Окрім того, в кожній волості певну кількість землі засівали льоном, якого збирали до 15 ц із

га [16, арк. 3–39; 6, арк. 12–29]. Зокрема, провідною зерновою культурою Владавського повіту було жито, яке займало 40% посівів, решту площі відводили під пшеницю, овес і овочі, виділяючи їм по 15% ріллі, під ячмінь, гречку і технічні культури залишали по 5% [5, арк. 3–4].

Замостівський повіт був типовим сільськогосподарським районом із добре розвинутою промисловістю для переробки сільськогосподарської продукції. Сільськогосподарськими культурами були різновиди рослин, характерні для Холмщини. Крім них, вирощували хміль, буряк, тютюн, що забезпечувало переробну промисловість повіту [15, арк. 5]. Значну частину Томашувського повіту займали соснові ліси (42%), під садівництво використовували 2500 га, решта території – до 50% була під ріллею. Найпоширенішою сільськогосподарською культурою в повіті була озима пшениця, її посіви займали 30% орних площ, а врожайність становила сягала 15–17 ц, жито – 28% (12–15 ц), ячмінь і овес – 12% (15–18 ц), на решті ріллі вирощували картоплю (100–120 ц) та цукрові буряки (120–150 ц), городину.

Варто зазначити, що в деяких повітах урожайність залежала від національної складової, тобто відрізнялася в межах одного й того ж повіту відповідно до місць проживання українців та поляків. Оскільки українське населення було витіснене на гірші землі, то й сільськогосподарської продукції тут збирали значно менше, що видно зі середньої врожайності за волостями Владавського повіту, де переважало українське населення [5, арк. 32].

Таблиця 2

Збір сільськогосподарського врожаю за волостями Владавського повіту

Назва волості, де проживало українське населення	Пшениця (ц з га)	Жито (ц з га)	Овес (ц з га)	Ячмінь (ц з га)	Картопля (ц з га)
Вирики	5,4	9,0	9,8	5,4	108,0
Волоська-Воля	5,5	7,3	10,4	7,6	91,8
Славутичі	7,2	8,1	7,2	8,1	72,0
Владава	8,1	7,2	7,2	5,4	72,0
У середньому по повіту (польські і українські волості разом)	11,7	10,0	7,8	7,8	120,0

Порівняно зі згаданими повітами селяни на землях Надсяння отримували вищі врожаї деяких культур. А рівномірне розселення українців унеможливило національний аспект у якості та кількості врожаю. Зокрема, найпродуктивнішою овочевою культурою була картопля, врожайність якої досягала 120–150 ц із га. Господарство сусіднього з Томашувським Любачівського повіту було подібним за вирощуваними сільськогосподарськими культурами, але середні показники врожайності були вищими. Найпоширенішою культурою було жито, його врожайність становила 15–16 ц із га. Під цю культуру відводили 40% розорених площ. Пшениця давала меншу врожайність – 12–14 ц, і засівали цю культуру на 23% ріллі. Ячменем та вівсом займали 17% (16–18 ц). Картопля була найбільш трудомісткою культурою, але зі значними врожаєм – 120–130 ц із га. Решта ріллі відводили під городину [5, арк. 76].

В Ярославському повіті поряд із традиційними зерновими культурами і картоплею вирощували цукрові буряки (140 ц із га). Цьому сприяли чорноземні ґрунти, які, однак, містили чимало піску і глини, що потребувало постійного їх збагачення добривами [5, арк. 144–145]. А як землі Перемишльського повіту – це гірсько-лісистий рельєф, із незручними для землеробства глиняно-кам'янистими і маловрожайними землями. Тільки незначна частина повіту: північна та північно-східна – була малолісистою місцевістю з порівняно рівним рельєфом, родючими землями, але у тутешніх волостях мешкало переважно польське населення. Незважаючи на такі умови, українські селяни зі значною затратою праці на обробіток і збагачення ґрунтів досягали певних врожаїв. У селах повіту, які прилягали до міста, культивували овочево-городнє господарство, що забезпечувало постачання міста овочами і створювало додатковий заробіток для селян. Середня врожайність сільськогосподарських зернових культур у повіті з гектара дорівнювала: пшениці – 12 ц, жита – 10 ц, вівса та ячменю – по 8–10 ц, високим був показник картоплі – 100–150 ц [9, арк. 12–23].

Мешканці повітів Закерзоння, які займалися сільським господарством, поєднували орне землеробство з доволі розвинутим тва-

ринництвом. Це стосувалося переважно тих повітів, де українське населення було витіснене на менш врожайні землі, вихід із чого шукали в альтернативних видах господарювання. Зокрема, це повіти Лемківщини, повіти Володавський та Білгорайський, частково волості Надсяння.

Співвідношення товарів орного виробництва і тваринництва у житті українських мешканців залежало від природних особливостей кожного з адміністративних районів. Перевага останнього стосувалося лемківських господарств, меншою мірою надсянців, тоді як холмщаки з підляшуками, за жителів Володавського та Білгорайського повітів, займалися тваринництвом лише для власних потреб.

Серед природних умов, що визначали перевагу того чи іншого виду сільського господарства, були рельєф місцевості, якість земель повіту і пов'язана з цим кількість пасовиськ. Лемківщина розташована у передгір'ї Карпат на схилах Низьких Бескидів, тут, незважаючи на незначну кількість придатних пасовищ, були створені природні умови на високогірних полонинах, де випасали переважно дрібну рогату худобу – овець та кіз.

Рельєф місцевості, на якій розташований Лісковський повіт, мав гори і долини, вкриті лісами, з характерною для гірської місцевості великою кількістю мілководних річок [5, арк. 55–56]. У таких умовах сільські мешканці займалися незначним за обсягом рільництвом із порівняно розвинутим тваринництвом. У районі за станом в 1944 р. нараховувалося 2506 коней, 22325 голів великої рогатої худоби, 5860 свиней, 54 тис. кіз та овець [5, арк. 55–56]. У Яслівському повіті завдяки гірським пасовиськам також розвивалося дрібне тваринництво – вівчарство [12, арк. 3–6].

Слід зазначити, що на економіку повітів, де переважало тваринництво, негативно вплинула Друга світова війна. За період німецько-фашистської окупації селянські господарства були розорені, худобу і коней забрали німецькі окупанти. Лемківські господарства у переважній більшості займалися скотарством, і в їх власності була значна кількість худоби, але після війни її поголів'я різко зменшилося. Так, це було відзначено після звільнення Гор-

лицького повіту від фашистської окупації і до початку евакуації [11, арк. 33–38]:

Таблиця 3

**Поголів'я коней, великої рогатої
та дрібної худоби в українських волостях Горлицького повіту**

Назва гмін з переважаючим українським населенням	Кількість господарств	У них осіб	Коней	ВРХ	Дрібних тварин
Липники	344	1547	99	451	161
Сеньково	859	3768	214	1075	240
Устя-Руське	1028	4297	278	1535	821
Гладишів	993	4127	402	1728	814
Ропа	332	1403	190	311	189
Снитниця	450	1879	142	408	197
Разом	4006	17021	1325	5408	2425

Відтак у Гладишевській волості зі 1174 лемківських господарств коней залишилося тільки 664, у Сеньківській волості на 1022 господарства їх залишилося 314, у волості Видинка на 498 господарств – 99 коней [16, арк. 16–55; 11, арк. 3]. З втратою худоби господарська діяльність зменшувалась, оскільки худоба була як засобом виробництва, так і одним із основних видів, на що спрямовувало відтворюючу працю сільськогосподарське населення Лемківщини [11, арк. 12–14].

Подібно до лемківських господарств, мешканці Надсяння також поєднували рільництво з тваринництвом. У Ярославському повіті поряд із рільництвом розвивали тваринництво, кормовою базою для якого служили лісові масиви. Це було поширено, зокрема, у східній та південно-східній частинах повіту, де проживало переважно українське населення [5, арк. 45].

Тваринництвом займались і в Перемишльському повіті. Тут північно-західні волості були економічно більш забезпечені, що відобразилось як на розмірах земельних наділів, так і на поголів'ї тварин [8, арк. 105 зв.], що було характерно для Стубненської волості.

Таблиця 4

Економічна характеристика польських й українських господарств у Стубненській волості Перемишльського повіту

Показник	Разом	Українців	Поляків
Господарств	1529	1409	120
Населення	5880	5351	529
Землі (в га)	4195	3846 (по 2,7 га)	349 (по 2,9 га)
Коней	1019	925 (по 0,65)	94 (по 0,78)
Корів	1930	1755 (по 1,25)	177(по 1,5)

Населення сіл західних і південно-західних волостей було економічно біднішим. Процент безкінних господарств досягав 70–80%, без корів залишилися кожні 3 сім'ї з 10. Запаси продуктів так само, як і фуражних кормів, були обмежені, наприклад, у волості Кривча.

Таблиця 5

Економічна характеристика польських й українських господарств у волості Кривча Перемишльського повіту

Показник	Разом	В українських господарствах	У польських господарствах
Господарств	1813	1023	790
Населення	8677	4840(по 4,73 осіб)	3837(по 4,85 осіб)
Орної землі	4439	2458 (по 2,4 га)	1981 (по 2,5 га)
Коней	510	276 (по 0,26)	234 (по 0,29)
Корів	1413	759(по 0,74)	654 (по 0,8)

Як правило, польське населення, котре становило меншість на території Надсяння, мало вигідніше становище, що відображалося на його економічних показниках. Винятком із цього була Дубецька волость. Вона одна з двох волостей, де польське населення переважало за чисельністю українців. Серед волостей Перемишльського повіту спостерігалось середньостатистичне погіршення його економічного становища, зокрема, за кількістю орних земель і поголів'я коней, що були найнижчими показниками серед решти волостей повіту.

Таблиця 6

Економічна характеристика польських й українських господарств у Дубецькій волості Перемишльського повіту

Показник	Всього	Українських	Польських
Господарств	2363	562	1801
Населення	12916	2802	10114
Землі	5867	1393 (по 2,4 га)	4061 (по 2,25 га)
Коней	624	216 (по 0,4)	407 (по 0,22)
Корів	2528	477 (по 0,84)	1919 (по 1,06)

У Білгорайському повіті на 15% українського населення припадала значна кількість коней, що було рідкістю в умовах післявоєнного часу, і це характеризує українські господарства як тваринницькі [5, арк. 3–4].

Таблиця 7

Поголів'я коней, великої рогатої та дрібної худоби в українських волостях Білгорайського повіту

Види сільськогосподарських тварин	На 1944 р. у повіті	Поголів'я худоби, у власності українців	Співвідношення кількості худоби в українців до повіту
Коней	5200	1138	21,9
ВРХ	72000	4739	6,58
Свиней	4200	475	11,3
Овець	86700	1281	1,4

До війни в Томашувському повіті було дуже розвинуте тваринництво зі спеціалізацією у свинарстві й птахівництві. Як свідчили місцеві жителі, велику кількість продукції експортували в Англію, Німеччину та інші країни. Крім того, в повіті було багато розплідників для культурного рибальства. Більшість продукції вивозили у Львів і Люблін [5, арк. 95–96].

За роки війни значно зменшилося поголів'я худоби у Влодавському повіті. Ця тенденція негативно вплинула насамперед на українців, оскільки саме їх витіснили у лісові масиви, де вони займалися тваринництвом, бо орне землеробство у цій місцевості не забезпечувало необхідного прожиткового рівня. Зокрема, значну частину худоби повіту утримували у господарствах українців [5, арк. 32].

Таблиця 8

**Кількість худоби у господарствах українців
у Володавському повіті за станом на 1939 і 1944 роки.**

Види сільськогосподарських тварин	До 1939 р.	На 1944 р.	Поголів'я худоби, яка перебувала у власності українців	Співвідношення частки худоби в українців від худоби у повіті
Коней	22989	11048	4453	40,3%
ВРХ	40340	19796	9778	49,3%
Свиней	25340	10954	5939	54,2%
Овець	31560	10083	8468	84%

Українці, які становили 29% населення повіту, володіли непропорційно великою кількістю худоби, що вказує на тваринництво як основне заняття українців у Володавському повіті, зокрема вівчарство.

Поголів'я коней, великої рогатої та дрібної худоби у Холмському повіті за станом на 1 жовтня 1945 р. становило: коней – 19072, корів – 34549, свиней – 9041, овець – 3322. Для українців найціннішими тваринами були корови, їх мали у кожному господарстві. Кількість поголів'я коней і корів свідчить про їх використання як допоміжного засобу виробництва при рільництві – основному сільськогосподарському виді. Вівчарством займались у незначних розмірах через те, що не було значних лісових масивів, які тут становили лише 5,5% території, і тільки у господарствах українців, оскільки саме вони були витіснені в лісові масиви, тоді як польське населення решти повіту займалося рільництвом [14, арк. 3–39].

Таблиця 9

**Поголів'я коней, великої рогатої
та дрібної худоби в українських волостях Холмського повіту**

Види сільськогосподарських тварин	Всього по повіту	Поголів'я худоби, у власності українців	Співвідношення кількості худоби в українців до її кількості у повіті
Коней	19072	4927	25,83%
ВРХ	34549	8194	23,7%
Свиней	9041	3269	36,15%
Овець	3322	2981	89,73%

Значне зменшення поголів'я коней та ВРХ у результаті війни і тривалого періоду німецької окупації спостерігалось і в Яслівському повіті. На час евакуації тут нараховувалося 3068 коней, у т. ч. в українців лише 312 голів. У середньому в селах залишалося не більше 20 коней, що аж ніяк не забезпечувало потребу господарств у тягловій силі. Також утримували – 10760 корів, зокрема 1870 українським сім'ям їх належало 1360 [12, арк. 3–6].

Сільське господарство було в основі діяльності як українських господарств, так і загалом населення повітів Закарпаття, оскільки вони перебували здебільшого на правах сировинного придатку до промислово розвинутих областей Польщі впродовж усього міжвоєнного періоду. Основною сировиною служили продукція сільського господарства, нафтові родовища, торф'яні залежи, лісоматеріали. Для більшості населення лише продукти сільськогосподарського виробництва були джерелом товарного обміну. Невеликий розвиток промисловості був пов'язаний із переробкою сільськогосподарської продукції та первинною обробкою продуктів природного середовища, зокрема лісів і нафти.

На базі сільського господарства була побудована харчова промисловість, що більшою чи меншою мірою діяла в кожному з повітів. У волостях працювали заводи з переробки сільськогосподарської продукції, серед яких найбільше млинів – від 6 до 70 (в Холмському повіті) у кожному з повітів. Менше було маслозаводів, м'ясозаводів, що обмежувало товарне виробництво українських господарств, основу яких складало тваринництво. У районах із спеціалізацією у вирощуванні цукрового буряка була значна кількість цукрових заводів, а у кожному з повітів були присутні заводи горілчанних виробів.

Крім сільськогосподарської промисловості переважно у повітових центрах були розташовані: склозаводи (Кросне і Холм), взуттєві фабрики, фабрики шевських гвіздків (м. Кросне), а також меблеві фабрики, яких у Томашеві було дві, у Білгороді також діяли швейна фабрика, завод свічок та інші. Потреби будівельної промисловості задовольняли цегельні та черепичні заводи, цементний завод, лісопилні фабрики та склозаводи.

Поряд із великими промисловими підприємствами працювало чимало дрібних ремісничих майстерень, торговельних установ. Серед

власників таких закладів були українці. Відомо, що під час переселення українські родини залишили польському урядові 633 дрібних промислових та торговельних підприємств із майном на загальну суму 1 321 778 польських злотих. У середньому кожне приміщення, в якому розташовувалося підприємство, було оцінено в 2090 злотих, а площа становила 78,5 кв. м, що свідчить про їх невеликі розміри, малу кількість працівників, незначний обсяг виробництва [17, арк. 64]. Кустарні підприємства базувались, як правило, на сімейному підряді.

У Польщі розвиток українського підприємництва, зокрема на Холмщині та Підляшші, мав мізерні можливості. В деяких селах діяли кооперативи, але вони не були пов'язані між собою, не мали об'єднуючої організації. З допомогою досвідчених фахівців із Галичини та Волині в Холмі виник повітовий Союз українських кооперативів, до якого на початку 1942 р. належали 111 низових установ із 23132 працівниками. Одночасно кооперативні союзи виникли, крім загального, в Білій, Володаві, Грубешеві, Белзі, Томашеві й Тарногороді. Першими їх осередками були сільські низові кооперативи загальної закупівлі та збуту, які попередньо, через відсутність української організації, належали до польських «Рольнік» або «Сполем». Виникло чимало нових кооперативних спілок [18]. Так, у містах Володавського повіту діяли кілька кооперативних організацій – «Сполем», «Рольнік», «Самопомощь хлопская» («Селянська взаємодопомога»). Ці об'єднання працювали слабо і не забезпечували населення всім необхідним, тому основними торговельними центрами повітів були міста. Міське населення переважно займалося торгівлею: скуповувало сільськогосподарську продукцію і доставляло сільському населенню предмети першої необхідності.

Значно відрзнялася організаційними засадами торговельна діяльність лемківського населення. Нерентабельність сільського господарства породжувала в умовах гірських повітів дрібну торгівлю. Тут торгівлею займалися на постійній основі, вона була переважно єдиним джерелом прибутку. Наприклад, у Горлицькому повіті цим займалися у селах Лосе, Новиця, Ропа [11, арк. 33]. Їх жителі скуповували і перепродавали продукти тваринництва, а також вироби кустарних промислів, таких, як ткацтво, гончарство, вироби з дерева.

Загалом економічний стан лемківських сіл можна охарактеризувати так: у зв'язку з нестачею орних земель, їх поганою родючістю та відсутністю будь-яких інших додаткових джерел існування, а також через відсутність розвиненої промисловості, де можна було б використовувати надлишок робочих рук, лемки жили в злиднях, із яких шукали вихід лише в еміграції. Так, починаючи з другої половини XIX ст. і до часу повного їх виселення, серед лемківського населення на ґрунті незадовільного економічного становища тривав еміграційний рух. Статистичні дані за 1936 р. свідчать, що з Лемківщини тільки в Південну Америку виїхало 200 тис. осіб. Окрім того, майже з кожної сім'ї хтось перебував на заробітках за кордоном, що забезпечувало їх економічний добробут [11, арк. 3–4].

Інші багатства району (лісові масиви, корисні копалини – нафта і торф) перебували у приватному та державному володінні. Специфічна форма власності – державна – була, зокрема, в Любачівському повіті. Вона відрізнялася тією особливістю, що ліси, які займали близько 50% території району, вивели з приватного користування населення і передали у власність держави, оскільки район до німецько-радянської війни 1941 р. належав до УРСР, і всі ліси згідно з декретом про націоналізацію передали державі ще у 1939 р. [5, арк. 76]. У решті повітів населення володіло лісами на правах приватної власності.

Нафтопромисли та торф'яні промисли були розташовані вздовж лінії Карпат, тобто переважно в повітах Лемківщини. На території Горлицького повіту з промисловості діяли нафтопромисли: Горлицький нафтопереробний завод із річним випуском продукції 40 тисяч тонн бензину. Нафтову промисловість забезпечував Горлицький завод бурильних матеріалів [11, арк. 33]. У Санокському та Лісковському повітах було по 3 нафтопромисли, у Кросненському – 5 і нафтопереробний завод [5, арк. 76]. У Холмському повіті діяли торф'яні промисли, які розробляли кустарним способом [14, арк. 3–39].

На основі сировини, яку постачали з лісу, функціонували лісопильні заводи та фабрики з переробки деревини. Їх послугами користувалося все населення, яке володіло ділянками лісу. Українці, як правило, не мали відношення до нафто- і торфопереробної та видобувної власності, серед лемків були лише нечисленні кваліфіковані робітни-

ки, яких при переселенні в УРСР спрямовували на тотожні роботи, оскільки на таких спеціалістів залишався значний попит.

Отже, українці Закарпаття у переважній більшості були сільськими жителями, економічне благополуччя їх господарств залежало від орного землеробства, скотарства і менше від інших занять і ремесел. Співвідношення землеробства і скотарства було різним для локальних груп українського етносу Закарпаття та залежало від природно-кліматичних умов у межах їх районів розселення.

Специфіка природно-географічних умов, а також особливості історичного і соціально-економічного розвитку народів, які проживали поблизу Карпат, протягом століть сформували своєрідну традиційну структуру господарської діяльності. Наступ польського уряду на осередки українства з метою денационалізації та асиміляції призвів до ускладнення їх економічного розвитку. В таких умовах господарська діяльність була спрямована на забезпечення життєспроможності родин за рахунок використання всіх природних ресурсів. Так, українські господарства на Лемківщині й у Надсянні через незначні площі орних земель унаслідок витіснення в гірські та лісові масиви займалися тваринництвом як основним заняттям, а землеробство було нерентабельним і трудомістким заняттям із мізерною віддачею. Під час Другої світової війни господарства, основу яких становило тваринництво, зазнали значних втрат у кількісному складі поголів'я худоби, їх матеріальна основа була підірвана.

Локально-етнографічні групи холмщаків та підляшуків займалися рільництвом при допоміжних функціях тваринництва, за винятком українських господарств у Володавському, Білгорайському і Холмському повітах, де українці заселяли переважно села в лісових масивах і тому займалися тваринництвом. Таким чином, переважна більшість українського сільськогосподарського населення у специфічних природно-кліматичних умовах займалася тваринництвом, рільництво було допоміжним заняттям, лише в незначній частині українських господарств Холмщини та Підляшшя основною діяльністю було орне виробництво.

Промисловість у цих повітах розвивалася мізерними темпами і не створювала для українців перспектив у економічному розвитку.

Основу промислового виробництва становила сільськогосподарська продукція, деревина та корисні копалини торф і нафта. Частка українців на промислових підприємствах і в торговельних закладах була незначною. Населення користувалося послугами кооперативів із переробки надлишку сільськогосподарської продукції, а також приватними підприємствами – млинами, масло- та м'ясозаводами, цукровими заводами та іншими.

Література

1. Субтельний О. Україна. Історія / О. Субтельний. – К., 1991. – 664 с.
2. Смолей В. Польське цивільне і військове аграрне осадництво у Західній Україні: історико-правовий контекст (1919–1939) / В. Смолей. – Тернопіль, 2003. – 111 с.
3. Етнонаціональні процеси в Україні: Історія та сучасність / О. Б. Бернштейн, Н. А. Зіневич та інші ; за ред. В. І. Наулка. – К., 2001. – 424 с.
4. Пояснювальна записка до заключного звіту з евакуації українського населення з Томашувського району в Українську РСР // ЦДАВОВУ. – Ф. 4959. – Оп. 1. – Спр. 44. – Арк. 95–117.
5. Пояснювальні записки до заключних звітів районних уповноважених за 1944–1946 рр. // ЦДАВОВУ – Ф. 4959. – Оп. 1. – Спр. 44. Арк. 1–128.
6. Заключний звіт районного уповноваженого по Грубешувському району за 1944–1946 рр. // ЦДАВОВУ Ф. 4959. – Оп. 1. – Спр. 56. – Арк. 12–29. Доповідна записка про проведену роботу по евакуації українського населення із Грубешівського повіту.
7. Заключний звіт районного уповноваженого по Красноставському району за 1944–1946 рр. // ЦДАВОВУ. – Ф. 4959. – Оп. 1. – Спр. 55. – Арк. 1–56
8. Доповідна записка про стан евакуації в Любачівському районі // ЦДАВОВУ. – Ф. 4959. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 27–28, 76.
9. Заключний звіт районного уповноваженого по Перемишлянському району за 1944–1946 рр. // ЦДАВОВУ. – Ф. 4959. – Оп. 1. – Спр. 60. – Арк. 1–59.

10. Довідка про адміністративно-територіальний та національний склад Перемишльського повіту // ЦДАВОВУ. – Ф 4959. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 1–255.

11. Доповідна записка про хід евакуації і політичну ситуацію в Горлицькому районі від 5 лютого 1946 р. // ЦДАВОВУ. – Ф. 4959. – Оп. 1. – Спр. 42. – Арк. 12–14.

12. Заключний звіт районного уповноваженого по Яслівському району за 1944–1946 рр. Пояснювальна записка до заключного звіту по евакуації українського населення з території Яслівського повіту і коротка економічна характеристика // ЦДАВОВУ. – Ф. 4959. – Оп. 1. – Спр. 66. – Арк. 1–20.

13. Заключний звіт районного уповноваженого по Ново-Сончському району за 1944–1946 рр. Пояснювальна записка до заключного звіту про роботу по евакуації українського населення із Новосяндецького повіту Краківського воєводства в Українську РСР // ЦДАВОВУ. – Ф. 4959. – Оп. 1. Спр. 52. Арк. 1–52.

14. Заклучний звіт районного уповноваженого по Хопмському району за 1944–1946 рр. Пояснювальна записка по проведеній роботі у Холмському повіті за період від 13.10.1944 р. до 10.12.1945 р. // ЦДАВОВУ. – Ф. 4959. – Оп. 1. – Спр. 64. – Арк. 1–41.

15. Заклучний звіт районного уповноваженого по Замостівському району за 1944–1946 рр. // ЦДАВОВУ. – Ф. 4959. – Оп. 1. – Спр. 54. – Арк. 1–22.

16. Стенограма наради при Головному уповноваженому при уряді УРСР з евакуації тов. Підгорного від 14.04.1945 р. // ЦДАВОВУ. – Ф. 4959. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 16–55.

17. Заклучний звіт про кількість залишеного майна та його оцінку від 31.12.1946 р. // ЦДАВОВУ. – Ф. 4959. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 64.

18. Волинь і Холмщина. 1938–1947. Польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади / За ред. Я. Ісаєвича. – Львів, 2003. – 680 с.

19. Борисенко В. Основна господарська діяльність / В. Борисенко // Холмщина і Підляшшя. – К., 1997. – 398 с.

Ulia Bodnarchuk

**FEATURES OF ECONOMIC DEVELOPMENT
OF THE UKRAINIAN ECONOMY ON ETHNIC GROUNDS
WITHIN POLAND BEFORE THEIR EVICTION**

In the article « Features of economic development of the Ukrainian economy on ethnic grounds within Poland before their eviction» given the economic characteristics of the Ukrainian economy, specific economic Lemko culture, holmschakiv, pidlyashukiv and nadsyantsiv who was closely associated with climatic conditions within their settlement on lands UPA in furthering the 1940s and their forced eviction in the USSR in 1944–1946 .

Keywords: *economic development, UPA , agricultural development, farmers, social structure, social differentiation, economic culture.*

УДК 334.73

Ірина Гавліч

ФУНКЦІОНУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ КРЕДИТНОЇ КООПЕРАЦІЇ У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ ЇЇ РОЗВИТКУ

Проаналізовано причини виникнення та початковий період діяльності української кредитної кооперації у Східній Галичині (1860–1880 рр.).

Ключові слова: *Східна Галичина, кооперація, кредитна кооперація, кредитні товариства.*

У здійсненні сучасних економічних реформ цінним є досвід роботи кооперативного руху в Східній Галичині в кінці XIX на початку XX ст. Повною мірою це стосується і дослідження історії української кредитної кооперації. Розгляд функціонування кооперації в цей період дає можливість краще зрозуміти її роль в економіці країни та демократизації народного господарства, оскільки в кооперативах концентрувалося національне виробництво. Вони давали засоби до існування сотням тисяч селян, скорочуючи еміграцію, творили ринок для українських товарів, вирощували кадри патріотично налаштованих фахівців. Український народ знайшов у кооперації форму економічного, культурного і духовного збереження себе як національної спільноти.

Обрана нами тема дотепер не була предметом спеціального дослідження. У процесі вивчення суспільно-політичних і національно-культурних процесів у Східній Галичині в кінці XIX на початку XX ст. доволі повно висвітлювалась діяльність української кооперації, але детальний розгляд кредитної кооперації залишався поза увагою дослідників.

Важливим для з'ясування цієї проблеми є аналіз праць І. Витановича «Історія українського кооперативного руху» (Нью-Йорк, 1964 р.), С. Бородаєвського «Історія кооперації» (Прага, 1925 р.), К. Коберського «Буквар кооперації» (Львів, 1939 р.), в яких подаються загальні описи історії кооперації та українських галицьких кредитних товариств і спілок. Більш детально висвітлюють розвиток української кредитної кооперації у Східній Галичині на початку XX ст. дослідження сучасних істориків

С. Геля та Р. Пастушенка. Також інформацію про історію кооперативного руху ми знаходимо в архівах міста Львова та тогочасній пресі.

Отже, беручи до уваги недостатню наукову розробку цієї проблеми, метою дослідження є аналіз причин виникнення та значення діяльності української кредитної кооперації в соціально-економічному житті Східної Галичини кінця XIX ст.

Передумови зародження українського кооперативного руху на західноукраїнських землях почали складатися в середині XIX ст., після скасування в 1848 р. Австро-Угорщиною, до складу якої входила тоді Східна Галичина, кріпосного права, коли потреби економічного розвитку та національного і соціального захисту пробудили інтерес українців до кооперації. Австрійський уряд свідомо гальмував розвиток продуктивних сил на заселеній українцями території, щоб дати змогу швидше розвиватись економіці інших районів. Відповідно, у складі Австро-Угорщини Східна Галичина фактично була аграрно-сировинним придатком західних провінцій імперії. Характерними рисами економічного розвитку західноукраїнських земель від часу скасування панщини, що позначилися на ощадній спроможності населення і становленні мережі кредитно-фінансових установ, були такі: наявність залишків феодалного землевпорядкування, аграрне перенаселення, низька оплата праці, значна заборгованість селян лихварям і банкам, високі податки. Місцеві та засновані з участю іноземного капіталу банки й інші кредитні установи обслуговували землевласників, купців та інші заможні верстви населення. Свої капітали вони скеровували на посилення економічної залежності селян [6, с. 59].

У кінці 60-х років XIX ст. з розгортанням національного відродження в галицькому селі почалася просвітня та економічна діяльність на засадах самоорганізації і самозахисту. Правові підстави для цього створив закон про кооперацію, який був прийнятий в Австро-Угорській імперії в 1873 р. – Закон «Про заробково-господарські товаришення». Відповідно до нього, заснування кооперативу відбувалося на основі письмової умови (контракту, статуту), зареєстрованої в місцевому (крайовому чи окружному) торговельному суді. У статуті зазначалися назва та місцезнаходження товариства, сфера його діяльності і міра відповідальності членів (обмежена або необмежена), а також відомості про його установчі збори та склад перших керівних органів.

Ліберальні засади закону забезпечували автономію кооперативу та забороняли втручання в його внутрішні справи сторонніх осіб і державних чиновників. Влада могла припинити діяльність товариства та пригнати до відповідальності його правління лише у випадку порушення ними статутних норм та законів, зловживань керівництва і ведення незаконної політичної діяльності. Закон 1873 р. регламентував також діяльність кооперативних спілок, їх функції та права. Спілка повинна була допомагати розвитку товариств через «управильнення» їх діловодства, надання порад та рекомендацій організаційного та господарського характеру і, звичайно, виконувати господарські функції: закушівля гуртових партій товарів, збут продукції членів кооперативів тощо [2, с. 77].

Виникнення перших громадських та церковних крамниць у Східній Галичині пов'язане з поширенням руху західноукраїнської інтелігенції, що був спрямований на піднесення економічного благополуччя селян шляхом створення їх самодопомогових організацій. Започатковує його так звана «акція тверезості», яку розгорнула греко-католицька церква в 60-х роках ХІХ ст. під гаслом: «Молися, тверезися, трудися!». Метою акції було звільнення селян від пияцтва, що набуло в той час загрозливих для нації розмірів. Священики утворювали по селах «братства тверезості», економічною основою яких мали бути, за задумом ініціаторів, позичкові каси, громадські шпихліри (зерносховища) та крамниці. Акцію підтримали селяни але це викликало активний опір ворожих поступу української нації сил. Оцінюючи результати діяльності тодішньої інтелігенції духовного сану, І. Витанович писав: «Дехто у нас згодом легковажно висловлювавсь, мовляв, як мало енергії, які пасивні заходи були у тогочасній соціальной боротьбі... Та це щонайменш непорозуміння, бо навіть зверхні вияви того руху, – масові присяги, численні нові братерські організації тверезості, багатотисячні повітові маніфестації, – закривізували селянські маси і з ними все українське громадянство. А слідом за тим пішло заснування громадських шпихлірів, братських кас, крамниць, спочатку при церквах... Тому, що про їх організацію й розвиток залишилось мало слідів, згодом не завжди вірно оцінювали їх значення; мало хто наважувався зарахувати їх до початків історії нашої громадсько-економічної самодіяльності» [5, с. 117].

Загалом греко-католицьке духовенство відіграло доволі значну роль у духовному пробудженні, просвіті та піднесенні матеріального благополуччя українців Східної Галичини. Прихильником цієї ідеї був і митрополит А. Шептицький. Ще в 1899 р. він, тоді ще єпископ Івано-Франківський, у своєму пастирському посланні писав: «Треба нам теж брати керму в економічній праці! Треба людям помагати у закладанні християнських крамниць, шпихлірів, позичкових кас, різних господарських та ремісничих спілок та всяких інших, під економічним оглядом позиточних установ. Нехай знають люде, що завжди можуть числити на всяку нашу поміч! Нехай знають, що ми дбаємо про їх добро!». Після енцикліки Папи Льва XIII «Рерум Новарум» (1891) та послань митрополита А. Шептицького («О kwestії соціальній» (1904) та ін.), в яких йшлося про необхідність участі духовництва в громадському житті і відзначалась кооперація як важливий засіб проведення необхідних суспільству реформ, священники вважали своїм обов'язком надавати парафіянам поради й підтримку як в їх духовному житті, так і в господарській діяльності. «Можете до нас із довір'ям удаватись! – повідомляв митрополит Шептицький свою паству. – Чи йдеться про читальні, чи про крамницю, чи про громадський шпихлір, чи про яку-небудь іншу справу, з котрою зв'язане ваше добро, сміло і щиро до нас удавайтесь: в цьому ділі знайдете в нас пораду і поміч...» [9, с. 38].

Як свідчить І. Витанович, «нова генерація духовенства» була надзвичайно активною на полі кооперативної роботи. «Деякі з них у колегіальному проводі околиці, повіту були авторитетними практичними порадиниками, вони одночасно виконували роль лучників з тими скромними сільськими парохами, які на місцях закладали читальні, шпихліри, каси, крамниці, гуртки «Сільського господаря», будували народні доми, самотужки удосконалювалися в лічбі, книговеденні; у заснованих ними кооперативах мусили спочатку бути усім – і головами рад, і касирами, і справниками; їздили по крам, на господарські наради, організували курси, добирали сільську молодь і старших до співпраці» [4, с. 137].

Першою такою спробою організації кредитної сільськогосподарської самопомоги був досвід Карлівської громади під Снятином, на

Покутті, цікаво і вдало проведений о. А. Воевідкою. Він один з перших розпочав у своїй громаді-парафії акцію тверезості в 1850–1860-их роках. А. Воевідка запропонував громаді вилучити частину землі з громадської толоки, на якій паслася худоба, і щорічно орати та засівати її «громадським ладом». Дохід з проданого збору ділили на дві частини. Одна йшла на фонд громадської позичкової каси, друга на зменшення громадських податків. Впродовж 10 років каса зросла до 15 тис. австринських власного капіталу. Їх використовували переважно на позики громадянам, здебільшого для викупу заставлених у корчмі ґрунтів. До цього місцеві селяни звичайно позичали в корчмі 20–40 золотих ринських і віддавали в заставу 1 морг чи більше свого поля, зобов'язуючись обробляти його на користь лихваря. Карлівська каса почала викупувати ґрунти й із спільного громадського фонду виплачувати також громадські податки [3, с. 138].

Вміло керовані священиками товариства тверезості, при яких існували каси взаємодопомоги та громадські шпихлірі, звичайно, певним чином впливали на господарське становище селян, розвивали нахил до самопомоги. За приклад може служити діяльність товариств, заснованих о. Данилом Тянячкевичем (1842–1906), парафіяльним священиком с. Закомар'я на Золочівщині, які називалися «Правдами». Свій досвід парох описав у книжечці «Як заводити «Правди» на лад Закомарської Правди», де викладав також практичні поради щодо організації цього особливого типу ощадно-позичкових кас, які надавали позики «аби бідних людей в біді рятувати, а то тим, що їм позичається на їх власні потреби, чи то домашні, чи при господарстві, чи при ремеслі, гроші і то цілком без проценту або за невеликими, котрі знов збирається на користь цілої громади». «Правди» Тянячкевича діяли в Закомар'ї, Білому Камені, Скваряві й Пітричах [6, с. 60].

Приклад села наслідували міщани, відроджуючи давні традиції міщанських братств. У 1872 р. у Львові М. Димет заснував товариство «Побратим». У Підгайцях виникло товариство «Поміч», у Збаражі – «Надія», в Поморянах – «Порука» та ін., які намагалися відродити традицію міських церковних братств. При цих товариствах зазвичай існували каси взаємодопомоги, які надавали низьковідсотковий кредит, пробували вести гуртову закупівлю сировини для своїх членів-ремісників [10, с. 15].

Однак загалом усі ці заходи громадсько-економічної самопомоги не дали помітного економічного ефекту та кардинально не змінили становища українських селян і ремісників, оскільки були далекі від кооперативних принципів Західної Європи та мали швидше благодійний характер.

«Перші спроби економічних селянських організацій у формі самопомічних ощадно-кредитових кас 60-х років в'яжуться тільки чуттєвими проявами – альтруїзмом – з пізнішим кооперативним рухом, їх зродило почуття солідарності співгромадян, але рівночасно знівели слабе освідомлення населення в ділянці економічно-суспільної праці і повна недостача почувань спільноти праці. Вони зродились і вмерли у вузьких межах громади, засуджені на смерть альтруїзмом, виродженням у добродійство, ведені в додатку шляхом розпорощення без ніякої ширшої крайової програми. Були вони твором інстинкту, а не твором зрілої свідомості й волі розв'язати економічне положення села і краю», – писав пізніше Ю. Павликовський [6].

Для вирішення фінансово кредитних проблем заможного міського населення Галичини в 1843 р. у Львові була створена «Державна Галицька Каса Ощадності»; також мали свою кредитну установу великі земельні власники – «Галицьке Кредитове Товариство Земське», які проводили різні кредитно-фінансові операції. Після виходу кооперативного закону в 1873 р. у містах Східної Галичини почали організовуватися польсько-єврейські т.зв. «завдаткові каси» і «kolka golnicze», які без належної освітньої праці займалися торговельною діяльністю. Поряд з ними організовувались і псевдо-кооперативні товариства, які займалися лихварством.

Лише в 1867 р. для вирішення проблем селян було відкрито «Ц. К. Упривілеєний Селянський заклад кредитовий», відомий більше як «Рустикальний банк», з правом проводити парцеляційні операції великих земельних маєтків, купівлю та продаж нерухомості, видачі цінних паперів та ін. Його засновниками були найвпливовіші й найбагатші особи краю. В 1873 р. представники москвофільської течії отримали дозвіл Міністерства внутрішніх справ Австрії на відкриття «Общого Рольничо-Кредитового Заведенія» для Галичини й Буковини, яке популярно називали «Крилошанським банком». У 1878 р. його

перереєстровано у кредитний кооператив. Обидві установи повинні були видавати своїм членам кредити на розвиток господарства, торгівлі чи промислу [15, с. 108]. Однак невдале керівництво призвело невдовзі до краху цих закладів і їх закриття. Як згадував Василь Нагірний, який входив у раду «Крилошанського банку»: «директор банку Кушнірський не знався на банководстві і навіть велика сума, прислана з Росії, не змогла вдержати цієї інституції» [14, с. 95]. Банкрутство цих установ завдало помітного удару матеріальному становищу багатьох селян і призвело до поширення серед українського населення недовіри до громадських та кооперативних організацій.

На західноукраїнських землях постає гостра потреба організації взаємодопомоги й самозахисту українців від лихварства й визиску своїх дрібних збережень у іноземних кредитних установах. Стає вкрай потрібною здорова, вигідна й близька за національними інтересами кредитна система. Перші кредитні кооперативи організуються у Тисмениці, Долині, Глинянах, Стрию, але їхня діяльність за законом 1887 р. підпорядковується Патронату – спеціальній інституції уряду краю для опіки над кооперацією, якою на місцях займалися польські повітові ради, що проводили широкомасштабне підпорядкування українського населення польським впливам і повній залежності від польських кооперативних організацій, чим позбавляв перспективи як економічного підґрунтя національного руху [8, с. 24].

У листопаді 1880 р. на захист українських інтересів організується Перше Всенародне Віче, яке активізує українську громадськість і спрямовує її діяльність на конкретні суспільні справи. Починається активна організація економічного життя в Галичині [11, 557]. У 1881 р. в Івано-Франківську створюється завдяки зусиллям А. Ничая, С. Качали, Д. Тянячкевича, І. Борисикевича та ін. Господарсько-промислове товариство. Воно мало стати господарським і організаційним центром для «господарсько-промислових» гуртків, статут яких розробив А. Ничай. Ці гуртки повинні були об'єднувати селян для закупівлі сільськогосподарських машин, добрив, елітного насіння, для збуту плодів їх праці. Гурток міг відкрити також ощадно-позичкову касу та крамницю споживчого кооперативу. Вже протягом першого року існування товариство об'єднало майже 500 фізичних членів: інтелігентів, міщан, селян,

однак нестача коштів, утиски влади, невміння організувати справу не дали йому розгорнути своєї діяльності. Значення Господарсько-промислового товариства полягало в тому, що воно започаткувало об'єднання національних сил і координацію роботи з гуртової економічної організації галицьких українців [4, с. 139].

Таким чином, можна зробити висновок, що без великої і надзвичайно важливої діяльності громадських та церковних позичкових кас перших кредитних кооперативів у Східній Галичині в кінці XIX ст. не можливим було б проведення систематичної господарсько-кооперативної роботи в наступних роках.

«На необробленому, та ще й часто негодами битому ґрунті не все зерно сходить, – хоч і які щирі молитви та високі задуми сівачів; на добре жнива нераз треба довго ждати! – писав про цей період Ілля Витанович. – Зерна українського кооперативного руху кільчилися в отих своєрідних починах самопомоги 1860-80 рр. Без огляду на те, що часто були вони творами «філантропії», більше творами інстинкту, ніж зрілої свідомості та знання справи, – все-таки добра воля та щира ідейність їх піонерів та негустих лав членства підготували ґрунт, на якому виростав український кооперативний рух і вступав у 1890-і роки в нову фазу свого розвитку і переможного походу» [3].

Література

1. Бородаєвський С. В. Історія кооперації / С. В. Бородаєвський. – Прага: Український громадський видавничий фонд, 1925. – 445 с.
2. Васюта І. Західноукраїнська кооперація: досвід господарської діяльності (1883-1939 рр.) / І. Васюта // Економіка України. – 1994. – № 3. – С. 76-82.
3. Витанович І. Історія українського кооперативного руху. Із праць Історично-Філософічної Секції НТШ / І. Витанович. – Нью-Йорк : Товариство Української Кооперації, 1964. – 624 с.
4. Витанович І. Як народжувався український кооперативний рух в Галичині / І. Витанович // Кооперативна республіка. – 1936. – Ч. 11. – С. 350-356.

5.Гелей С. Для загального добра. Вплив Української Греко-Католицької Церкви на становлення та розвиток кооперативного руху в Галичині / С. Гелей. // Дзвін. – 2003. – № 4. – С. 117–125.

6.Гелей С. Львів – столиця української кооперації / С. Гелей, Р. Пастушенко // Українська кооперація: історичні та соціально-економічні аспекти (збірник статей). Т. 1. – Львів : Б. в., 1998. – С. 59–66.

7.Коберський К. Буквар кооперації: Для вжитку самоосвітників, кооперативних курсів, вишколу хліборобської молоді / К. Коберський. – Львів : Б-ка рев. Союзу Укр. Кооператив, 1939. – 158 с.

8.Коваль Ф. Кредитна кооперація – шлях розбудови інтелектуального і економічного потенціалу України / Ф. Коваль. – Львів : Каменярь, 2002. – 40 с.

9.Коваль Ф. Християнські засади українського кооперативного руху / Ф. Коваль. – Львів : Ахіл, 2002. – 104 с.

10.Олесневич Л. О. Кооперативні міфи і капіталістична діяльність. Західноукраїнська буржуазна кооперація (1883–1939) / Л. О. Олесневич. – К. : Наукова думка, 1974. – 167 с.

11.Перший український просвітно-економічний конгрес улажений Товариством «Просвіта» в сорокліте заснованя у Львові в днях 1 і 2 лютого 1909 року / Протоколи і реферати зредагували Д-р І. Брик і Д-р М. Коцюба; Коштом і накладом Товариства «Просвіта». – Львів : З друкарні Наукового Товариства ім. Шевченка. Під зарядом К. Беднарського, 1910. – 655 с.

12.Пришляк Я. Шляхами кооперації – до економічного відродження України / Я. Пришляк. – Монреаль-Стрий : Вигода, 1994. – 85 с.

13.Хоткевич І. Кооперація въ Галичині / І. Хоткевич. – Харьков : Изд-во «Союзъ» Харьковского Кредитнаго Союза Кооперативовъ, 1918. – 212 с.

14.Центральний державний історичний архів у м. Львові. – Ф. 309. – Оп.1. – Спр. 1667. – Арк. 95

15.Щибиловк З. І. З історії ошадної справи Західної України / З. І. Щибиловк, Р. Б. Кульчицька // Фінанси України. – 1997. – № 7. – С. 100–112.

Iryna Havlich

**THE REASONS OF ORIGIN AND PERIOD OF DEVELOPMENT
OF UKRAINIAN CREDIT COOPERATION OF THE EASTERN
QALICHYNA (1860-1880) HAS BEEN ANALIZING IN THIS
ARTICLE.**

The reasons of origin and initial period of development of Ukrainian credit cooperation of the Eastern Qalichyna (1860-1880) has been analyzing in this article.

Keywords: Eastern Galicia, cooperatives, credit cooperatives, credit unions.

УДК 323.15

Оксана Гомотюк

ТЕРНОПІЛЬСЬКЕ КУПЕЦТВО ОЧИМА ІВАНА ФРАНКА, АБО ПРОБЛЕМИ ЕТИКИ ГАЛИЦЬКИХ ПІДПРИЄМЦІВ

Звернено увагу на історико-економічні студії Івана Франка. Серед них виокремлено ті публікації, де він торкнувся питань моралі та етики бізнесу, до числа яких віднесено «Тернопільську моральність». Зроблено наголос на тому, що інтелектуал чітко проаналізував кодекс «тернопільської» моралі, характерний для Галичини, як і всього австрійського підприємницького суспільства, де гонитва за прибутком є загальною і здебільшого дуже жорсткою.

Ключові слова: Галичина, історія економіки, етика бізнесу, Іван Франко.

Достатньо широкий діапазон проблематики франкових студій, чималий пласт яких все ще неопублікований з огляду на приналежність до архівних фондів, проблему перекладу з польської, німецької та ін. мов, формує благодатне поле для сучасного дослідника. Тим паче, що у радянський час були намагання «рятувати» широке коло читачів, особливо молодь від І. Франка як борця за самостійну Україну, «виводити» його з храму світочів українознавства; прищеплювати думку, що Мойсей народу був борцем з релігією як гальмом на шляху людського поступу [1, с. 8], шляхом зіставлення текстів праць В. Леніна та І. Франка зроблено нереальний висновок «о вероятности их заочного знакомства» [2, с. 7]. Це було однією з причин, що за часів УРСР видавалися не всі, а в прямому розумінні вибрані твори Камењара. Усе це дає нам підставу певною мірою реалізувати заклик відомого вченого-франкознавця Ярослава Грицака «до зміщення акцентів у дослідженні творчості Франка» [3, с. 439].

Думається, що серед недосліджених граней творчості І. Франка моральна проблематика, зокрема моральне обличчя купецтва, займає чільне місце. Свій моральний обов'язок Мислитель реалізував двома шляхами. Перший – вивчення, дослідження історії та культури свого народу, його місця серед культур інших народів. Вчений апелював до

інтелігенції, закликаючи спрямувати зусилля на поглиблення зв'язку з народом, і накреслив програму освітянської діяльності. Йдеться саме про систему духовного розвитку народів [3, с. 161–162]. Його глибоко вражав рівень писемності серед різних етнічних груп Австро-Угорської імперії русинів-українців, які за рейтингом посідали дев'яте, передостаннє місце і становили 38,97% [4, с. 546]. На підставі компаративного аналізу української освіти із російською («Університети в Росії», «Двоязычність і дволичність»), австрійською («Середні школи в Галичині в 1875–1883»), польською («К истории просвещения в Галиции») [5] І. Франко з боєм зазначає, що близько 3000 громад у галицькому краї не мають початкових шкіл, а одна школа припадає на 1713 людей, та й платня вчительська бажає бути кращою [6, с. 108–112].

Дані переписів 1880 і 1890 років дозволили проаналізувати кількісний і національний склад населення Галичини, його віросповідання, освітній рівень, що увиразнювало сумну статистику неписьменності. Так, у 1890 р. тут проживало майже 6 млн. 608 тис. осіб, густота населення склала 84 особи на один квадратний кілометр. З інших європейських країн лише Бельгія, Голландія, Великобританія та Італія мали більшу густоту населення, ніж у Галичині [7, с. 312–313]. У 1890 р. 68% населення не вміло ні читати, ні писати, а серед жінок цей показник складав 71,6% [7, с. 317]. Недостатній розвиток нижчої школи породжує проблеми у її вищій ланці, що провокувало брак творчості, належний рівень викладання у гімназіях та університеті, де навчання ведеться «для хліба», відсутність найменшої допомоги та заохочення власних думок, низький рівень науки, самі ж науковці «розпоряджають ... ще й дуже тісним апаратом науковим» [8, с. 168].

Стан освіти у краї, та й загалом у всій Україні, учений пов'язував і з іншими проблемами, що заважали природному розвитку українства. Зокрема, І. Франко вперше висловився за солідарність між галицькими робітниками як запоруку поліпшення їхнього життя, підкресливши «дивну ... специфічно слов'янську особливість наших робітників – недооцінювання власних прав, власних життєвих потреб і нестач» [9, с. 16] на фоні «Західної Європи, де трудящі класи зв'язані сильнішими вузами і де почуття їхньої власної гідності завдяки тривалій боротьбі і зусиллям стоїть уже досить високо» [9, с. 16]. Хоча галичани були «попереду»

інших європейських країн щодо відносної кількості рільничого населення [10, с.16], де на 1000 осіб сільського населення припадає 551 голова худоби. (У той час в Англії цей показник становить 1654 шт., в Ірландії – 1350, у Франції – 1060, в Німеччині – 1028 шт. В Англії кожен рільник продукує щонайменше у шість разів більше м'яса й молока, як рільник у Галичині) [10, с.17]. Галичани, котрі експортують сільськогосподарську продукцію, харчуються дуже бідно. За винятком картоплі, у споживанні якої Галичина стоїть на чолі всіх країн, середнє споживання збіжжя і м'яса не дорівнює навіть половині їхнього споживання в інших країнах. Навіть коли б Галичина нічого не експортувала, то мала б на душу населення не більше як 284 кг збіжжя і 20 кг м'яса, тобто половину того, що споживає Франція [10, с.19]. Формуючи тодішнє українство, національний світогляд майбутньої незалежної України, І. Франко обнадійливо стверджує, що причин такого низького рівня не треба шукати у фізичній дегенерації чи нездатності галицького робітника чи селянина. Навпаки, галицький робітник анітрохи не гірший за німецького або англійського. Це виявилось в Америці, Німеччині, де галицького робітника шукають. «Головною причиною нашої економічної відсталості, – зазначав І. Франко, – є брак засобів і сучасних знарядь праці – машин» [10, с.18]. Так, серед 383 промислових закладів, відвіданих 1887 р. інспекторами, 149 не мали інших моторів, крім людських рук [11, с. 54]. Ця ж проблема стосувалася й сільського господарства, бо Галичина належить до найбільш заселених частин Європи, але кожна тисяча селян має тільки 1600 га землі, в той час як у Чехії цей показник дорівнює 2300, а в Англії – навіть 3700 га [12, с. 44]. Дослідник підкреслює, «що Галичина перелюднена (підкр. І. Франка); се значить ... що в ній живе людність, яка при данім стані культури і при теперішнім розділі продукційних засобів, живучи головно з землі, не може добути з неї потрібного для себе виживлення» [13, с. 343].

Другим напрямком на ниві розвитку свідомості народу І. Франко бачив пробудження у людях, пригнічених нелюдськими умовами існування, духу свободи та гідності. Він базувався на гуманістичній позиції, згідно з якою людина, котра приймає принизливі обставини за нормальні, топче у собі людське ество [3, с. 162].

В етиці І. Франка чільне місце займає проблема поступу, віра в нього і його силу. Речник поступу вбачав у прогресі реальний покійник емансипації людської одиниці. З позицій цього критерію показав суперечності історичного поступу: його нерівномірність, перервність, локальність. Цим пророче став на позиції пізнішого філософського постмодерну, що почав утверджуватися в Європі на початку 1980-х рр., негативно оцінював стадіальний, формаційний підхід до історії, вважаючи, що в історії людства немає єдиного процесу, а є історія виникнення, розвитку і занепаду в окремих цивілізаціях. Окрім цього, постмодерна теорія, наголошуючи на важливішій ролі культури у формуванні сучасного суспільства, заперечує «культурний імперіалізм» [14, с.19–20].

Проблематика етики, зокрема етики підприємницької діяльності, порушувалася неодноразово І. Франком. Кілька спеціальних статей, надрукованих у 1893 р. в газеті «Kurjer Lwowski», І. Франко присвятив галицькому лихварству. Він загалом поділяв і розвивав положення львівського дослідника Леопольда Каро. «Галичина, – йдеться в статті «Лихварство в Галичині», – класичний край лихварства» [15, с. 373]. Жоден край австрійської монархії, навіть у всій Європі, не може показати такого великого числа професійних лихварів, як Галичина» [15, с. 374]. Ті лихварі – переважно євреї: сільські шинкарі, крамарі, торговці і т.п. Заможні селяни склали невелику кількість порівняно з лихварями-євреями. Поміщики та їх управителі (двори) також позичали не-заможним селянам дрібні суми, збіжжя, інші продукти, але рідко під відсотки, заставу селянського ґрунту [15, с. 375–376]. Виокремлюючи головні чинники, які гнали селянина до лихварів, дослідник зазначає, що це були переднівок, стихійні лиха, неврожай, пишні весілля, хрес-тини і похорони, судові процеси і спадкові переговори та податки [15, с. 375].

Не пройшов І. Франко повз питання корчм, які називав «місцем суспільної і моральної зарази» [16, с. 82]. При цьому він висловив по-гляди, відмінні як від тих, що вбачають у пияцтві головну причину на-родного занепаду, а в тверезості єдиний порятунок, так і від тих, котрі вважають горілку потрібною для здоров'я. У статті «Пан Щепановський про пропіначію» (1888 р.) учений зауважував, що в Галичині за над-

то малої кількості спожитої горілки (6-7 л на душу) соціальні наслідки пияцтва мали фатальний характер, а в країнах заможніших набагато більше її споживання (Швеція, наприклад, 20 л) далеко менше шкодить. Але такої кількості горілки в Галичині вистачає для того, щоб упоїти чоловіка, що така мала грошова витрата може позбавити його майна. «Дайте йому, – писав І. Франко, – відповідний заробіток і харчування, і він удвоє більше вип'є без пияцтва, вдсятеро більше витратить без останньої сорочки і даху над головою» [16, с. 85]. На завершення цієї соціальної і моральної проблеми автор, не приєднуючись до тих, котрі в самій тверезості бачать ліки від усякого лиха, визнавав, однак, що ті священники і вчителі, котрі займаються справою тверезості, йдуть доброю дорогою, а їх завдання почесне і гідне всілякої підтримки, хоч є лише вступом до справжнього народного відродження [16, с. 85].

Особливо гостро у франковій творчості постало питання етики бізнесу у контексті зворотного боку моралі у купецькому світі, якій присвячено статтю «Тернопільська моральність». Великий Каменяр побував у майже 50 населених пунктах Тернопільщини, правда, про означену статтю не виокремлено в тритомнику «Тернопільського Енциклопедичного Словника» [17]. Не увінчавсь успіхом інтернет-пошук про цю публікацію. А вона, ця наукова розвідка І.Франка, того вартує. І не лише у зв'язку з тим, що в її назві є прикметник «тернопільська» (моральність), який автор узяв у лапки, а тому, що в ній йдеться не тільки про Тернопільщину. В ній узагальнено дані по Галичині й Австрії.

Стаття І. Франка «Тернопільська моральність» опублікована в 1887 р., коли Галичина перебувала в умовах завершеного промислового перевороту в Австро-Угорській імперії, діяла створена ще в 1850–1870 рр. залізнична мережа, яка зв'язала західноукраїнські землі зі Заходом і Росією. Здешевіли транспортні засоби зробили цей регіон легкодоступним джерелом сировини та ринком збуту для фабричної промисловості Австро-Угорщини і Західної Європи, призвели до введення у всеавстрійський внутрішній ринок західноукраїнських земель як колоніального придатку. В 15-ти найбільших галицьких містах кількість міських жителів, які зберігали зв'язок із рільництвом,

коливалася від 0,4 до 40% [2, с. 47]. За спеціальною виборчою географією українське населення – 13% жителів Австрії посилало в рейхсрат (парламент) у 1879 р. лише трьох депутатів, а поляки – 16% населення Австрії, – 57 депутатів [18, с.15]. Власне Австрія перебувала в добах модернізації, що означає соціально-економічний розвиток; і модерності – виникнення нових культурних та інтелектуальних течій. Галичина ж залишалася регіоном, де було багато модерності, але мало модернізації. За аналогією зазначимо, що у підросійському Донбасі було багато модернізації, але мало модерності [2, с. 17]. Не треба забувати і про епоху філософського модерну – періоду Декарта (1596–1650 рр.) – Канта (1724–1804 рр.) – Гегеля (1770–1831 рр.) – Маркса (1818–1893 рр.), яка впливала на формування світогляду інтелектуалів часів І. Франка. Творці модерну проповідували такі звеличуючі положення про Всесвіт, людство, його майбутнє і про вищі цінності, заради здійснення яких сучасники відповідного періоду жодні жертви не вважають надмірними: на всіх чекає «світле майбутнє»; життя підконтрольне не природі та Богу, а Людині; розум – це наймогутній засіб для розв’язання проблем людства; наука, науково-технічний прогрес – це гарант не тільки прийдешнього загального процвітання, а й вічного самозбереження людства і Всесвіту; історія людства розвивається стадійним, формаційним прогресивним шляхом; людство у майбутньому обов’язково здійснить принцип «від кожного за здібностями, кожному за потребами» та ін. [14, с. 17–21].

Розпочинається стаття з того, що тюремним двором тернопільського цухтгаузу¹ 1882 р. гуляли два каторжанини, які скоїли тяжкий злочин, пов’язаний із грубим порушенням майнового права приватних осіб, і допустили міжнародні митні зловживання. «Слухай, а що таке мораль? Та то цалком ясно! Трохи можна, а трохи не можна. А що ж таке закон? – Гм... То всьо можна! А кому? Мені, тобі, австрійцеві, поляку? Не – ... Комуністови і соціялістови».

Цей віртуальний авторський початок має першоджерельне підґрунтя. Суть його в тому, що 1882 р. Іван Франко статтю з економічної статистики «Знадоба² до статистики України. 1. Лісові шкоди і кари

¹ Цухтгауз – каторжна тюрма, що за Конституцією Австрії займала друге місце після смертної кари зі шести видів покарань.

² Знадоба – потреба.

в с. Нагуєвичях» розпочав із аналізу польської преси і розмов послів австрійського рейхсрату (парламенту) і зробив висновок, що «... наш мужик – комуніст та соціаліст, чужої власності не шанує...» [19, с. 82]. Австрійська ж Конституція 1861 р., яку змінювали, доповнювали, все-таки твердила: «Власність недоторканна». Але викрутитися з цього можна було, бо Основний Закон продовжив цю, п'яту, статтю тим, що примусова експропріація може бути здійснена лише у випадках і формах, встановлених законом [20, с. 390]. Це був своєрідний отвір, через який більшість польських чиновників у Галичині проскакували, і з набутого досвіту знали, що за всі беззаконня на шкоду українцям вони не тільки не будуть покарані, а навпаки, за це їх чекає підтримка. Тепер про комуністів і соціалістів, про яких писав у згаданій статті І. Франко. Після того, як більшовики повалили російський Тимчасовий уряд і встановили диктатуру пролетаріату, їхній вождь Володимир Ленін навчав, що «законои в перехідний період мають тимчасове значення» і «поганий той революціонер, який в момент гострої боротьби спиняється перед непорушністю закону» [21, с. 475], а ще в 1894 р. В. Ленін поділив історію моралі на таких п'ять періодів: мораль первісної комуністичної общини; рабська; християнсько-феодальна; буржуазна; пролетарська, комуністична [22, с. 169], а згодом заперечував буржуазну мораль і моральність, виведену з велінь Бога, та насаджував моральність, підпорядковану інтересам класової боротьби пролетаріату, яка полягала у поваленні царя, знищенні капіталістів [23, с. 294–295]. Цьому підпорядкована так звана комуністична моральність, «яка служить цій боротьбі, яка об'єднує трудящих проти всякої експлуатації, проти всякої дрібної власності, бо дрібна власність дає в руки однієї особи те, що створене працею всього суспільства» [23, с. 97]. В основі комуністичної моральності – боротьба за зміцнення і завершення комунізму [23, с. 298]. Теорія ленінізму виявляє свою соціально-етичну обмеженість у тому, що уявного, виявленого без випробування, емпіричного, досвідного суб'єкта розглядає як носія образу моральної досконалості, за формальною підставою приналежності до певного класу. Морального критерія оцінки, що покладає змістовність мети та засобів діяльності особистості тут нема [3, с. 174].

Це вибіркове і доволі спрощене історико-економічне, історико-правове й історико-філософське представлення спрямоване лише на те, щоби дати хоч приблизне явлення про інтелектуальний дух, у якому під кінець 80-х рр. XIX ст. І. Франко написав свою «Тернопільську» моральність», як і загалом творив у цей час, запозичуючи слова Василя Будного, «Магеллан українського модерну» [24, с. 122].

Потребу такої статті Каменяр вбачав у тому, що «останні арешти з приводу митних зловживань у Відні привернули увагу широких кіл, зацікавлених проявами моралі в купецькому світі» [19, с. 508]. У цьому випадку йдеться про митні шахрайства, «метою яких є, – зазначив І. Франко, – одержування закордонного товару на ту суму, яка припадає урядові як мито, дешевше». Автор вів мову про мереживо, на яке перевезне мито становить 3–5 злотих за кожний кілограм. Перевезене контрабандою мереживо такий купець може продавати значно дешевше, ніж чесний, і, незважаючи на це, мати з такого гешефту значні прибутки [19, с. 509].

Нагадаємо, що купці як соціальний стан розгорнули діяльність разом із утвердженням приватної власності. Етнічний склад купців Західної і Східної України був доволі різноманітним. Цьому сприяла та обставина, що іноземним колоністам серед інших привілеїв надавали право займатися торгівлею, а згодом вступати в гільдії і цехи. В Україні протягом 1816–1859 рр. купців усіх гільдій збільшилося з 18,2 тис. до 104, 4 тис. осіб. Вірменські купці відіграли важливу роль у господарському розвої західноукраїнських земель. Євреї за переписом 1900 р., зайняті у торгівлі, становили 29,4% у Східній Галичині і 33% – на Волині [25, с. 126].

Іван Франко продовжив «Тернопільську» моральність» цитуванням вступної статті газети «Deutsche Zeitung», в якій зроблено закид поетам і романістам, котрі «знаходять себе у професії купця різні поетичні сторони, але ця професія має кінець кінцем основне найпростіше завдання – грошовий прибуток» [19, с. 508]. Розкриваючи його механізм, газета зазначила, що прибуток купця може полягати тільки в різниці між цінами закупівлі та перепродажу, оскільки – далі – конкуренція ринку ставить серйозні перешкоди підвищенню цін перепродажу, то основним прагнення купця є найдешевше закупити товар [19,

с. 508]. Народ, як відомо, це тлумачить простіше: «продав – прожив», купив – нажив». Газета завершила передову статтю тим, що гонитва за цим є загальною і здебільшого дуже жорстокою, й саме в ній слід шукати джерело всіх зловживань, незліченних скарг і марних законодавчих зусиль припинити їх. Для прикладу названа Франція, де «не-лояльну конкуренцію» підвели під окрему карну статтю, але в нас, Австро-Угорщині, «немає місця» [19, с. 508].

Чітко, з виокремленням пунктів Іван Франко розглянув кодекс «тернопільської» моральності. Його складові такі:

– ошукування того, хто купує, в мірі й на вазі, що практикують постійно, незважаючи на наявність цехових правил, тому що багато товарів продають не на мірку й не на вагу, а в пачках, торбинках, коробках, мотках тощо, з цифровим означенням. Часто продавець одержує дюжину, що складається з 10 штук, тисячу, яка нараховує 800 штук, або ж кілограм, що важить 700 грамів і т. д. Незважаючи на зухвальство такого роду шахрайств, публіка ловиться на це; купець може дещо знижувати ціну, але все одно має прибуток;

– обманювання на якості товару, який фальшиво подають за ліпший, аніж є насправді;

– систематичне закупування товарів у крамницях збанкрутованих купців нижче коштів виробництва або товарів, дещо пошкоджених унаслідок так званих «крамничних пожеж», що їх дуже часто ви-кликають навмисне;

– «мандрівні склади» і вся система торгівлі на рознос, яка здебільшого розрахована на те, щоб ошукати уряд у податках й акцизах, не платити за склад тощо, а внаслідок цього мати право продавати товари дешевше;

– механізм «неплатоспроможності», що проявляється з боку того, хто сміливо розігрує сцену фальшивої кривди, і того, хто для уникнення її складає «добровільну угоду з кредиторами (позикодавцями)». Вони обидва намагаються знизити ціну отриманих попередньо товарів нижче ринкової ціни. Продаючи видурений таким чином товар, наприклад, на 20% нижче звичайної ринкової ціни, не тільки віднімають клієнтів у порядних фірм, а й самі заробляють далеко більше, ніж заробили б, продаючи за ринковими цінами [19, с. 508–509].

Завершує кодекс «тернопільської» моральності» «віденський випадок», про який уже згадувалося. Подумаємо, чи хвилюють нас і нині такі моральні зловживання, які І. Франко виклав у 1887 р.?

Правда, у статті І. Франка немає аналізу статистичних даних про моральні зловживання з боку тих чи інших етнічних груп, які населяли Західну Україну. В основу інформації кладемо дослівну передмову редакції львівського часопису «Світ» до праці Каменяра «Знадоби до статистики України» (1882 р.): «Потреби статистики рідного краю, – відзначено у ній, – не заперечить ніхто... Наша Україна... на полі статистики занедбана і здана на ласку чужоплемінних владників, котрі в ній панують, заводять свої порядки і видобувають статистичні рахунки такі, яких їм потрібно... В урядових статистиках дуже трудно надібати на які-небудь дані, які б відносилися до самого українського народу» [19, с. 618–619].

Як же І. Франко осмислював тодішню дійсність з позицій моралі, яку теорію сповідував у час написання «Тернопільської» моральності»? Дослідники відповідають на це запитання майже однозначно: Каменяр належав до позитивістської школи, основоположником якої був французький учений Огюст Конт. Учений відводив своїй етичній теорії такі, стисло і вибірково викладаючи, функції:

–точно визначити характер впливів (прямий, опосередкований, приватний, суспільний), властиві кожному вчинкові, кожній звичці та кожній схильності або почуттю.

Звідси, природно, будуть впливати як неминучі правила поведінки загальні і спеціальні, що найбільше відповідатимуть всезагальному порядку, а отже, необхідно виявляться найсприятливішими для особистого щастя;

–етика має внести порядок у соціальні явища, виходячи з принципу «цілого», шляхом утвердження примату обов'язків над правами. Можливості виконати цю функцію наявні в етиці завдяки опорі на розум;

–послідовна опора на принцип розумного – шлях удосконалення етики. Досліджувати соціальні явища тим самим способом, що й явища фізики та хімії;

–послідовна опора на принцип розумного – шлях морального удосконалення;

–християнська універсальна любов, але місце Бога як центрального об'єкта любові у ній займає загальне добро всього суспільства (занепад віри у Бога не супроводжувався появою нової універсальної легітимації суспільно-політичного порядку);

–збереження суспільної злагоди шляхом гармонійної взаємодії трьох основних засад життя: матеріальної, духовної, моральної, яким відповідають три здібності: воля, розум, почуття. Воля спрямована на матеріальну сферу, розум – на інтелектуальну діяльність, а почуття – на душевну злагоду. Суспільство можна уподібнити людині відповідно розглядати його як цінність, складниками котрої будуть: держава, церква, родина. Перша регулює майнові питання, друга – духовні, третя – моральні (душевні). Кожна сфера має функціонувати в середині себе та взаємодіяти з іншими так, щоби створити простір для поступу [3, с. 181–182; 2, с. 227–228].

У творчій спадщині великого письменника, вченого, публіциста і громадського діяча нема спеціальних праць із історії та теорії етики. Не було як окремої інтелектуальної течії українського позитивізму. В русько-українському випадку те, що можна назвати відповідником позитивізму, набуло форми радикальної суспільно-політичної течії (радикалізму). Вплив польських позитивістів на І. Франка є очевидним: його наближало до них прагнення ширити серед народу освіту і культуру, працю серед селянства, відкриття робітничої теми, вимоги демократизації суспільних відносин, емансипації жінок та ін. [2, с. 226–227]. І. Франко торкнувся питань моралі та етики бізнесу у своїх публікаціях, до числа яких відносимо «Тернопільську моральність». Автор чітко проаналізував кодекс «тернопільської» моралі, характерний для Галичини, як і всього австрійського підприємницького суспільства, де гонитва за прибутком є загальною і здебільшого дуже жорсткою. У Франції ж цю «поетичну сторону» професії купців, «нелояльну конкуренцію» підвели під окрему карну статтю, яка на теренах Галичини відсутня. Такими, на нашу думку, є суть «Тернопільської» «моральності», її історико-правове, історико-економічне та етичне підґрунтя, спрямоване на виведення творчості Івана Франка з-під утверджених парадигм.

Література

1. Лук'янович Д. Іван Франко в боротьбі проти релігії, церкви і Ватикану / Д. Лук'янович – К. : Держполітвидав УРСР, 1955. – 98 с.
2. Грицак Я. Пророк у своїй Вітчизні: Франко та його спільнота (1856–1886) / Я. Грицак. – Львів : Критика, 2006. – 631 с.
3. Етика : навч. посіб. / під ред. В. О. Лозового, М. І. Панова, О. А. Стасевської [та ін.] – К. : Юрінком, 2002. – 224 с.
4. Рівень письменності серед різних етнічних груп Австро-Угорської імперії (1910) / Я. Грицак Пророк у своїй Вітчизні. Франко та його спільнота (1856–1886). – К. : Критика, 2006. – Додатки. – С. 545–556.
5. Франко І. Університети в Росії / І. Франко // Зібрання творів: у 50 т. – К. : Наукова думка, 1984. – Т. 46. – Кн. I. – С. 491–512; Франко І. Середні школи в Галичині / І. Франко // Зібрання творів : у 50 томах. – К.: Наукова думка, 1984. – Т. 46. – Кн. I. – С. 418–434; Франко І. К истории просвещения в Галиции / І. Франко // Зібрання творів: у 50 т. – К.: Наукова думка, 1984. – Т. 46. – Кн. II. – С. 179–190; Франко І. Народні школи на Правобережній Україні / І. Франко // Зібрання творів: у 50 т. – К.: Наукова думка, 1984. – Т. 46. – Кн. II. – С. 163–165.
6. Франко І. Народні школи і їх потреби / І. Франко // Зібрання творів : у 50 т. – К. : Наукова думка, 1984. – Т. 46. – Кн. II. – С. 108–115.
7. Франко І. Скільки нас є / І. Франко // Зібрання творів : у 50 т. – К. : Наукова думка, 1984. – Т. 44. – Кн. II. – С. 312–318.
8. Франко І. З поля нашої науки / І. Франко // Зібрання творів : у 50 т. – К. : Наукова думка, 1984. – Т. 46. – Кн. II. – С. 166–179.
9. Франко І. Що нас єднає, а що розділяє? / І. Франко // Зібрання творів: у 50 т. К. : – Наукова думка, 1984. – Т. 44. – Кн. I. – С. 15–19.
10. Франко І. Злидні Галичини в цифрах / І. Франко // Зібрання творів: у 50 т. – К. : Наукова думка, 1984. – Т. 44. – Кн. I. – С. 14–20.
11. Франко І. Галицька промисловість / І. Франко // Зібрання творів: у 50 т. – К. : Наукова думка, 1984. – Т. 44. – Кн. I. – С. 50–58.
12. Франко І. Економічна програма / І. Франко // Зібрання творів: у 50 т. – К. : Наукова думка, 1984. – Т. 44. – Кн. I. – С. 40–47.

13. Франко І. Еміграція галицьких селян / І. Франко // Зібрання творів: у 50 т. – К. : Наукова думка, 1984. – Т. 44. – Кн. II. – С. 343–350.

14. Гомотюк О. Злет і трагедія українознавства на зламі епох (90-ті рр. XIX ст. – перша третина XX ст.) / О. Гомотюк – Тернопіль : Економічна думка, 2007. – 552 с.

15. Франко І. Лихварство в Галичині. – Т. 44. – Кн. II. – С. 373–392.

16. Франко І. Пан Щепановський про пропінатию / І. Франко // Зібрання творів : у 50 т. – К. : Наукова думка, 1984. – Т. 44. – Кн. II. – С. 79–95.

17. Тернопільський Енциклопедичний Словник / Ред. колегія Г. Яворський (голова), Б. Мельничук (заступник), М. Ониськів (секретар) та ін. – Тернопіль : Збруч, 2008. – Т. 3. П-Я. – 708 с.

18. Лісна Г. Становлення української державності в Галичині (1918–1923 рр.) / Г. Лісна – Тернопіль : Економічна думка, 2001. – 92 с.

19. Франко І. «Тернопільська» моральність / І. Франко // Зібрання творів: у 50 т. – К. : Наукова думка, 1984. – Т. 44. – Кн. I. – 964 с.

20. Конституція Австрії (1867 р.) / Хрестоматія з історії держави і права України : у 2 т.: навч. посіб. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти / За ред. В. Д. Гончаренка; – [вид. 2-х, перероб. і доп.] – укл. В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький. – К. : Ін Юре, 2000. – 472 с.

21. Ленін В. І. // Повне зібрання творів: у 56 т. / В. І. Ленін. – К. : Політвидав України, 1969. – Т. 1. – 325 с.

22. Ленін В. І. // Повне зібрання творів : у 56 т. / В. І. Ленін – К. : Політвидав України, 1974. – Т. 41. – 670 с.

23. Мовчан В. Історія і теорія етики : курс лекцій / В. Мовчан. – Дрогобич : Коло, 2003. – 512 с.

24. Будний В. Магеллан українського модерну. «Слово про критику» Івана Франка в контексті літературної доби / В. Будний // Дзвін. – 2006. – № 8. – С. 122–128.

25. Енциклопедія українознавства / За ред. В. Кубійовича. – Доповн. і випр. – Львів : Молоде життя, 2003. – Т. 11. – 397 с.

Oksana Homotuk

**IVAN FRANKO OPINION ON TERNOPIL MERCHANTS
OR ERHIC PROBLEMS OF GALICIAN BUSINESSMEN**

This article pays attention to the historical and economic studies of Ivan Franko. Among them were singled out those publications where he touched upon issues of morality and ethics of business, including «Ternopil morality.» Emphasized that intellectual has clearly analyzed code «Ternopil» morality, typical for Halychyna region, as well as all Austrian entrepreneurial society where the pursuit for profit is common and usually very tight.

Keywords: *Halychyna, economic history, business ethics, Ivan Franko.*

УДК 330

Олександр Длугопольський, Ігор Глодан
МАЛЕ ПІДПРИЄМНИЦТВО В РЕГІОНІ: СТАН
ТА ПРОБЛЕМИ ФУНКЦІОНУВАННЯ
(НА ПРИКЛАДІ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Розкрито головні проблеми розвитку малого підприємництва у Тернопільській області, аналізується структура малого бізнесу області за видами діяльності та у розрізі районів, робляться пропозиції щодо удосконалення інституційного регулювання розвитку малого підприємництва на регіональному рівні.

Ключові слова: *мале підприємництво, бізнес, регіон.*

У ринковій економіці мале підприємництво відіграє важливу роль у розвитку приватного сектору (торгівлі, сфери послуг, громадського харчування), стимулюванні економічного зростання, створенні нових робочих місць, зміцненні економічного потенціалу, підвищенні рівня життя населення, задоволенні специфічних потреб споживачів та формуванні індивідуального попиту, підтримці соціальної та політичної стабільності тощо. Соціально-економічний розвиток завдяки малому і середньому підприємству стимулюється не лише на рівні певної адміністративно-територіальної одиниці, а й держави загалом. Перевагою малого підприємництва є мобільність, швидка адаптація, використання інновацій та новітніх технологій. Мале підприємство надає економіці гнучкості, мобілізує фінансові та виробничі ресурси, створює сприятливе середовище для конкуренції, що в результаті підвищує якість кінцевих товарів та послуг.

Малими підприємствами визначають суб'єкти господарювання будь-якої організаційно-правової форми та форми власності, у яких середня кількість працівників за звітний період (календарний рік) не перевищує п'ятдесяти осіб та річний дохід від будь-якої діяльності не перевищує суму, еквівалентну 10 млн. євро, визначену за середньорічним курсом Національного банку України [1].

Кількість малих підприємств відповідного виду економічної діяльності в Тернопільській області відображена в табл. 1. Так, на початок 2013 р. малі підприємства становили 93,8% від загальної кількості

підприємств. За всіма видами економічної діяльності частка малих підприємств переважає. Мале підприємництво розвивається в багатьох галузях господарського комплексу області. Динаміка розвитку малого бізнесу за 2010–2013 рр. характеризується щорічним збільшенням малих підприємств за видом економічної діяльності – промисловість. Спостерігається тенденція до зменшення малих підприємств за такими видами діяльності: торгівля, ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів; тимчасове розміщення й організація харчування; інформація та телекомунікації; діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування (табл. 2).

Таблиця 1

Кількість підприємств за видами економічної діяльності Тернопільської області у 2013 р.

Вид економічної діяльності	Великі, %	Середні, %	Малі, %	Малі, один.	Усього, один.
Усього	0,1	6,1	93,8	4909	5234
у тому числі:					
сільське, лісове та рибне господарство	0,1	5,6	94,3	1131	1199
промисловість	0,4	10,6	89,0	834	937
будівництво	–	3,7	96,3	395	410
торгівля, ремонт автомобілів і мотоциклів	0,1	6,7	93,2	1054	1131
транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	–	13,2	86,8	177	204
тимчасове розміщення й організація харчування	–	3,9	96,1	99	103
інформація та телекомунікації	–	4,3	96,6	141	146
фінансова та страхова діяльність	–	–	100,0	40	40
операції з нерухомим майном	–	2,0	98,0	384	392
професійна, наукова й технічна діяльність	–	1,9	98,1	253	258
діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування	–	4,0	96,0	214	223
освіта	–	–	100,0	23	23
охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	–	4,0	96,0	72	75
мистецтво, спорт, розваги та відпочинок	–	4,3	95,7	22	23
надання інших видів послуг	–	–	100,0	70	70

*Сформовано авторами на основі джерела [4]

Найбільше малих підприємств у 2013 р. функціонувало у сфері сільського, лісового та рибного господарств – 94,3%, що становило 1131 одиниць; у сфері торгівлі, ремонту, автомобілів та мотоциклів – 93,2% або 1054 одиниць; у сфері промисловості – 89,0% або 834 одиниць. Найменша кількість підприємств у мистецтві, спорті, розвагах та відпочинку – 22 одиниць; в освіті – 23 одиниць.

Таблиця 2

Кількість малих підприємств за видами економічної діяльності (у % до загальної кількості підприємств за видами економічної діяльності)

Вид економічної діяльності	2010	2011	2012	2013
Усього	93,3	93,8	93,5	93,8
у тому числі:				
сільське, лісове та рибне господарство	93,9	93,5	93,6	94,3
промисловість	84,5	86,0	86,2	89,0
будівництво	93,9	96,1	95,3	96,3
торгівля, ремонт автомобілів і мотоциклів	95,4	95,7	94,9	93,2
транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	86,3	86,8	85,4	86,8
тимчасове розміщення й організація харчування	97,1	97,5	96,2	96,1
інформація та телекомунікації	98,2	99,2	97,8	96,6
фінансова та страхова діяльність	100,0	100,0	100,0	100,0
операції з нерухомим майном	98,3	98,9	97,3	98,0
професійна, наукова й технічна діяльність	97,6	98,0	97,9	88,1
діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування	97,6	96,6	96,7	96,0
освіта	100,0	100,0	100,0	100,0
охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	95,9	96,1	97,3	96,0
мистецтво, спорт, розваги та відпочинок	95,7	95,7	94,7	95,7
надання інших видів послуг	97,1	98,6	98,6	100,0

*Сформовано авторами на основі джерела [4]

Основне багатство області – її земельні ресурси. Із загальної площі земельного фонду 75,9% становлять землі, що використовуються для сільського господарства. Розораність території – 62%, що є одним

із найвищих відсотків в Україні. Орні землі в структурі сільськогосподарських угідь займають 81% (близько 850 тис. га) – найвищий показник в Україні.

Однак у 2013 р. Тернопільська область увійшла в п'ятірку аутсайдерів сільськогосподарських регіонів України, зайнявши друге місце в рейтингу конкурентоспроможності регіонів. Аграрний сектор займає провідне місце у народногосподарському комплексі області, оскільки сільське господарство дає 30,4% валового внутрішнього продукту регіону і забезпечує потреби населення області в основних продуктах харчування та потреби переробної промисловості у сировині, створює основу експортного потенціалу області. За підсумками 2013 р. обсяг реалізованої продукції (товарів та послуг) малими промисловими підприємствами склав 1,01 млрд. грн., що становить 13,2% загального обсягу реалізованої продукції (товарів, послуг) промислових підприємств області (у 2012 р. – 11,2%). Провідне місце серед галузей промисловості належить харчовій, яка переробляє сільськогосподарську сировину. У ній виділяються: цукрова, м'ясна, молочна, спиртово-горілчана, кондитерська, тютюнова, плодоовочеконсервна, борошномельна та інші галузі.

До провідних галузей промислового комплексу області належить машинобудівна, легка, скляна та фарфоро-фаянсова, хімічна, деревообробна і меблева. За останні роки створено ряд нових підприємств, які організують виробництво конкурентоспроможної продукції, зокрема філія ТОВ «Ла Кастеллана», СП «Антарес», ТОВ «Теркурій-2». Скляну і фарфоро-фаянсову промисловість представляють ВАТ «Бережанський склозавод», ТОВ «Декор», ТОВ «Тернопільфарфор». До меблевої та деревообробної промисловості належать ПП «Фабрика меблів «Нова», ЗАТ «Тернопільське меблеве підприємство», СП Фірма «МАК», ТОВ «Будсервіс», ТОВ «Ліском». Продукція цих підприємств користується значним попитом у споживачів.

Мікропідприємствами визначають суб'єктами господарювання будь-якої організаційно-правової форми та форми власності, у яких середня кількість працівників за звітний період (календарний рік) не перевищує десяти осіб та річний дохід від будь-якої діяльності не перевищує суму, еквівалентну 2 млн. євро, визначену за середньорічним курсом Національного банку України [1].

Найбільше малих підприємств по районах області у 2012 р. функціонувало у Тернопільському районі (341 од.), Борщівському – 301, Чортківському – 222. Найменша кількість підприємств у Монастирському (49 од.) та Підгаєцькому (61 од.) районах. Найбільша кількість мікропідприємств налічується у Борщівському районі, що складає 86,8% від загальної кількості підприємств району (табл. 3).

Таблиця 3

**Кількість малих підприємств
та мікропідприємств по районах і м. Тернополю за 2012 р.**

Область, район	Малі підприємства		З них	
	одиниць	у відсотках до загальної кількості підприємств відповідного району	одиниць	у відсотках до загальної кількості підприємств відповідного району
Тернопільська область	4497	93,5	3674	76,4
Райони				
Бережанський	131	94,2	110	79,1
Борщівський	301	96,8	270	86,8
Бучацький	113	91,1	94	75,8
Гусятинський	194	91,9	154	74,4
Заліщицький	155	98,1	128	81,0
Збаразький	141	91,0	114	73,5
Зборівський	113	94,2	92	76,7
Козівський	125	96,2	107	82,3
Кременецький	156	94,5	127	77,0
Лановецький	81	91,0	66	74,2
Монастирський	49	94,2	37	71,2
Підволочиський	138	92,6	109	73,2
Підгаєцький	61	98,4	53	85,5
Теребовлянський	216	94,3	175	76,4
Тернопільський	341	93,2	277	75,7
Чортківський	222	92,1	186	77,2
Шумський	89	90,8	76	77,6
м. Тернопіль	1871	93,0	1496	74,4

Примітка: *Сформовано авторами на основі джерела [5]

Основні показники розвитку малих підприємств, у тому числі темпи їх зростання, відображені в табл. 4, за даними якої спостерігаємо інтенсивне зростання кількості підприємств.

Таблиця 4

Основні показники розвитку малих підприємств у різні роки

Показник	2010	2011	2012	2013
Кількість підприємств, одиниць	4410	4661	4497	4909
Кількість підприємств на 10 тис. осіб наявного населення, одиниць	41	43	42	46
Відсотків до загальної кількості підприємств	93,3	93,8	93,5	93,8
Кількість зайнятих працівників, тис. осіб	34,8	31,2	30,1	30,0
Відсотків до загальної кількості зайнятих працівників	39,0	36,1	35,2	36,2
Кількість найманих працівників, тис.	33,3	30,4	28,6	28,0
Відсотків до загальної кількості найманих працівників	38,0	35,5	34,1	35,1
Обсяг реалізованої продукції (товарів, послуг) млн. грн.	4362,8	5327,6	5978,9	6484,6
Відсотків до загального обсягу реалізованої продукції (товарів, послуг)	25,3	15,8	12,2	13,0

Примітка 1. Дані наведені без урахування результатів діяльності банків фермерських господарств та бюджетних установ.

Примітка: *Сформовано авторами на основі джерела [4]

У 2013 р. обсяг реалізованої продукції малих підприємств Тернопільської області до загального обсягу реалізації склав 13,0%, а з 2010 р. спостерігається найбільший обсяг реалізованої продукції (товарів, послуг) – 6484,6 млн. грн.

Одним із головних завдань розвитку малого підприємництва залишається вирішення питань зайнятості населення. В області спостерігається тенденція до зменшення кількості зайнятих та найманих працівників. У 2013 р. на малих підприємствах працювало 28,0 тис. найманих працівників. Відносно 2012 р. їх кількість зменшилася на 2,1%, або на 0,6 тис. осіб.

За підсумками 2012 р. на малих підприємствах кількість зайнятих працівників становила 30049 осіб, в тому числі найманих – 28553 особи, що складає відповідно 35,3% та 34,1% від загальної кількості

зайнятих та найманих працівників на підприємствах – суб'єктах підприємницької діяльності області. Порівняно з 2011 р. показники зайнятості зменшилися відповідно на 3,5% та 6,2% (табл. 5).

Таблиця 5

Кількість зайнятих працівників (з них – найманих) малих підприємств за видами економічної діяльності з урахуванням мікропідприємств у різні роки

Вид економічної діяльності	2010		2011		2012	
	осіб	у %	осіб	у %	осіб	у %
Усього	34754 (33253)	100,0 (100,0)	31151 (30439)	100,0 (100,0)	30049 (28553)	100,0 (100,0)
у тому числі:						
сільське, лісове та рибне господарство	7362 (6504)	21,2 (19,6)	5384 (5258)	17,3 (17,3)	5486 (5117)	18,3 (17,9)
промисловість	7819 (7705)	22,5 (23,2)	7356 (7261)	23,6 (23,9)	6549 (6296)	21,8 (22,0)
будівництво	3020 (2955)	8,7 (8,9)	2285 (2215)	7,3 (7,3)	2477 (2329)	8,2 (8,2)
торгівля; ремонт автомобілів і мотоциклів	6246 (6062)	18,0 (18,2)	5734 (5572)	18,4 (18,3)	5583 (5268)	18,6 (18,4)
транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	1228 (1204)	3,5 (3,6)	1311 (1289)	4,2 (4,2)	1443 (1365)	4,8 (4,8)
тимчасове розміщення й організації харчування	911 (901)	2,6 (2,7)	843 (830)	2,7 (2,7)	717 (688)	2,4 (2,4)
інформація та телекомунікації	764 (755)	2,2 (2,3)	711 (707)	2,3 (2,3)	1003 (962)	3,3 (3,4)
фінансова та страхова діяльність	256 (245)	0,8 (0,7)	270 (263)	0,9 (0,9)	208 (203)	0,7 (0,7)
операції з нерухомим майном	1990 (1895)	5,7 (5,7)	2322 (2233)	7,5 (7,3)	1960 (1851)	6,5 (6,5)
професійна, наукова та технічна діяльність	1617 (1580)	4,7 (4,7)	1466 (1436)	4,7 (4,7)	1356 (1306)	4,5 (4,6)
діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування	2317 (2249)	6,7 (6,8)	2214 (2144)	7,1 (7,1)	2016 (1960)	6,7 (6,9)
освіта	146 (139)	0,4 (0,4)	133 (126)	0,4 (0,4)	118 (114)	0,4 (0,4)
охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	568 (553)	1,6 (1,7)	589 (576)	1,9 (1,9)	640 (613)	2,1 (2,1)
мистецтво, спорт, розваги та відпочинок	76 (76)	0,2 (0,2)	69 (69)	0,2 (0,2)	82 (76)	0,3 (0,3)
надання інших видів послуг	434 (430)	1,2 (1,3)	464 (460)	1,5 (1,5)	411 (405)	1,4 (1,4)

Примітка: *Сформовано авторами без урахування даних по бюджетних установах і банках на основі джерела[5]

На обліку в органах фінансового контролю області перебуває 72635 основних платників податків, з них 20153 – юридичні особи, 52482 – фізичні особи – підприємці (табл. 6). Порівняно з аналогічним періодом минулого року кількість юридичних осіб збільшилась на 350, а кількість фізичних осіб – на 120. Витрати на персонал малих підприємств області наведені в табл. 7.

Таблиця 6

**Дані моніторингу щодо розвитку
малого підприємництва у Тернопільській області**

Платники податків	Кількість зареєстрованих на 01.03.2013 р.	Кількість зареєстрованих на 24.03.2014 р.
Юридичні особи	19803	20153
Фізичні особи-підприємці	52362	52482

Примітка: *Сформовано авторами на основі джерел [1; 3; 4]

Таблиця 7

**Витрати на персонал малих підприємств
з урахуванням мікропідприємств**

Рік	Витрати на персонал	У тому числі:	
		Витрати на оплату праці (тис. грн.)	Відрахування на соціальні заходи (тис. грн.)
2010	440719,0	330588,4	110130,6
2011	618399,8	457186,1	161213,7
2012	669606,5	489378,7	180227,8

Примітка: *Сформовано авторами на основі джерела [5]

За підсумками 2012 р. рівень рентабельності операційної діяльності малих підприємств загалом по області становив 7,1%, що на 1,5% менше, ніж у 2011 р. Найбільш рентабельно упродовж 2012 р. працювали малі підприємства, які займаються професійною, науковою та технічною діяльністю (18,3%), підприємства сільського, лісового та рибного господарства (16,9%). Значно зменшилась рентабельність підприємств оптової та роздрібною торгівлі, підприємств з ремонту автотранспортних засобів і мотоциклів – з 34,4% у 2011 р. до 8,0% у 2012 р. Нерентабельною у 2012 р. стала діяльність підприємств, що займаються операціями з нерухомим майном (-9,5%), підприємств з охорони здоров'я та надання соціальної допомоги (-4,2%), освіти (-1,9%). Не-

рентабельною залишились діяльність підприємств з тимчасового розміщення й організації харчування (–6,3%), з мистецтва, спорту, розваг та відпочинку (2,6%), промисловості (–1,3%), діяльності у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування (–0,5%).

Важливе значення для розвитку малого підприємництва має державна підтримка підприємництва, відповідно до якої з метою створення сприятливих організаційних та економічних умов для розвитку підприємництва органи влади на умовах і в порядку, передбачених законом повинні виконувати наступне: надавати підприємцям земельні ділянки, передавати державне майно, необхідне для здійснення підприємницької діяльності; сприяти підприємцям в реалізації матеріально-технічного та інформаційного обслуговування їх діяльності, підготовці кадрів; здійснювати первісне облаштування неосвоєних територій, об'єктами виробничої інфраструктури з продажем або передачею їх підприємцям у визначеному законом порядку; стимулювати модернізацію технологій, інноваційну діяльність, освоєння підприємцями нових видів продукції та послуг.

Програма розвитку малого підприємництва в Тернопільській області на 2013–2014 рр. розроблена відповідно до законів України «Про Національну програму сприяння розвитку малого підприємництва в Україні», «Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в Україні», «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності», «Про дозвільну систему у сфері господарської діяльності», «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців», Програми економічних реформ на 2010–2014 рр. «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава» та методичних рекомендацій Державної служби України з питань регуляторної політики та розвитку підприємництва і визначає сукупність заходів, розроблення і реалізація яких здійснюється на обласному рівні.

Під час розроблення проекту програми розвитку малого підприємництва в Тернопільській області на 2013–2014 рр. враховувалися показники стратегії розвитку Тернопільської області на період до 2015 р. та щорічних програм соціально-економічного розвитку. Головною метою програми є створення цілісної та ефективної системи підтримки малого бізнесу, формування сприятливих умов для його сталого подальшого розвитку.

Основними завданнями програми є такі:

– усунення зайвих регуляторних бар'єрів на шляху розвитку підприємництва;

– насичення товарних ринків, підтримка вітчизняного товаровиробника, забезпечення якості, конкурентоспроможності товарів і послуг, що виробляються суб'єктами малого підприємництва;

– створення нових робочих місць, залучення суб'єктів господарювання до зменшення рівня безробіття, залучення до підприємницької діяльності соціально-незахищених категорій населення – інвалідів, жінок, молоді, пенсіонерів;

– наповнення державного та місцевих бюджетів;

– активізація фінансово-кредитних та інвестиційних механізмів;

– створення елементів ринкової інфраструктури, які забезпечують мале підприємництво кваліфікованими інформаційними, освітніми та консалтинговими послугами;

– організація підготовки та перепідготовки кадрів малого бізнесу для роботи в умовах ринкової економіки.

Враховуючи основні показники стану розвитку малого підприємства в області, можемо спостерігати такі позитивні тенденції: збільшення кількості малих підприємств, приватних підприємців (юридичних та фізичних осіб); зростання надходжень до бюджетів всіх рівнів від діяльності малого підприємства.

Водночас існує низка питань, які потребують вирішення, зокрема: скорочення кількості зайнятих та найманих працівників; податковий тиск, складність та обтяжливість загальної системи оподаткування. На сьогодні й досі актуальним є податковий тиск на платника податку, який до моменту оприлюднення результатів його господарської діяльності повинен сплатити авансовий платіж, передбачений сплатою податку за перший і останній місяці. За кожного найманого працівника підприємець змушений сплачувати єдиний соціальний внесок (ЄСВ) у розмірі від 36,76% до 49,7% мінімальної заробітної плати (МЗП). Щоб вийти із цього складного становища, приватні підприємці часто оформляють лише одного найманого працівника або припиняють підприємницьку діяльність (працюють неофіційно, що призводить до тінізації економіки).

Також важливою проблемою, яка перешкоджає розвитку підприємництва, є корупція та надмірне втручання органів державної

влади у діяльність суб'єктів господарювання. Так, у 2013 р. відділом внутрішньої безпеки Головного управління Міністерства доходів та зборів області проведено 46 службових перевірок, внаслідок яких 10 працівників звільнено [2]. Подолання корупції та тіньової економіки є необхідною умовою входження України до Європейського Союзу. Додатковою проблемою є відсутність дієвого та ефективного громадського контролю за діяльністю органів влади, у тому числі з боку приватних підприємців. Існує і велика кількість необґрунтованих адміністративних бар'єрів (законів, нормативних актів, інструкцій), а підтримка малого підприємництва з боку держави є недосконалою (у 2011–2012 рр. кошти на виконання заходів обласної програми підтримки підприємництва взагалі не виділялися) [3]. Актуальною є і відсутність достовірної та повної інформації з питань розвитку підприємництва, криза збуту продукції на внутрішньому ринку. Проблемою малого підприємництва також є низький рівень оплати праці, переважно у сільському господарстві, торгівлі, ремонті автомобілів, готельно-ресторанному бізнесі, що займають найвищу питому вагу у валовій доданій вартості області (табл. 8). Рівень кваліфікації приватних підприємців загалом є невисоким, що значно ускладнює перспективи його інноваційного розвитку, а відсутність спеціальних знань у сфері бізнес-освіти, неефективний менеджмент знижують конкурентоспроможність малого бізнесу.

Таблиця 8

Розподіл реалізації продукції малих підприємств сфери виробництва та сфери послуг за видами економічної діяльності в 2012 р. (з урахуванням мікропідприємств), %

Сфера виробництва 41,6 %	22,4 % – сільське, лісове та рибне господарство
	14,3 % – промисловість
	4,9 % – будівництво
Сфера послуг 58,4 %	42,9 % – торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів
	6,1 % – транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність
	2,8 % – операції з нерухомим майном
	2,0 % – інформація та телекомунікації
	1,6 % – діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування
	3,0 % – інші види економічної діяльності

Примітка: *Сформовано авторами на основі джерела [5]

27 січня 2015 р. був ухвалений новий документ – Програма розвитку малого і середнього підприємництва в м. Тернополі на 2015–2016 рр. [6], розроблена на виконання Закону України «Про розвиток і державну підтримку малого і середнього підприємництва», з урахуванням економічних і соціальних особливостей розвитку міста. Для покращення стану малого підприємництва у Тернопільській області програмою передбачено вирішення проблем, які стримують ефективну діяльність малого бізнесу в регіоні, а саме:

–забезпечити спрощення дозвільних процедур для здійснення підприємницької діяльності та ефективну роботу дозвільних центрів;

–сприяти створенню малих і середніх підприємств у виробничій сфері, надавати суб'єктам підприємницької діяльності у сфері виробництва певних преференцій з оподаткування та зменшення орендної плати за виробничі приміщення;

–удосконалити механізм надання державного майна в оренду підприємцям малого і середнього бізнесу, покращити доступ підприємців до вільних виробничих приміщень, земельних ділянок;

–забезпечити повноцінне фінансування регіональних програм підтримки малого і середнього підприємництва;

–формувати мережі фондів підтримки підприємництва, запровадити механізм кредитування суб'єктів малого бізнесу;

–удосконалити інформаційно-консультативне забезпечення підприємств;

–сприяти розвитку ефективної регіональної інфраструктури бізнесу;

–сприяти розвитку системи підготовки висококваліфікованих кадрів для сфер малого і середнього підприємництва, підвищення кваліфікації кадрів підприємництва шляхом їх перепідготовки, стажуванням за кордоном;

–вивчати стан розвитку малого і середнього бізнесу на території області та розробляти заходи, щодо його розвитку на пільгових умовах у менш розвинених районах;

–проводити соціальні опитування підприємців з питань оцінки клімату підприємницької діяльності;

–удосконалити рівень відносин і співпрацю підприємців з органами місцевого самоврядування та державної влади.

Завдяки реалізації намічених заходів місцеві органи влади планують досягти збільшення: кількості працюючих суб'єктів малого та середнього підприємництва до 2583 од., кількості малих і середніх підприємств на 10 тис. населення до 199 од., чисельності працюючих на малих підприємствах до 18143 од., чисельності працюючих на середніх підприємствах до 22492 од., кількості підприємців-фізичних осіб до 18200 ос., надходження до міського бюджету від діяльності таких суб'єктів господарювання у сумі 348,4 млн. грн. (табл. 9) [6].

Таблиця 9

**Основні показники діяльності суб'єктів малого
і середнього підприємництва м. Тернопіль**

№	Показник	2013 р. факт	2014 р. план	2015 р. прогноз	2016 р. прогноз
1.	Кількість суб'єктів малого і середнього підприємництва, од., у т. ч.:				
	–зареєстрованих	5376	5424	5464	5510
	–діючих, з яких:	2252	2440	2568	2583
	–середні,	148	158	170	175
	–малі	2104	2282	2398	2408
2.	Кількість суб'єктів – фізичних осіб, од., у т.ч.:				
	–зареєстрованих	20815	20676	18143	18200
	–діючих платників податків	10616	10544	9434	9646
3.	Обсяги реалізованої продукції, млн. грн., у т.ч.:	7563,9	7941,0	8338,0	8504,0
	–середні,	4603,0	4833,0	5075,0	5177,0
	–малі	2960,9	3108,0	3263,0	3327,0
4.	Кількість діючих малих і середніх підприємств на 10 тис. осіб наявного населення, од., у т.ч.:	104	107	112	119
	–середні,	7	7	8	8
	–малі	97	100	104	111
5.	Кількість діючих підприємців – фізичних осіб на 10 тис. наявного населення, од.	500	485	434	445
6.	Чисельність працюючих у сфері малого та середнього підприємництва, ос., у т.ч.:	32531	40435	40635	40980
	–середні,	19439	19759	22492	22780
	–малі	13092	20676	18143	18200
7.	Сума надходжень від суб'єктів малого та середнього підприємництва до міського бюджету, млн. грн.	83,7	149,3	165,7	182,7

Перспективи розвитку малого приватного підприємництва у регіоні полягають в тому, що самостійне господарювання суб'єктів підприємницької діяльності активно впливає на формування конкурентного середовища території. Кожен підприємець намагається зайняти свою нішу на ринку товарів чи послуг, прагне випускати потрібну і якісну продукцію для суспільства, намагаючись тим самим привернути до себе споживача. Все це перетворює мале підприємство у своєрідний двигун економічного розвитку. Незважаючи на тривалий військово-політичний конфлікт на Сході України, Тернопільська область за результатами 2014 р. досягнула позитивних показників у зростанні, а мале і середнє підприємництво має великі перспективи, оскільки розвиток ринкової економіки ґрунтується насамперед на приватному бізнесі, особистій ініціативі, що й надає кожному можливість самореалізації і самоутвердження, незважаючи ні на що.

Література

1. Гой І. В. Підприємництво : навч. посіб. [Електронний ресурс] / І. В. Гой, Т. П. Смелянська. – К. : Центр учбової літератури, 2013. – 368 с. – Режим доступу : <http://www.pidruchniki.ws>.
2. Міндоходи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www/0352/ua/p/taxes>.
3. Програма розвитку малого і середнього підприємництва в м. Тернополі на 2013–2014 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://003_programa_13-14-1.doc.
4. Статистичний збірник «Статистичний щорічник Тернопільської області на 2013 рік».
5. Статистичний збірник «Діяльність малих підприємств Тернопільщини – 2012, 2013».
6. Програма розвитку малого і середнього підприємництва в м. Тернополі на 2015–2016 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://003_programa_15-16-1.doc.

Oleksandr Dluhopolskyi , Ihor Glodan.

**SMALL BUSINESS IN THE REGION:
REALITY AND PROBLEMS OF DEVELOPMENT
(CASE OF TERNOPIL OBLAST).**

The article deals with the problem of small enterprises development in Ternopil region, the structure of regional small business is analyzed by the types of economic activity and regions, the propositions of institution regulation improvement of regional small business are formalized.

Keywords: *small enterprise, business, region.*

УДК 330.111

Ольга Збожна

**УКРАЇНЬСЬКА НАУКОВА ТЕРМІНОЛОГІЯ,
АБО ЧОМУ ТАК ВАЖЛИВО, ЩОБ КОЖНА НАУКА МАЛА
СВОЮ ТЕРМІНОЛОГІЮ?**

У статті йдеться про українську наукову термінологію та її застосування в кожному виді, спеціальності національної науки. Детально досліджується вживання слів «хемія», «якість», «готова продукція», «сировина», «переділ», «справедлива вартість» і т. д. Науковцям рекомендовано більше уваги приділяти дослідженню української наукової термінології, виконанню держбюджетних тем в цьому напрямку, запровадженню мовних Стандартів, виданню фахових Словників.

Ключові слова: українська наукова термінологія, готова продукція, сировина, позаходовий облік, узгоджена вартість, запаси.

*«Кожний наш чоловік знає,
що ціль наша єсть:
вибороти свому народови поважне
становисько між иншими
народами, та не заржавілими списами
чубатих дідів наших,
а живим словом,
русько-українською мовою».*

Відень 23 Цвітня 1869 р.

Іван Пулюй

У світі немає народу, який би у своїй мові не використовував слова чи терміни, які походять з чужих мов, а найчастіше з мов сусідів, окупантів чи з мов народів, які виховали для Світу *винахідників*. Почнемо з останнього. Розглянемо кілька термінів, які походять з мов тих народів, вчені яких запропонували Світові свої *винаходи*, що по-

легшило людям працю і продовжило їм життя. Полегшити працю – це виробити продукції більше за тих самих затрат, одночасно зробити її дешевшою, добротнішою (якіснішою), нешкідливою для здоров'я людей і довкілля. Так, *металурги* користуються *німецьким* терміном «*кокс*» [(нім. *Koks*, від англійського *coke*) – тверда, пориста маса, яку використовують у металургії як паливо та відновник заліза з його сполук тощо]; *ливарники* – *французьким* «*кокіль*» [(франц. *coquille*, буквально – черепашка) – металева форма, в якій отримують металеві відливки (вироби)]; *виробники продукції* користуються *грецьким* терміном – «*технологія*» [це – наука про отримання сировини та виготовлення з неї продукції]; *та англійським* – «*флотація*» [(англ. *floatation*, буквально – плавання) – це один із способів збагачення сировини, тобто очищення її від непотрібних для виготовлення цієї продукції, складових] [1: 337, 665, 714] тощо. А де ж наші терміни?... Може в нас немає своїх винаходів?... Ні, винаходи є. А що з *термінами*?...

Для початку поміркуймо над термінами: «*плавлення*» і «*топлення*». Обидва ці терміни означають перехід речовин з твердого стану в рідинний. Однак, як виявилось, одні дослідники хочуть, щоб усі тверді речовини *топилися*. Інші хочуть, щоб – *плавилися*. Але ж кожна речовина має різну будову та властивості. То, як бути?... А якщо взяти ще до уваги часове походження речовин, що було раніше, наприклад: *віск, масло, сало, смалець* чи – *метали*? Звичайно, перші. І вони *топилися*. Зрештою, куди подінемо нашу чудову поезію, у якій йдеться про *топлення* снігу чи льоду. То, може, залишимо термін «*топлення*» для *аморфних речовин*, а також для *снігу та льоду*. *Кристалиним* (від кристал) речовинам, а це – метали і сплави на їх основі, даймо право «*плавитися*» [2; 554, 847].

Одним із предметів, який вивчають учні в школах, є «*Хімія*». У підручнику з «*Хімії*» значиться реакція з назвою «*хемосорбція*». Чи не виникало у вас запитання, чому ці два терміни мають різний корінь: один «*хім.*», інший «*хем.*»? Адже обидва вони походять від назви Давнього Єгипту – «*Хем*», що означає *тёмный* (тьомний) [3; 651]. Продовжимо читати [3; 651] далі і бачимо: «*хемосорбція*» (хемосорбція), «*хемосинтез*» (хемосінтез) і на завершення – «*хімія*» (хімія). Чому так? У Світі лише французи, а за ними і росіяни кажуть «*хімія*». Усі решта народи Світу кажуть і пишуть «*хемія*». Про це пишуть і укла-

дачі «Російсько-українського словника з хемії та хемічної технології» М. Ганіткевич та А. Залізний [4; 271, 272]. Якщо ж хочемо мати «*хїмію*», то мусимо замінити літеру *е* на *ї* у термінах «*хемосорбція*», «*хемосинтез*» тощо. І тоді буде «*хімосорбція*», «*хімосинтез*» тощо.

Не так давно в українській мові появився термін «*якість*». Колись у нас казали товар *добрий*, або товар *добротний*. Тепер кажуть – *якісний*. Цей термін стосується сировини, продуктів, продукції та всіх видів робіт, оскільки «*якість*» – *це сукупність властивостей сировини чи продукції, або продуктів, які зумовлюють їх придатність задовольняти певні потреби споживача згідно з їх призначенням* [5; 21]. Але чому російський термін «*в качестве*» ми перекладаємо українською мовою «*в якості*». Та ж вникнімо у суть написаного російською мовою. Не про «*якість*» там йдеться, а про «*роль*», «*посаду*» тощо.

Підемо далі. Подивимося, якою термінологією користуються технологи, люди, що причетні до вироблення продукції, а якою економісти і поміркуймо. Почнемо з визначення готової продукції. «*Готова продукція – це продукція, яка виготовлена на підприємстві, призначена для продажу і відповідає технічним та якісним характеристикам, передбаченим договором або іншим нормативно-правовим актом*» [6, 100]. Що означає вираз «*технічні та якісні характеристики*»? Чи не краще було б замість цього виразу написати «*вимогам*» і тоді б ми мали просте і зрозуміле визначення готової продукції: «*Готова продукція – це продукція, яка виготовлена на підприємстві, призначена для продажу і відповідає вимогам, передбаченим договором або іншим нормативно-правовим актом*». Чому так? Бо ж до кожної продукції ставляться свої *вимоги*. І кожна продукція має свої *властивості*. Ми так швидко рвалися в радянські «*пани*», що від своєї мови відреклися, а чужу як слід не вивчили?

Візьмемо ще такий термін, як «*сировина*». Відомо, що на підприємствах, а це – фабрики, заводи тощо, є *виробничі процеси*, до складу яких, крім усього іншого, входять і *технологічні процеси*, які безпосередньо пов'язані з виготовленням продукції. У підручниках з технології «*сировиною*» названо *все, з чого виробляють продукцію*. Оскільки на підприємствах виробляють надзвичайно багато різних видів продукції, то є і немало видів сировини [5; 30–33]. Усі види сировини

об'єднано в окремі групи за такими ознаками, як: *походження, агрегатний стан, важливість в технологічному процесі*.

За походженням сировину поділяють на *первинну* (її ще називають *природною*, оскільки вона є у природі), *штучну* і *вторинну*. До *первинної* сировини належить: *мінеральна, рослинна і тваринна* сировина. *Штучну* сировину отримують з *первинної* або переробивши інші види сировини. До *вторинної* сировини належать: *промислові відходи* (наприклад, залишки при розкроюванні тканин, бляхи, металева стружка, отримана під час точіння та інших видів обробки заготовок на верстатах; *споживчі відходи* (це – продукція, що втратила свої властивості в процесі користування нею і стала макулатурою, ганчір'ям, металобрухтом тощо) і *побічна продукція* (це – продукція, яка утворилася одночасно з основною, але не була метою виробництва (наприклад, *маслянка* при збиванні вершків чи сметани на масло, *сироватка* при відігріванні кислого молока на сир, *шлак* при виплавленні чавуну чи сталі тощо).

За *агрегатним станом* сировину поділяють на *тверду* (це – речовини, які перебувають у твердому агрегатному стані), відповідно *рідинну* і *газову*.

За *важливістю в технологічному процесі* сировину поділяють на: *основу*, що є основою вироблюваної продукції і *допоміжну*, яку додають до основної сировини для поліпшення властивостей продукції та або полегшення ходу технологічного процесу.

Штучну і вторинну сировину називають *матеріалами* (термін походить від слова – *матерія*).

А тепер подивимося, що маємо в економічній науковій літературі [7; 47–48].

Тема: «Облік витрат на технологічні матеріали».

Читаємо: «Технологічними вважають ті матеріали, які застосовуються безпосередньо у виробничому процесі, оскільки їх використання є обумовлене технологією виробництва конкретних видів виробів. Їх застосовують у вигляді сировини, основних матеріалів, напівфабрикатів, комплектуючих виробів, технологічного палива і енергії, які складають речову основу готової продукції: метал в машинобудуванні; де-

ревина – в столярному і меблевому виробництвах; сільськогосподарські продукти і сировина – в харчовій промисловості і т. п.

Окрім цих сировинних і матеріальних ресурсів, які за своєю роллю в технологічному процесі є основними, до технологічних відносяться також допоміжні матеріали: фарби, лаки, фурнітура та їм подібні, а в харчовій промисловості – спеції, різні приправи та інші. Пропустимо абзац, який не стосується вищезгаданої теми, і продовжимо далі.

До сировини відносяться, як правило, продукти добувних галузей (руда, вугілля, нафта) і продукти сільського господарства (зерно, картопля, овочі, фрукти, м'ясо, молоко, вовна). Основними матеріалами вважаються вироби обробних галузей промисловості (пряжа, метал, мука). А щодо допоміжних матеріалів, то вони за своєю роллю у виробничому процесі відрізняються як від сировини, так і від основних матеріалів.

В окрему групу виділено *напівфабрикати (купівельні і власного виробництва) і комплектуючі вироби*.

З інформації, поданої вище, виникає кілька запитань:

– що економісти розуміють під терміном *продукт*, а що під *продукцією*;

– що таке *напівфабрикат* і, що таке *ресурси*;

– з чого все ж таки *виробляють продукти і продукцію*?

Оскільки ці слова-терміни походять з латинської мови, то звернемося до відповідних словників. Так, у «Словнику іншомовних слів» [1, 549] значиться, що «*продукт*» [(лат.) *productus* – *вироблений*] означає: 1) Споживна вартість, матеріальний результат праці людини; 2) Речовина, що її здобуто хімічним способом з інших речовин. «*Продукція*» [лат. *productio*, від *produco* – *виробляю*] означає: сукупність матеріальних благ, добутих чи створених внаслідок виробничої діяльності тощо. Візьмемо новіший «Словник іншомовних слів» [8]. Тут на с. 563 читаємо: «*Продукт*» (від лат. *productus* – *вироблений*) – результат людської праці (товар, наукове відкриття, ідея). «*Продукція*» (від лат. *Production, produco* – *виробляю*) – сукупність продуктів, вироблених за певний період часу (у світі, країні, галузі виробництва тощо). А чи є ці терміни в «Українсько-російському словнику» [2]. Так, на

с. 654 знаходимо: *продук|т, -ту продукт; -ти, -тів* (съестные припасы) *продукты; -ція продукція* тощо.

А чому б нам не уточнити вживання цих термінів і узаконити це? Так, «*продукт*» (однина), «*продукти*» (множина) – це речовини, які *стосуються харчування* (наприклад, борошно, хліб, молоко, цукор тощо). Все решта – «*продукція*».

Щодо «*напівфабрикату*», то у «Словнику іншомовних слів» [1, 693] значиться, що термін «*фабрикат*» (від лат. *fabricatus* – виготовлений) – завершений продукт виробництва, призначений для споживання без додаткової обробки, який походить від «*фабрика*» (лат. *fabrica* – майстерня) – промислове підприємство, засноване на машинній техніці». Оскільки у наш час не вживають такого терміна, як «*фабрикат*», бо на фабриках, як і на заводах виробляють «*продукти*» і «*продукцію*», то відповідно, не можемо користуватись таким терміном, як «*напівфабрикат*». Отже, замінімо термін «*напівфабрикат*» на терміни «*напівпродукт*» (*и*), «*напівпродукція*».

І третє. З чого все ж таки виробляють продукцію? Напевно з сировини, яка має різну назву, походження тощо.

Або ще один термін – «*переділ*» (*переділ* перший, *переділ* другий) і як результат «*попередільний облік*». Складовою частиною терміна «*попередільний*» є *переділ*. Проаналізуємо його походження. В українській мові є слово *переділ*. Воно походить від дієслова *переділити* ще раз те, що вже до того було *поділене*. Наприклад, ти чого це *переділила*? Або, що ти там *попереділювала*? Читаючи уважно текст, який стосується «*попередільного обліку*» в темі «Виробництво залізо-вуглецевих сплавів», бачимо, що «*перший переділ*» – це виробництво *чавуну з руди*, тобто руду *переробили* на чавун, а «*другий переділ*» – виробництво *сталі з чавуну*, тобто чавун *переробили* на сталь. Як бачимо, тут нічого не *переділили*, а переписали російський термін «*передел*», який походить від дієслова *переделать*, що українською означає *переробити*, українськими літерами і вийшло *переділ*. В «Українсько-російському словнику» [2; 502] слово *переділ*, *-лу* є і російською мовою означає *передел* (*передел*). Чи не звідси *переділ* помандрував у нашу технічну та економічну науки? А тепер поміркуймо, чи маємо в українській мові таке слово, яке б відобразило суть «*попередільного*

обліку». У словнику [2; 244] є слово – *захід*. Наприклад, зроби це за одним *заходом* (заразом, щоб не повертатися ще раз до цієї самої роботи). Або ще один приклад. У давнину урожай зернових збирали за два *заходи*: спочатку *косили*, а потім *в'язали* те, що *скосили*. Зробимо з цього слова прикметник і отримаємо «*позаходний облік*» чи «*позаходовий облік*». А якщо перенесемо наголос з «*о*» на «*а*», то отримаємо – «*позаходний*» чи «*позаходовий облік*». Можемо скористатися грецьким словом *стадія*, яке означає певний ступінь (період) у розвитку чогось [1; 632] і отримаємо – «*постадійний облік*». Тепер поміркуймо, який із цих термінів, найкраще відображає суть обліку: «*позаходний*», «*позаходовий*», «*позаходний*», «*позаходовий*», чи «*постадійний*»? А може, хто запропонує ще влучнішу назву «*попередільного обліку*»? Бо, як бачимо з вище мовленого, термін «*попередільний облік*» не надається.

А тепер поміркуймо над терміном «*Відстрочене...*», який є складовою частиною виразів: «*Відстрочене* податкове зобов'язання», «*Відстрочений* податковий актив», «*Відстрочений* податок на прибуток». «*Відстрочене*» походить від *строк*, що російською означає *срок*, (час) [2; 818]. Чи не краще замінити його на «*Відтерміноване*», яке походить від латинського слова *термін* (час) [1; 660; 2; 839], оскільки слово *термін*, у розумінні – час, українці давно вживають у своїй мові.

Або ще один термін – «*Справедлива вартість*». Для початку з'ясуймо суть цього терміна. У «Предметному покажчику найбільш важливих термінів і понять та їх трактуванні за нормативними документами» [9, 547] значиться, що «*Справедлива вартість*» – *сума, за якою може бути здійснений обмін активу, або оплата зобов'язання в результаті операції між обізнаними, зацікавленими та незалежними сторонами*. Тут йдеться про узгодження вартості. Чи не краще було б цей термін назвати «*узгодженою вартістю*? Адже вартість *узгодили*, а не *справедливо* встановили.

Вживаючи у нашій розмовній та писемній мові слова і терміни, які походять з мов народів наших сусідів (ближчих чи дальших), дуже часто забуваємо, що маємо свої рідні-ріднесенькі. Чому ж наша мова ряснить *ресурсами* (французьке *ressources*, від латинського *resurgo* – піднімаюся, виникаю знову) [1: 586] усякими: і земними, і людськи-

ми, а віднедавна вже й *мовними*. Як ми жили без цього терміна – без *ресурсів*? Добре жили, бо у нас був *запас*! На щастя він ще є. Його зберегли для нас наші діди і прадіди. Він є у «Словниках української мови». Тож шукаймо у цих *«записах»* потрібні нам слова і терміни. А якщо чогось бракує, то творімо. Для цього мусимо усі, хто причетний до науки, виробництва та навчання, працювати над уточненням української термінології, оскільки Світ цікавиться нами. Наші наукові статті, монографії, інструкції до обладнання тощо перекладають і будуть перекладати на інші мови. Крім того, їх читають наші українські студенти, магістранти й аспіранти і, щоб не відштовхнути їх від навчання та пізнання нового, то цей науковий доробок повинен бути простим і зрозумілим. І в цьому нам допоможе уточнення термінології в усіх галузях знань, виробництв тощо. Взагалі нам треба працювати разом: технологам, економістам і всім іншим спеціалістам (з одного боку) та українським мовникам – вчителям й охоронцям української мови (з другого). Тоді будемо мати належний результат.

Насичуючи, а точніше забруднюючи, українську мову чужими словами і термінами, ми не звеличуємо її, а навпаки – нищимо! А тим самим нищимо й себе, Українців. Пам'ятаймо про це! То ж бережімо рідну Українську Мову! Адже, коли є *Слово*, то є *Мова*, а є *Мова*, то є *Народ*, а є *Народ*, то ніхто не знищить нашу *Державу – Україну*. *Слово не дасть!* Ось чому так важливо, щоб *кожна наука мала свою термінологію*.

Для цього було б добре, якби Міністерство освіти і науки запропонувало кожній високій школі України до виконання держбюджетну тему: *«Термінологія в ... (за напрямками підготовки фахівців)»*. І щоб виконавці теми звітували про виконану роботу не лише письмовими *«Звітами про виконання ...»*, а й доповідями на Міжнародній науковій конференції *«Проблеми української термінології СловоСвіт»*, яка відбувається що два роки у Львові в Національному університеті *«Львівська політехніка»*. А узгоджені на конференції результати (наукові терміни), обов'язково впроваджували у Стандарти, вносили у Словники тощо. Тоді станемо зрозумілишими як своїм, так і чужим.

Література

1. Словник іншомовних слів. – К., 1975. – С. 337, 549, 586, 632, 660, 665, 693, 714.
2. Українсько-російський словник. – К., 1976. – С. 244, 502, 554, 654, 818, 839, 847.
3. Большой энциклопедический словарь. Химия. – М. – 1998. – С. 651.
4. Російсько-українського словника з хемії та хемічної технології / Укладачі: М. Ганіткевич та А. Залізний. – Львів, 1993. – С. 271, 272.
5. Збожна О. М. Основи технології / О. М. Збожна. – Тернопіль : Карт-Бланш, 2006. – С. 21, 30–33.
6. Посібник з переходу на нову систему бухгалтерського обліку. – К., 2000. – С. 100.
7. Ластовецький В. О. Галузевий бухгалтерський облік: проблеми теорії і практики / В. О. Ластовецький. – Чернівці : Прут, 2005. – С. 47–49.
8. Сучасний словник іншомовних слів. – К. : Довіра, 2006. – С. 563.
9. Предметний покажчик найбільш важливих термінів і понять та їх трактування за нормативними документами. – К. – С. 547.

Olga Zbozhna

UKRAINIAN SCIENTIFIC TERMINOLOGY, OR WHY IS IT IMPORTANT THAT EACH SCIENCE HAD ITS OWN TERMINOLOGY?

The article deals with Ukrainian terminology and its usage in national sciences. The usage of words «chemistry», «quality», «integrated products», «raw materials», «repartition», «fair value» and others are considered in the article. Scientists are recommended to pay more attention to investigations in area of Ukrainian scientific terminology and in revealing state budget themes. Besides, it is suggested to create linguistic standards and special vocabularies.

Keywords: *Ukrainian scientific terminology, integrated products, raw materials, accounting of actions, coordinated value, reserves.*

УДК 332.3

Степан Кулик, Борис Сидорук

СУЧАСНИЙ СТАН АГРАРНОЇ ГАЛУЗІ, ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ВИРОБНИЦТВА ЕНЕРГЕТИЧНИХ КУЛЬТУР НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ

Розглянуто питання проблем і перспектив розвитку аграрної галузі на регіональному рівні, а також досліджуються можливості подальшого розвитку системи сільськогосподарського виробництва. Авторами проаналізовано енергетичний потенціал рослинницької галузі на рівні Тернопільської області, а також запропоновано основні шляхи щодо покращення його використання.

Ключові слова: аграрне виробництво, енергетичний потенціал, спеціалізація, групування, удосконалення.

Кліматичні умови та земельні ресурси Тернопільської області надзвичайно сприятливі для розвитку сільського господарства регіону. На Тернопільщині третій рік поспіль спостерігається приріст валової продукції сільського господарства. Так, у 2013 р. в області одержано валової продукції аграрного сектору (в постійних цінах 2010 р.) на суму 8051,4 млн. грн., що на 1,3% більше, ніж у 2012 р. і на 38,2% більше 2010 р. Вартість основних видів сільськогосподарської продукції за роками представлено у табл. 1. Аналізуючи ці дані, можна зробити висновок, що найбільший приріст валової аграрної продукції спостерігається у рослинницькій галузі. Так, зокрема, виробництво продукції зернової підгалузі у 2013 р. в порівняно з 2010 р. зросло на 78,1%; плодоягідних культур та винограду – на 154,6%; картоплі, овочів і баштанних культур – на 42,6%.

Варто наголосити на тому, що галузь рослинництва є базовою складовою сільськогосподарського виробництва регіону і займає особливе місце в економіці Тернопільської області. У 2013 р. частка продукції рослинництва в загальному обсязі сільськогосподарського виробництва складала 71,9%. Порівняно з 2012 р. у цій галузі спостерігалось зменшення обсягів виробництва на 1,5%. На 100 га сільськогосподарських угідь у 2013 р. було вироблено 600,3 тис. грн. валової продукції рослинництва, що на 126,4 тис. грн. перевищує середній показник по Україні.

Таблиця 1

**Продукція сільського господарства
за основними складовими [1, с. 25]**

(у постійних цінах 2010 р.; млн. грн.)

Вид продукції	Роки			
	2010	2011	2012	2013
Продукція сільського господарства	5825,6	7295,0	7949,3	8051,4
Продукція рослинництва	3875,1	5379,0	5880,0	5792,0
Зернові культури	1341,5	2018,3	2314,7	2389,8
Технічні культури	1016,4	1251,4	1385,6	1274,1
Картопля, овочі та баштанні	1279,9	1852,7	1899,6	1825,2
Плодоягідні та виноград	65,9	85,1	127,5	167,8
Кормові культури	155,4	157,7	160,1	140,0
Інша продукція та зміна обсягів незавершеного виробництва	16,0	13,8	-7,5	-4,9
Продукція тваринництва	1950,5	1916,0	2069,3	2259,4
Худоба та птиця	694,7	639,6	675,3	790,8
Молоко	1045,4	1048,2	1151,7	1219,1
Яйця	172,1	176,2	192,8	199,0
Вовна	0,0	0,0	0,0	0,0
Інша продукція	38,3	52,0	49,5	50,5

Так, за обсягом виробництва цукросировини область у 2013 р. посіла 4 місце в країні, ріпаку – 5, гречки – 6, картоплі – 8. Упродовж багатьох років Тернопільщина залишається одним з найбільших виробників цукру та спирту (в 2013 р. було вироблено, відповідно, 10,5% і 30,4% від їх загальних обсягів в Україні). Питома вага області в загальному виробництві валової продукції рослинництва в 2012 р. становила 3,9% від її обсягів по Україні.

Домінуючу роль у виробництві продукції рослинництва області сьогодні займають сільськогосподарські підприємства, на які в 2013 р. прийшлося 56,2% загального обсягу валової продукції галузі. Агроформування в 2013 р. виробили 99,4% сої, 99,0% соняшнику, 98,8% ріпаку, 78,7% зернових культур, 78,3% цукрових буряків (фабричних).

Однак, щодо виробництва найбільш трудомістких культур, то їх вирощуванням займаються переважно господарства населення, які в 2013 р. зібрали 92,6% овочів, 90,7% плодів та ягід, 89,8% картоплі (від їх загальних обсягів виробництва по області).

У 2013 р. порівняно з 2012 р. в області наростили обсяги виробництва всіх основних енергетичних сільськогосподарських культур, крім цукрових буряків (фабричних).

Так, у 2013 р. було отримано рекордний урожай зернових культур, який значно перевищив досягнення минулих років. Загалом на Тернопільщині зібрали 2228,9 тис. т збіжжя, що на 3,0% більше, ніж у 2012 р. Зростання загального обсягу виробництва зернових культур відбулося переважно за рахунок кукурудзи, якої в 2013 р. зібрали 1206,4 тис. т, або на 39,7% більше порівняно з 2012 р. У структурі виробництва зернових у 2013 р. найбільшу питому вагу займали кукурудза (54,1%), пшениця (31,1%) та ячмінь (12,7%). Загалом, в області в 2013р. з 1 га збирали по 46,7 ц зерна, що на 6,8 ц більше, ніж у середньому по Україні. За урожайністю зернових у 2013 р. Тернопільщина посіла 8 місце серед інших регіонів.

У 2013р. в області значно зросло виробництво ріпаку (на 51,0%), сої (на 31,6%), фруктів (на 31,6%) та соняшнику на зерно (на 29,4%), яких зібрали, відповідно, 156,1 тис. т, 101,3 тис. т, 56,2 тис. т, 29,9 тис. т.

Окремі сільськогосподарські культури в 2013 р. мали вищу врожайність порівняно з 2012 р. Зокрема, зросла урожайність зернових культур (на 2,8 ц), ріпаку (на 2,6 ц), соняшнику (на 3,3 ц), плодів та ягід (на 23,0 ц).

У 2013 р. склалися погодні умови не сприятливі для вирощування цукрових буряків, картоплі та овочів, урожайність яких була нижчою, ніж у 2012 р. Крім того, в 2013 р. проти 2012 р. скоротилися посівні площі солодких коренів і картоплі, що теж зумовило зменшення обсягів їх виробництва. У 2013 р. в області зібрали 1002,6 тис. т цукрових буряків (фабричних), що на 47,0% менше, ніж у 2012 р., та 1206,2 тис. т картоплі (на 6,1% менше) (табл. 2).

Таблиця 2

Виробництво основних сільськогосподарських культур [1, с. 48]
(тис.т)

Культура	Роки							
	1990	1995	2000	2005	2010	2011	2012	2013
Зернові культури	1319,1	1203,8	740,6	1044	1261,0	1882,8	2163,8	2228,9
з них								
пшениця озима	697,0	689,6	402,3	548,1	593,5	848,0	879,7	692,6
ячмінь ярий	314,6	271,6	176,3	260,7	236,9	297,5	362,6	283,5
кукурудза	85,7	77,6	72,0	138,1	392,7	685,9	863,4	1206,4
овес	33,1	31,5	23,2	21,6	9,0	11,6	16,4	12,5
гречка	15,8	10,7	19,6	11,6	8,6	15,8	18,1	13,0
соя	0,1	0,0	0,1	0,4	41,4	46,5	77,0	101,3
зернобобові	157,0	96,9	29,3	44,7	14,9	12,3	15,7	12,7
Технічні культури								
з них								
цукрові буряки (фабричні)	3313,4	2011,0	1202,3	1476,1	1554,6	1988,7	1892,4	1002,6
ріпак – всього	12,7	8,3	10,9	24,5	95,5	105,4	103,4	156,1
соняшник	0,0	0,1	0,9	1,4	13,3	22,2	23,1	29,9
Картопля та овоче- баштанні культури								
з них								
картопля	1019,1	550,5	1043,0	681,7	830,7	1247,1	1284,6	1206,2
овочі	140,6	118,1	140,0	145,2	193,5	252,3	254,8	252,2
плоди та ягоди	37,9	23,8	11,3	21,0	18,5	26,3	42,7	56,2

Згідно з результатами групування аграрних товаровиробників за критерієм валових зборів сільськогосподарських культур залежно від площі, яка відведена під посіви даних культур, виявлено, що найбільша частка валових зборів зернових та зернобобових культур припадає на великі сільськогосподарські підприємства з площею понад 3000 га сільськогосподарських угідь, а саме 34,0%, ще 20,5% від урожаю даних культур отримують господарства з площею від 1000 до 2000 га сільськогосподарських земель під цими культурами. Ці групи підприємств характеризуються і найвищими показниками урожайності

зернових і зернобобових культур – 61,1 і 49,4 ц/га, відповідно. Проте малі і середні господарства з площею угідь до 250 га, яких в області найбільша частка (73,1%), в структурі валових зборів мають лише 5,5%. У цих господарствах можна відмітити і найнижчі показники урожайності по цій групі сільськогосподарських культур (табл. 3).

Таблиця 3

**Групування сільськогосподарських підприємств
Тернопільської області за розмірами зібраної площі основних
зернових і зернобобових культур у 2013 р. [1, с. 59]**

Група підприємств	Кількість підприємств		Валовий збір		Урожайність, з 1 га; ц
	одиниць	у % до загальної кількості	тис. ц	у % до загального валового збору	
1	2	3	4	5	6
Зернові та зернобобові культури					
Підприємства – всього	944	100,0	17538,7	100,0	50,7
з них з площею, га					
до 50	487	51,6	167,5	1,0	20,9
50,01–100,00	90	9,5	196,8	1,1	30,0
100,01–250,00	113	12,0	591,9	3,4	32,4
250,01–500,00	77	8,2	1182,6	6,7	39,9
500,01–1000,00	82	8,7	2466,8	14,1	43,6
1000,01–2000,00	53	5,6	3598,3	20,5	49,4
2000,01–3000,00	24	2,5	3366,5	19,2	59,8
більше 3000,00	18	1,9	5968,3	34,0	61,1
у т. ч. пшениця озима					
Підприємства – всього	662	100,0	4652,5	100,0	35,5
з них з площею, га					
до 50	365	55,1	132,5	2,9	24,1
50,01–100,00	71	10,7	159,4	3,4	29,0
100,01–250,00	97	14,6	552,6	11,9	32,8
250,01–500,00	58	8,8	718,5	15,4	33,8
500,01–1000,00	45	6,8	1115,7	24,0	36,3
1000,01–2000,00	21	3,2	1149,3	24,7	38,3
2000,01–3000,00	–	–	–	–	–
більше 3000,00	5	0,8	824,5	17,7	39,2

Продовж. табл. 3

1	2	3	4	5	6
кукурудза на зерно					
Підприємства – всього	409	100,0	11059,7	100,0	77,3
з них з площею, га					
до 50	158	38,6	148,4	1,3	55,0
50,01–100,00	52	12,7	279,5	2,5	68,5
100,01–250,00	79	19,3	834,5	7,6	64,9
250,01–500,00	52	12,7	1350,5	12,2	73,3
500,01–1000,00	32	7,8	1596,1	14,4	73,8
1000,01–2000,00	18	4,4	1871,3	16,9	73,2
2000,01–3000,00	10	2,5	1808,0	16,4	79,8
більше 3000,00	8	2,0	3171,4	28,7	90,2

Подібну картину простежуємо і щодо окремих сільськогосподарських культур (озима пшениця і кукурудза на зерно), де найбільші показники урожайності і валових зборів відмічаємо у великих сільськогосподарських підприємствах з площею сільськогосподарських угідь понад 1000 га. В цій групі підприємств отримують понад 40,0% валових зборів зерна озимої пшениці і понад 60,0% зерна кукурудзи.

Дещо інша ситуація з посівами технічних культур. Так, найвищими показниками урожайності соняшнику і цукрових буряків (фабричних) характеризуються малі і середні господарства. Зокрема, найбільша урожайність соняшнику відмічається у господарств з площею сільськогосподарських угідь 250–500 га (24,2%), найменші показники – у малих (до 50 га) і великих господарствах (1000–2000 га): 19,0 і 19,0 ц/га, відповідно (табл. 4).

Найбільша частка валових зборів припадає також на середні господарства з площею сільськогосподарських угідь від 100 до 500 га (52,8% валової продукції).

Таблиця 4

Групування сільськогосподарських підприємств Тернопільської області за розмірами зібраної площі основних технічних культур у 2013 р. [1, с. 60]

Група підприємств	Кількість підприємств		Валовий збір		Урожайність, з 1 га; ц
	оди-ниць	у % до загальної кількості	тис.ц	у % до загального валового збору	
Соняшник					
Підприємства – всього	54	100,0	295,9	100,0	22,4
з них з площею, га					
до 50	12	22,2	6,0	2,0	19,1
50,01–100,00	7	12,9	12,7	4,3	23,7
100,01–250,00	21	38,9	89,1	30,1	23,4
250,01–500,00	8	14,8	67,2	22,7	24,2
500,01–1000,00	3	5,6	51,5	17,4	24,0
1000,01–2000,00	3	5,6	69,4	23,5	19,0
Цукрові буряки (фабричні)					
Підприємства – всього	88	100,0	7850,6	100,0	305,3
з них з площею, га					
до 50	41	46,6	288,2	3,7	399,3
50,01–100,00	14	15,9	398,4	5,1	352,2
100,01–250,00	11	12,5	668,2	8,5	354,1
250,01–500,00	9	10,2	1177,3	15,0	362,4
500,01–1000,00	6	6,8	1397,1	17,8	305,3
1000,01–2000,00	3	3,4	1255,9	16,0	275,5
2000,01–3000,00	4	4,6	2665,5	33,9	277,8

Подібні результати спостерігаються і у сфері вирощування цукрових буряків. Так, найвищі показники урожайності відмічаємо у господарствах з площею земельних угідь до 500 га (коливаються від 399,3 до 352,2 ц/га), найменші – у господарств з площею понад 1000 га

сільськогосподарських угідь (коливаються в межах 275,5–277,8 ц/га). Проте найбільшу частку у структурі валових зборів продукції цукробурякової галузі займають великі господарства (49,9%), які мають понад 1000 га сільськогосподарських угідь.

Дані проведеного аналізу свідчать про низьку ефективність вирощування технічних культур у великих сільськогосподарських підприємствах. Така ситуація може бути обумовлена як суб'єктивними (подання статистичним органам неправдивої інформації, її спотворення), так і об'єктивними факторами (у великих підприємствах відмічається монокультура, у структурі посівних площ практично відсутні кормові трави і бобові культури, не дотримуються сівозміни, що веде до деградації і зниження родючості ґрунтів та негативного впливу на посіви вимогливих до ґрунтів просапних технічних культур).

Підтвердженням припущень щодо недотримання сівозмін у багатьох сільськогосподарських підприємствах і вузької спеціалізації господарств можуть служити наступні дані. З огляду на результати проведеного групування відмічаємо значний рівень вузької спеціалізації сільськогосподарських підприємств досліджуваного регіону. Так, у 2013 р. серед 1033 сільськогосподарських підприємств 168 займалися вирощуванням тільки зернових культур (16,3%), 27 (2,6%) – технічних культур, 53 (5,1%) – зернових культур і соняшнику, 20 (1,9%) – кормових культур. Подібна ситуація спостерігається і у фермерських господарствах: у 2013 р. 21,9% від їх загальної кількості вирощували лише зернові культури, 3,2% – технічні культури, 1,8% – зернові культури і соняшник, 1,2% – кормові культури (табл. 5).

Як наслідок, відбувається зниження потенційної урожайності сільськогосподарських угідь і зменшення валових зборів за основними групами сільськогосподарських культур (особливо, вимогливих до ґрунтів).

Відповідно, в подальшому потрібно більше уваги приділити вдосконаленню структури посівних площ сільськогосподарських культур у Тернопільській області в напрямку стимулювання застосування сівозміни і введення в структуру посівів бобових та кормових культур з метою покращення потенційної родючості ґрунтів.

Таблиця 5

Групування сільськогосподарських підприємств Тернопільської області за спеціалізацією вирощування сільськогосподарських культур у 2013 р. [1, с. 61]

Напря́м спеціалізації	Сільськогосподарські підприємства – всього		з них фермерські господарства	
	одиниць	у % до загальної кількості	одиниць	у % до загальної кількості
Підприємства, що займалися вирощуванням сільськогосподарських культур – усього	1033	х	567	х
з них ті, що займалися вирощуванням тільки				
зернових культур	168	16,3	124	21,9
технічних культур	27	2,6	18	3,2
картоплі та овоче-баштанних культур	5	0,5	5	0,9
кормових культур	20	1,9	7	1,2
зернових культур та соняшнику	53	5,1	10	1,8
зернових культур, соняшнику та цукрових буряків (фабричних)	11	1,1	3	0,5
Підприємства, що займалися вирощуванням тільки плодів та ягід	22	х	11	х

У перспективі це зможе суттєво підвищити показники врожайності і валових зборів за основними групами сільськогосподарських культур, насамперед тими, які матимуть перспективи використання в енергетичних цілях (група зернових і технічних культур).

З метою оптимізації структури посівних площ енергомістких сільськогосподарських культур сьогодні необхідно [2]:

–здійснити комплексну еколого-економічну оцінку (районування) території України з виділенням в її складі природоохоронних комплексів, земель для високоінтенсивного ведення сільськогосподарського виробництва та промислового будівництва, а також

забруднених районів для здійснення цільових природоохоронних заходів;

–здійснити землевпорядкування територій з урахуванням екологічної ситуації, що склалася, вилучення з обробітку радіоактивно і промислово забруднених, дуже еродованих, вторинно заболочених, засолених і підтоплених, екологічно вразливих земель з використанням їх під вирощування енергетичних культур із високою продуктивністю біомаси, а також багаторічних кормових трав;

–створити цілісну систему полезахисних і водозахисних лісо-насаджень, заліснити яри, балки, крутосхили, піски та інші непридатні землі, забезпечити оптимальну протиерозійну лісистість території;

–удосконалити розміщення сільськогосподарського виробництва та запровадження системи сівозмін з метою найбільш раціонального використання місцевих природних умов і ресурсів для отримання максимально можливої кількості сільськогосподарської продукції.

Для покращення ситуації в аграрній галузі важливе значення має також розширення сфери використання продукції рослинництва насамперед у напрямку її застосування поряд із споживчими і для енергетичних цілей та виробництва альтернативних видів енергії.

Так, нами розраховано та проаналізовано технічно-доступний енергетичний потенціал сільськогосподарських культур, які вирощуються в Тернопільській області. Під час здійснення розрахунків використано «Методику узагальненої оцінки технічно-досяжного енергетичного потенціалу біомаси», яка розроблена науковцями Національного університету біоресурсів і природокористування України, Інституту технічної теплофізики НАН України, Інституту відновлюваної енергетики НАН України [3].

Результати проведених розрахунків технічно-досяжного енергетичного потенціалу, який можна отримати із сільськогосподарських культур, вирощених у 2013 р. в Тернопільській області, представимо у вигляді наступної таблиці (табл. 6).

Таблиця 6

**Оцінка технічно-досяжного енергетичного потенціалу, який
можна отримати із сільськогосподарської сировини
в Тернопільській області у 2013 р.**

Вид продукції	Технічно-досяжний енергетичний потенціал, т.у.п.
Солома пшениці	81,1
Інші зернові:	
Солома ячменю	24,6
Солома вівса	1,4
Стебла кукурудзи на зерно	146,5
Технічні	
Солома сої	9,9
Стебла соняшнику	5,3
Лушпиння соняшнику	1,7
Відходи ріпаку	112,4
Круп'яні	
Солома гречки	2,1
Зернобобові: горох	
Солома гороху	0,8
Всього по тепловій енергії	385,8
Біоетанол	45328,2
Біодизель	63220,5
Разом енергетичного потенціалу сільськогосподарської продукції	108934,5

Отже, як видно із отриманих результатів, Тернопільська область навіть за сучасних рівнів валових зборів і урожайності сільськогосподарських культур (для технічних культур урожайність є досить низькою) володіє значним технічно-досяжним енергетичним потенціалом сільськогосподарської продукції, який у 2013 р. досяг рівня 108934,5 т. у.п.

Для реалізації потенціалу сільського господарства щодо виробництва та використання альтернативних видів енергії необхідне:

– формування ринку біопалива, насамперед рідкого, шляхом вдосконалення чинної нормативно-правової бази, запровадження ефективних стимулів для його виробництва та використання;

–розширення потужностей щодо виробництва біопалива із сільськогосподарської сировини, в тому числі шляхом створення їх безпосередньо в сільськогосподарських підприємствах, насамперед на базі тваринницьких комплексів та ферм;

–запровадження виробничих стандартів щодо використання сівозмін з енергетичномісткими культурами;

–запровадження жорстких нормативів щодо вмісту біокомпонентів у традиційних видах палива, а також щодо викидів в атмосферу залишків продуктів згорання;

–розробка та впровадження новітніх технологій виробництва біопалива;

–формування сприятливих умов для розвитку експорту біопалива;

–надання у законодавчому порядку можливості сільськогосподарським товаровиробникам виробляти біодизель і біоетанол безпосередньо в господарствах, чи на кооперативних засадах.

Таким чином, систему землекористування потрібно змінювати як в організаційному, так і в соціальному плані. Подальше ігнорування економічних та екологічних законів, чинників і вимог, а також неповне врахування природних і господарських особливостей та зв'язків між природною і виробничою системою тільки поглибить системну економіко-екологічну кризу в аграрній сфері[4]. Тому необхідно розробляти принципово нові наукові основи та еколого-економічні принципи формування ефективної системи сільськогосподарського землекористування з врахуванням регіональних особливостей.

Література

1. Сільське господарство Тернопільської області за 2013 рік. Статистичний збірник / за ред. В. Г. Кирича. – Тернопіль : Тернопільське ГУС, 2014. – 216 с.

2. Постанова ВРУ «Про Основні напрями державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки» від 5.03.98 р. № 188/98-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/188/98-вр/page>

3. Дубровін В. О. Методика узагальненої оцінки технічно-досяжного енергетичного потенціалу біомаси / В. О. Дубровін, Г. А. Голуб, С. В. Драгнев [та інші] – К. : Тов. «Віол-принт», 2013. – 25 с.

4. Гулінчук Р. М. Еколого-економічні аспекти збалансованого використання земельних ресурсів / Р. М. Гулінчук // Збалансоване природокористування. – 2012. – № 1. – С. 69–73.

Stepan Kulyk, Borys Sydoruk

**MODERN STATE OF AGRICULTURAL, PROBLEMS
AND PROSPECTS OF DEVELOPMENT OF PRODUCTION
OF ENERGY CROPS IN TERNOPIL REGION**

In this article considered questions of the problems and perspectives of development of the agricultural sector at the regional level and explored possibilities of further development of agricultural production. The authors analyze the energy potential of crop field at Ternopil region, and provide the main ways to improve its use

Keywords: *agricultural production, energy potential, specialization, grouping, improvement.*

УДК 336.14; 351.84; 364

Зоряна Лободіна

**ПРАКТИКА І ПРОБЛЕМАТИКА
ЗДІЙСНЕННЯ ВИДАТКІВ МІСЦЕВИХ БЮДЖЕТІВ
ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ
НА СОЦІАЛЬНУ СФЕРУ ТА СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ
НАСЕЛЕННЯ**

Проаналізовано практику бюджетного забезпечення соціальної сфери та соціального захисту населення в Україні. Проведено моніторинг здійснення видатків місцевих бюджетів Тернопільської області на соціальний захист населення, освіту, охорону здоров'я, інші галузі соціальної сфери, які забезпечують духовний та фізичний розвиток населення регіону. Виявлено основні проблеми та обґрунтовано перспективи подолання соціального відторгнення від отримання суспільних послуг в контексті забезпечення людського розвитку та побудови соціально-орієнтованої економіки.

Ключові слова: соціальна сфера, соціальний захист, бюджетне забезпечення, бюджетне фінансування, видатки місцевих бюджетів.

В умовах побудови правової та демократичної держави з соціально-орієнтованою ринковою економікою актуалізуються питання забезпечення повної реалізації задекларованих у Конституції України соціальних прав і свобод її громадян. Виконання соціальних зобов'язань держави можливе за умови проведення виваженої соціальної і бюджетної політик та ефективного використання такого інструменту державного регулювання соціально-економічних процесів як бюджет.

Вищевикладене зумовлює актуальність наукових досліджень проблематики бюджетного забезпечення соціальної сфери та соціального захисту населення, оцінки ефективності здійснення видатків бюджетів соціального призначення з огляду на реальні показники со-

ціально-економічного розвитку з метою обґрунтування напрямів їх удосконалення.

Питання формування та реалізації соціальної політики держави, ролі бюджету у вирішенні пріоритетних завдань соціальної сфери і соціального захисту населення стали предметом дослідження та відображені у наукових працях вітчизняних вчених – В. Андрущенко, О. Бендасюк, О. Василика, О. Вовчак, В. Гейця, В. Дем'янишина, В. Дереди, В. Куценко, Е. Лібанової, Г. Лопушняк, І. Луніної, О. Макарової, А. Монаєнка, О. Новікової, В. Опаріна, К. Павлюк, О. Пищуліної, Д. Полозенка, В. Тропіної, В. Федосова, С. Юрія та інших.

Відаючи належне проведеним дослідженням, доцільно звернути увагу на необхідність постійного розвитку наукових поглядів на проблеми бюджетного забезпечення соціальної сфери та соціального захисту населення в контексті появи нових економічних викликів та загрозливих демографічних тенденцій в Україні.

З огляду на вищесказане метою публікації є оцінка бюджетного забезпечення соціальної сфери та соціального захисту в Україні; проведення моніторингу здійснення видатків місцевих бюджетів Тернопільської області на соціальний захист населення, освіту, охорону здоров'я, інші галузі соціальної сфери, які забезпечують духовний та фізичний розвиток населення регіону, виявлення основних проблем та перспектив подолання соціального відторгнення від отримання суспільних послуг у контексті забезпечення людського розвитку та побудови соціально-орієнтованої економіки.

Перехід до ринкових відносин в Україні, кризові процеси в економіці надзвичайно загострили соціальні проблеми, які стали одним із наслідків низької ефективності заходів соціальної політики, безпосереднім об'єктом якої є соціальна сфера та соціальний захист населення.

Зважаючи на наявність різних дискусійних підходів вітчизняних і зарубіжних вчених до самого поняття «соціальна сфера» та її складових галузей, вважаємо за доцільне конкретизувати, що у цьому дослідженні до соціальної сфери віднесено галузі освіти, охорони здоров'я, культури і мистецтва, фізичної культури і спорту, засоби масової інформації.

Бюджетне забезпечення здійснюється шляхом використання таких форм, як бюджетне фінансування (форми – кошторисне фінансування, бюджетне інвестування, надання державних трансфертів) та бюджетне кредитування.

Під бюджетним фінансуванням соціальної сфери та соціального захисту ми розуміємо сукупність грошових відносин, пов'язаних з розподілом і використанням коштів централізованого грошового фонду держави, які реалізуються шляхом безповоротного і безоплатного надання бюджетних коштів розпорядникам бюджетних коштів, які належать до галузей соціальної сфери, соціального захисту населення, на проведення заходів, передбачених затвердженим бюджетом та розписом асигнувань бюджету. Процес бюджетного фінансування (встановлення бюджетних призначень головним розпорядникам бюджетних коштів, виділення бюджетних асигнувань розпорядникам бюджетних коштів, взяття ними бюджетних зобов'язань та здійснення платежів) галузей освіти, охорони здоров'я, культури і мистецтва, фізичної культури і спорту, засобів масової інформації, соціального захисту населення здійснюється у встановленому Бюджетним кодексом України порядку.

Бюджетне кредитування соціальної сфери трактуємо як форму її бюджетного забезпечення, що передбачає надання розпорядникам бюджетних коштів, які належать до галузей соціальної сфери, на проведення заходів, передбачених затвердженим бюджетом та розписом надання кредитів з бюджету та повернення кредитів до бюджету, грошових коштів з бюджету відповідного рівня на поворотній, строковій і платній основах.

Дослідження динаміки та структури бюджетного забезпечення соціальної сфери в Україні дало змогу з'ясувати, що важливою передумовою функціонування її галузей є формування відповідного потреби обсягу фінансових ресурсів. Враховуючи положення теорії побудови соціальної держави та суспільного блага, на державу покладатиметься виконання соціальних функцій у суспільстві, тому вагомим джерелом фінансового забезпечення соціальної сфери є бюджетні кошти, а пріоритетною формою бюджетного забезпечення її галузей – бюджетне фінансування. Упродовж 2009–2013 рр. спостерігалось

зростання абсолютного обсягу видатків та наданих кредитів з бюджетів усіх рівнів на соціальну сферу на 61,84%, однак питома вага видатків Державного та місцевих бюджетів України на соціальну сферу у ВВП зменшилася до 11,63% у 2013 р. на 4,91%¹.

Більш детально бюджетне забезпечення соціальної сфери України в умовах побудови соціально-орієнтованої економіки розглянуто у праці автора [1].

Незважаючи на те, що фінансування галузей соціальної сфери залишається основним напрямом спрямування видатків Державного та місцевих бюджетів України, і їхні номінальні обсяги з кожним роком зростають, реформи, які проводяться у галузях соціальної сфери, поки що не забезпечили відчутного покращення якості та доступності надання суспільних послуг українцям.

Результати моніторингу бюджетного забезпечення соціального захисту населення в Україні показали зростання його обсягу, що є одним із основних інструментів поліпшення рівня матеріального становища населення. Спостерігалось і збільшення частки видатків на соціальний захист у видатках Державного та місцевих бюджетів України на 3,1 % до 28,7 % у 2013 р., ВВП – на 1,37 % до 9,97 %. Основним джерелом бюджетного забезпечення соціального захисту в Україні є кошти Державного бюджету України, абсолютна величина яких у 2013 р. збільшилася на 25,008 млрд. грн., або 39,36 %, до 88,548 млрд. грн. Спостерігалася тенденція до збільшення і частки коштів державного бюджету з 60,26 % у 2011 р. до 61,04 % у 2013 р. та зменшення питомої ваги коштів місцевих бюджетів з 39,74 % у 2011 р. до 38,96% у 2013 р. у структурі джерел фінансування соціального захисту.

Доречно зазначити також, що для аналізу взято лише видатки державного та місцевих бюджетів відповідно до функціональної класифікації за функцією «Соціальний захист та соціальне забезпечення», у той час як відповідно до статті 102 Бюджетного кодексу України видатки районних бюджетів, бюджетів міст республіканського Автономної Республіки Крим і обласного значення на реалізацію державних програм соціального захисту проводяться за рахунок субвенцій з державного бюджету місцевим бюджетам на здійснення державних програм соціального захис-

¹ Проаналізовано автором на основі даних Головного управління Державної казначейської служби України у Тернопільській області [2].

ту (субвенція на виплату допомоги сім'ям з дітьми, малозабезпеченим сім'ям, інвалідам з дитинства, дітям-інвалідам та тимчасової державної допомоги дітям; субвенція на надання пільг та житлових субсидій населенню на оплату електроенергії, природного газу, послуг тепло-, водопостачання і водовідведення, квартирної плати (утримання будинків і споруд та прибудинкових територій), вивезення побутового сміття та рідких нечистот; субвенція на надання пільг та житлових субсидій населенню на придбання твердого та рідкого пічного побутового палива і скрапленого газу; субвенція на надання пільг з послуг зв'язку, інших передбачених законодавством пільг на компенсацію втрати частини доходів у зв'язку з відміною податку з власників транспортних засобів та інших самохідних машин і механізмів та відповідним збільшенням ставок акцизного податку з пального і на компенсацію за пільговий проїзд окремих категорій громадян; субвенція на виплату державної соціальної допомоги на дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, грошового забезпечення батькам-вихователям і прийомним батькам за надання соціальних послуг у дитячих будинках сімейного типу та прийомних сім'ях за принципом «гроші ходять за дитиною»). У 2011 р. обсяг субвенцій з державного бюджету місцевим бюджетам на здійснення державних програм соціального захисту становив 36,305 млрд. грн., 2012 р. – 43,078 млрд. грн., 2013 р. – 48,633 млрд. грн.¹ Зазначене дає підстави стверджувати, що частка коштів державного бюджету у структурі джерел бюджетного фінансування соціального захисту буде ще більшою, ніж розрахована автором.

Серед видатків Державного бюджету України переважали видатки на соціальний захист пенсіонерів, місцевих бюджетів – видатки на соціальний захист сім'ї, дітей та молоді.

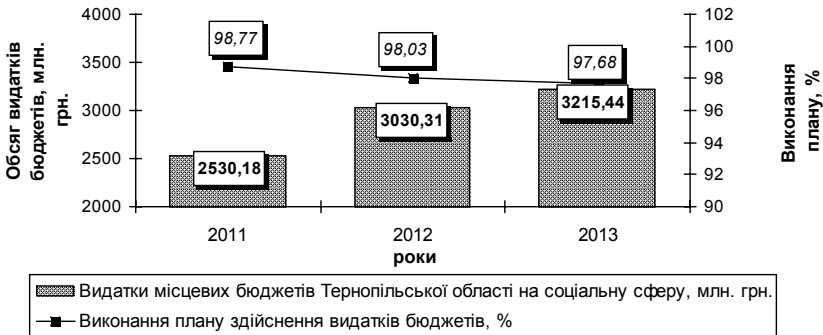
Результати детальнішого дослідження теоретичних засад бюджетного фінансування соціального захисту та практики здійснення видатків Державного і місцевих бюджетів України на соціальний захист та соціальне забезпечення населення України відображено у праці автора [3].

Розглянемо практику бюджетного забезпечення соціальної сфери в Тернопільській області.

---

¹ Проаналізовано автором на основі даних Головного управління Державної казначейської служби України у Тернопільській області [4].

Упродовж 2011–2013 рр. на фоні збільшення абсолютного обсягу видатків місцевих бюджетів Тернопільської області на 1109,69 млн. грн., або 26,58% зріс обсяг видатків на соціальну сферу з місцевих бюджетів Тернопільської області (рис. 1) на 685,27 млн. грн., або 27,08%.

Рис. 1. Динаміка і виконання плану здійснення видатків на соціальну сферу з місцевих бюджетів Тернопільської області у 2011–2013 рр.¹

Що стосується виконання плану здійснення видатків на соціальну сферу з місцевих бюджетів Тернопільської області, то фактичні обсяги видатків на галузі зазначеної сфери були меншими, порівняно із кошторисними призначеннями з урахування внесених змін, на 1,23 % у 2011 р., 1,97 % – 2012 р. та 2,32% – 2013 р. Така тенденція пояснюється збільшенням обсягів кошторисних призначень за спеціальним фондом місцевих бюджетів Тернопільської області (переважно за рахунок збільшення обсягу власних надходжень бюджетних закладів) та неповним виконанням розпорядниками бюджетних коштів бюджетних зобов'язань і утворенням у зв'язку з цим кредиторської заборгованості.

Величина питомої ваги видатків місцевих бюджетів Тернопільської області на соціальну сферу (у 2011 р. – 60,59 %, 2012 р. – 61,92 %, 2013 р. – 60,83 %) дає підстави констатувати їх пріоритетність серед інших видатків зазначених бюджетів.

¹ Побудовано та розраховано автором на основі даних Головного управління Державної казначейської служби України у Тернопільській області [4].

У процесі аналізу динаміки та структури видатків місцевих бюджетів Тернопільської області на соціальну сферу у розрізі бюджетів (табл. 1) встановлено, що у 2011–2013 рр. пріоритетним джерелом бюджетного фінансування галузей освіти, охорони здоров'я, культури і мистецтва, засобів масової інформації, фізичної культури і спорту були кошти загального фонду відповідного місцевого бюджету.

Таблиця 1

**Динаміка та структура видатків місцевих бюджетів
Тернопільської області на соціальну сферу у розрізі бюджетів
у 2011–2013 рр.¹**

Показник	2011		2012		2013	
	млн. грн.	пит. вага, %	млн. грн.	пит. вага, %	млн. грн.	пит. вага, %
Видатки місцевих бюджетів Тернопільської області на соціальну сферу, у т.ч.	2530,18	100,00	3030,31	100,00	3215,44	100,00
<i>видатки загального фонду</i>	<i>2374,71</i>	<i>93,86</i>	<i>2869,32</i>	<i>94,69</i>	<i>3027,7</i>	<i>94,16</i>
<i>видатки спеціального фонду</i>	<i>155,47</i>	<i>6,14</i>	<i>160,99</i>	<i>5,31</i>	<i>187,77</i>	<i>5,84</i>
Видатки обласного бюджету	632,49	25,00	752,56	24,83	885,87	27,55
<i>видатки загального фонду</i>	<i>576,73</i>	<i>91,18</i>	<i>690,16</i>	<i>91,71</i>	<i>804,53</i>	<i>90,82</i>
<i>видатки спеціального фонду</i>	<i>55,76</i>	<i>8,82</i>	<i>62,4</i>	<i>8,29</i>	<i>81,34</i>	<i>9,18</i>
Видатки бюджету міста обласного значення	374,01	14,78	440,55	14,54	461,06	14,34
<i>видатки загального фонду</i>	<i>342,46</i>	<i>91,56</i>	<i>409,53</i>	<i>92,96</i>	<i>420,9</i>	<i>91,29</i>
<i>видатки спеціального фонду</i>	<i>31,55</i>	<i>8,44</i>	<i>31,02</i>	<i>7,04</i>	<i>40,16</i>	<i>8,71</i>
Видатки районних бюджетів	1333,53	52,70	1605,28	52,97	1624,07	50,51
<i>видатки загального фонду</i>	<i>1282,22</i>	<i>96,15</i>	<i>1558,97</i>	<i>97,12</i>	<i>1577,68</i>	<i>97,14</i>
<i>видатки спеціального фонду</i>	<i>51,31</i>	<i>3,85</i>	<i>46,31</i>	<i>2,88</i>	<i>46,39</i>	<i>2,86</i>
Видатки бюджетів міст районного значення	59,06	2,33	73,86	2,44	77,51	2,41
<i>видатки загального фонду</i>	<i>54,17</i>	<i>91,72</i>	<i>65,46</i>	<i>88,63</i>	<i>70,01</i>	<i>90,32</i>
<i>видатки спеціального фонду</i>	<i>4,89</i>	<i>8,28</i>	<i>8,4</i>	<i>11,37</i>	<i>7,5</i>	<i>9,68</i>
Видатки бюджетів селищ	23,57	0,93	27,05	0,89	29,11	0,91
<i>видатки загального фонду</i>	<i>20,93</i>	<i>88,80</i>	<i>24,99</i>	<i>92,38</i>	<i>26,48</i>	<i>90,97</i>
<i>видатки спеціального фонду</i>	<i>2,64</i>	<i>11,20</i>	<i>2,06</i>	<i>7,62</i>	<i>2,63</i>	<i>9,03</i>
Видатки бюджетів сіл	107,5	4,25	131	4,32	137,81	4,29
<i>видатки загального фонду</i>	<i>98,19</i>	<i>91,34</i>	<i>120,21</i>	<i>91,76</i>	<i>128,07</i>	<i>92,93</i>
<i>видатки спеціального фонду</i>	<i>9,31</i>	<i>8,66</i>	<i>10,79</i>	<i>8,24</i>	<i>9,74</i>	<i>7,07</i>

¹ Розраховано автором на основі даних Головного управління Державної казначейської служби України у Тернопільській області [4].

Так, питома вага видатків загального фонду місцевих бюджетів Тернопільської області у загальному обсязі видатків на соціальну сферу із зазначених бюджетів упродовж аналізованого періоду в середньому становила 94,23 %, із обласного бюджету – 91,24 %, із бюджету міста обласного значення – 91,94 %, із районних бюджетів – 96,8 %, із бюджетів міст районного значення – 90,22 %, із бюджетів селищ – 90,72 %, із бюджетів сіл – 92,01%.

Найбільша частка у видатках місцевих бюджетів Тернопільської області на фінансування галузей освіти, охорони здоров'я, культури і мистецтва, засобів масової інформації, фізичної культури і спорту упродовж 2011–2013 рр. припадала на районні бюджети – 52,06% (середнє значення за три роки), дещо менша – на обласний бюджет – 25,79% та бюджет міста Тернополя – 14,55%, найменша – на бюджети сіл – 4,39%, бюджети міст районного значення – 2,39%, бюджети селищ – 0,91%. Така відмінність у величині показників пояснюється визначеним у ст. 87–91 Бюджетного кодексу України складом і розподілом видатків на фінансування галузей соціальної сфери між різними ланками бюджетної системи України.

Дослідження динаміки та структури видатків місцевих бюджетів Тернопільської області на соціальну сферу у розрізі галузей (табл. 2) дало підстави констатувати, що у 2011–2013 рр. найбільший обсяг бюджетних коштів був спрямований на фінансування закладів і заходів у галузі освіти – в середньому 58,08%, дещо менший – на охорону здоров'я – 33,01% та найменший – на культуру і мистецтво – 7,38%, фізичну культуру і спорт – 1,36%, засоби масової інформації – 0,17%.

Основним джерелом бюджетного забезпечення усіх галузей соціальної сфери були кошти загального фонду бюджету – їхня частка у видатках місцевих бюджетів Тернопільської області коливалася на рівні 91,66–100% (середнє значення за 2011–2013 рр.).

Таблиця 2

**Динаміка та структура видатків місцевих бюджетів
Тернопільської області на соціальну сферу у розрізі галузей
у 2011–2013 рр.¹**

Показник	2011		2012		2013	
	млн. грн.	пит. вага, %	млн. грн.	пит. вага, %	млн. грн.	пит. вага, %
Видатки на освіту, у т. ч. за рахунок	1477,7	58,40	1762,1	58,15	1854,6	57,68
загального фонду	1387,92	93,93	1667,52	94,63	1756,24	94,70
спеціального фонду	89,73	6,07	94,6	5,37	98,31	5,30
Видатки на охорону здоров'я, у т. ч. за рахунок	823,83	32,56	999,58	32,99	1076,9	33,49
загального фонду	773,49	93,89	947,12	94,75	1005,43	93,36
спеціального фонду	50,34	6,11	52,46	5,25	71,49	6,64
Видатки на культуру і мистецтво, у т. ч. за рахунок	185,93	7,35	224,55	7,41	237,35	7,38
загального фонду	174,51	93,86	213,22	94,95	222,69	93,82
спеціального фонду	11,42	6,14	11,33	5,05	14,66	6,18
Видатки на засоби масової інформації, у т. ч. за рахунок	5,25	0,21	4,62	0,15	4,52	0,14
загального фонду	5,25	100	4,62	100	4,52	100
спеціального фонду	–	–	–	–	–	–
Видатки на фізичну культуру і спорт, у т. ч. за рахунок	37,51	1,48	39,42	1,30	42,09	1,31
загального фонду	33,53	89,39	36,83	93,43	38,79	92,16
спеціального фонду	3,98	10,61	2,59	6,57	3,3	7,84

У 2013 р. видатки місцевих бюджетів Тернопільської області на освіту зросли на 376,9 млн. грн., або 25,51% порівняно із 2011 р., охорону здоров'я – 253,09 млн. грн., або 30,72%, культуру і мистецтво – 51,42 млн. грн., або 27,66%, фізичну культуру і спорт – 4,58 млн. грн., або 12,21%. Одночасно зменшився обсяг бюджетного фінансування засобів масової інформації – у 2013 р. на 0,73 млн. грн., або 13,9% порівняно із 2011 р.

¹ Розраховано автором на основі даних Головного управління Державної казначейської служби України у Тернопільській області [4].

Видатки місцевих бюджетів Тернопільської області на соціальну сферу переважно спрямовувалися на виплату заробітної плати працівників бюджетних установ та нарахувань на неї, оплату комунальних послуг та енергоносіїв.

У результаті жорсткої економії бюджетних коштів у 2013 р. в дитячих дошкільних закладах Тернопільської області за рахунок загального фонду місцевих бюджетів видатки на харчування на 1 діто-день склали 4,28 грн. На харчування дітей дошкільного віку в школах-дитячих садках та в групах, організованих при загальноосвітніх закладах з метою підготовки дітей до школи, використано 1928,6 тис. грн. (вартість 1 діто-дня 5,06 грн.), на харчування інших категорій учнів у загальноосвітніх школах – 22761,4 тис. грн. (вартість 1 діто-дня – 3,19 грн.).

У галузі охорони здоров'я вартість 1 ліжко-дня із забезпечення медикаментами за рахунок коштів загального фонду місцевих бюджетів Тернопільської області у 2013 р. склала 5,32 грн., що на 0,37 грн. менше, ніж у 2012 р., зокрема з обласного бюджету – 6,84 грн., бюджету м. Тернополя – 7,73 грн., з районних бюджетів – 4,67 грн.

Вартість 1 ліжко-дня з придбання продуктів харчування у медичних закладах у 2013 р. склала 6,95 гривень, що на 0,14 грн. менше вартості ліжко-дня у 2012 р., зокрема з обласного бюджету – 8,91 грн., з бюджету м. Тернополя – 6,42 грн., з районних бюджетів – 4,81 грн.

Викладене вище дає підстави констатувати, що збільшення обсягу бюджетного фінансування соціальної сфери не сприяло покращенню якості освітніх, медичних, культурних та інших суспільних послуг, які надаються населенню.

Отже, результати розрахунків показали, що основною формою бюджетного забезпечення соціальної сфери як в Україні загалом, так і у Тернопільській області зокрема, є бюджетне фінансування, оскільки за його допомогою формується близько 99,99% фінансових ресурсів галузей зазначеної сфери.

Окрім основної проблеми бюджетної забезпеченості соціальної сфери – невідповідності між обсягом бюджетного фінансування та потребою освіти, охорони здоров'я, галузей, які забезпечують духовний і фізичний розвиток населення, у фінансових ресурсах

недосконалість системи управління бюджетними видатками посилюється іншими проблемами, що зумовлюють їх низьку ефективність:

– відсутність довгострокового прогнозу та середньострокового плану розвитку соціальної сфери, які б включали послідовне бачення напрямів реформування її галузей з відповідним обґрунтуванням необхідного фінансування заходів;

– повільне і непослідовне впровадження програмно-цільового методу у бюджетному процесі;

– розпорошення функцій управління галузями між різними міністерствами та розірваність управління цими галузями на різних рівнях влади, а також надмірна регульованість процедур надання коштів бюджету;

– непрозорість формування міжбюджетних відносин через відсутність нормативів фінансового забезпечення за відповідними галузями, або вартісних стандартів надання соціальних послуг, що не лише знижує ефективність видатків, а й породжує марнотратство та можливості зловживань фінансовими ресурсами; фактична відсутність ефективної системи оцінки діяльності установ соціальної сфери та ефективності витрачання видатків на їх утримання, а також моніторингу та оцінки соціальних програм [5, с. 98].

Суттєвою проблемою державної соціальної політики та недоліком саме бюджетного механізму її реалізації є те, що «... попри існування системи мінімальних соціальних стандартів в Україні та поступове підвищення існуючих, діюча в Україні система державних соціальних стандартів не є цілісною і поки що не зорієнтована на конституційні норми, не забезпечує урахування міжнародних норм в галузі застосування соціальних стандартів. Діючі на сьогодні соціальні стандарти далекі від сучасних економічних реалій та застосовуються без урахування економічних можливостей держави» [6].

Недосконалим є і використання бюджетних механізмів реалізації соціальних стандартів, зокрема: фінансується бюджетна установа, яка надає суспільні послуги, а не сама послуга; бюджет, який розрахову-

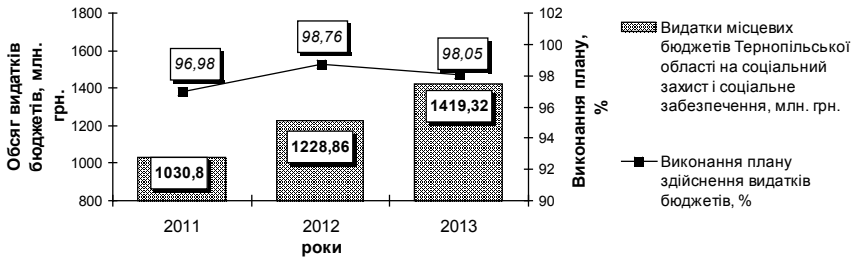
ється і затверджується на один бюджетний рік, не гарантує наступності бюджетної політики у сфері видатків протягом у середньостроковій перспективі; ускладнена координація соціальної та бюджетної політик (наприклад, галузь освіти фінансується щонайменше через чотири міністерства: освіти, охорони здоров'я, внутрішніх справ, аграрної політики).

Встановлення нормативів бюджетної забезпеченості також кваліфікується науковою громадськістю як недосконале. У процесі розрахунку фінансових нормативів бюджетної забезпеченості при визначенні обсягу фінансових ресурсів, що спрямовуються на реалізацію бюджетних програм, повинні враховуватися законодавчо встановлені державні соціальні стандарти і нормативи [4]. За експертними оцінками Асоціації міст України, у 2001–2002 рр. розрахунки дійсно проводилися, виходячи з узагальнених потреб у таких витратах. У наступні роки нормативи визначалися на основі розрахунків попереднього року, з урахуванням зростання заробітної плати працівників бюджетних установ. При цьому практично не враховувались зростання інфляції; потреба в збільшенні персоналу; удосконалення матеріально-технічного забезпечення діяльності установ соціальної сфери тощо [7, с. 109].

Варто також відзначити, що під час розрахунку фінансових нормативів бюджетної забезпеченості не враховується якість суспільної послуги, що майже унеможливує формування об'єктивної її вартості, тому значним недоліком у системі соціальних стандартів слід також вважати відсутність розробленого державного мінімального стандарту якості.

Проаналізуємо стан бюджетного забезпечення соціального захисту за рахунок коштів місцевих бюджетів Тернопільської області.

Аналізуючи дані, наведені на рис. 2, констатуємо зростання абсолютного обсягу видатків місцевих бюджетів Тернопільської області на соціальний захист і соціальне забезпечення на 388,52 млн. грн., або 37,69 %, порівняно із 2011 р. до 1419 млн. грн. у 2013 р.

Рис. 2. Динаміка та виконання плану здійснення витратків на соціальний захист і соціальне забезпечення із місцевих бюджетів Тернопільської області у 2011–2013 рр.¹

Що стосується виконання плану здійснення витратків на соціальний захист і соціальне забезпечення з місцевих бюджетів Тернопільської області, то фактичні обсяги зазначених витратків були меншими порівняно із кошторисними призначеннями з урахування внесених змін на 3,02 % у 2011 р., 1,24 % – 2012 р. та 1,95 % – 2013 р.

Питома вага витратків на соціальний захист і соціальне забезпечення у витатках місцевих бюджетів Тернопільської області щороку зростає: у 2011 р. вона становила 24,67 %, 2012 р. – 25,11 %, 2013 р. – 26,85 %.

У процесі аналізу динаміки та структури витратків місцевих бюджетів Тернопільської області на соціальний захист у розрізі бюджетів (табл. 3) встановлено, що у 2011–2013 рр. пріоритетним джерелом бюджетного фінансування соціального захисту були кошти загального фонду відповідного місцевого бюджету.

Так, питома вага витратків загального фонду місцевих бюджетів Тернопільської області у загальному обсязі витратків на соціальний захист із зазначених бюджетів упродовж аналізованого періоду в середньому становила 98,93 %, із обласного бюджету – 84,5 %, із бюджету міста обласного значення – 99,92 %, із районних бюджетів – 99,5 %, із бюджетів міст районного значення – 99,88%, із бюджетів селищ – 100%, із бюджетів сіл – 100%.

¹ Побудовано та розраховано автором на основі даних Головного управління Державної казначейської служби України у Тернопільській області [4].

Таблиця 3

**Динаміка та структура видатків місцевих бюджетів
Тернопільської області на соціальний захист у розрізі бюджетів
у 2011–2013 рр. ¹**

Показник	2011		2012		2013	
	млн. грн.	пит. вага, %	млн. грн.	пит. вага, %	млн. грн.	пит. вага, %
Видатки місцевих бюджетів Тернопільської області на соціальний захист, у т.ч.	1030,80	100	1228,86	100	1419,32	100
<i>видатки загального фонду</i>	<i>1018,569</i>	<i>98,81</i>	<i>1216,637</i>	<i>99,01</i>	<i>1404,872</i>	<i>98,98</i>
<i>видатки спеціального фонду</i>	<i>12,232</i>	<i>1,19</i>	<i>12,221</i>	<i>0,99</i>	<i>14,443</i>	<i>1,02</i>
Видатки обласного бюджету	40,321	3,91	50,398	4,10	68,525	4,83
<i>видатки загального фонду</i>	<i>32,309</i>	<i>80,13</i>	<i>42,783</i>	<i>84,89</i>	<i>60,629</i>	<i>88,48</i>
<i>видатки спеціального фонду</i>	<i>8,012</i>	<i>19,87</i>	<i>7,615</i>	<i>15,11</i>	<i>7,896</i>	<i>11,52</i>
Видатки бюджету міста обласного значення	171,21	16,61	196,822	16,02	219,591	15,47
<i>видатки загального фонду</i>	<i>171,104</i>	<i>99,94</i>	<i>196,58</i>	<i>99,88</i>	<i>219,437</i>	<i>99,93</i>
<i>видатки спеціального фонду</i>	<i>0,106</i>	<i>0,06</i>	<i>0,242</i>	<i>0,12</i>	<i>0,154</i>	<i>0,07</i>
Видатки районних бюджетів	816,845	79,24	980,51	79,79	1129,74	79,60
<i>видатки загального фонду</i>	<i>812,74</i>	<i>99,50</i>	<i>976,163</i>	<i>99,56</i>	<i>1123,365</i>	<i>99,44</i>
<i>видатки спеціального фонду</i>	<i>4,105</i>	<i>0,50</i>	<i>4,347</i>	<i>0,44</i>	<i>6,37</i>	<i>0,56</i>
Видатки бюджетів міст районного значення	0,274	0,03	0,246	0,02	0,251	0,02
<i>видатки загального фонду</i>	<i>0,273</i>	<i>99,64</i>	<i>0,246</i>	<i>100</i>	<i>0,251</i>	<i>100</i>
<i>видатки спеціального фонду</i>	<i>0,001</i>	<i>0,36</i>	–	–	–	–
Видатки бюджетів селищ	0,123	0,01	0,126	0,01	0,108	0,01
<i>видатки загального фонду</i>	<i>0,123</i>	<i>100</i>	<i>0,126</i>	<i>100</i>	<i>0,108</i>	<i>100</i>
<i>видатки спеціального фонду</i>	–	–	–	–	–	–
Видатки бюджетів сіл	2,028	0,20	0,756	0,06	1,105	0,08
<i>видатки загального фонду</i>	<i>2,02</i>	<i>100</i>	<i>0,739</i>	<i>100</i>	<i>1,082</i>	<i>100</i>
<i>видатки спеціального фонду</i>	<i>0,008</i>	–	<i>0,017</i>	–	<i>0,023</i>	–

Найбільша частка у видатках місцевих бюджетів Тернопільської області на фінансування соціального захисту і соціального забезпечення упродовж 2011–2013 рр. припадала на районні бюджети – 79,54% (середнє значення за три роки), дещо менша – на бюджет міста Тернополя – 16,03% та обласний бюджет – 4,28%, найменша – на бю-

¹ Розраховано автором на основі даних Головного управління Державної казначейської служби України у Тернопільській області [4].

джети сіл – 0,11%, бюджети міст районного значення – 0,02%, бюджети селищ – 0,01%. Така відмінність у величині показників пояснюється визначеним у статтях 87–91 Бюджетного кодексу України [8] складом і розподілом видатків на фінансування соціального захисту та соціально-го забезпечення між ланками бюджетної системи України.

Основними проблемами функціонування чинної в Україні системи соціального захисту, на наш погляд, є: невідповідність між прагненням держави забезпечити ефективний соціальний захист малозабезпечених громадян та її фінансовими можливостями щодо практичної реалізації таких заходів; недосконалість системи державної соціальної допомоги; неоднозначне трактування понять «соціальні стандарти» та «соціальні гарантії», що призводить до виникнення соціальних проблем на практиці; недосконалість пенсійного законодавства та неефективність функціонування всієї системи пенсійного забезпечення; нерозвиненість системи соціального страхування; наявність значної кількості соціальних пілг, які деформують систему соціального захисту населення.

В умовах обмеженості фінансових ресурсів вважаємо за доцільне змінити роль і функції держави у сфері соціального захисту. На нашу думку, держава передусім повинна створити такі умови для своїх громадян, за яких кожен зміг би забезпечити достойний рівень життя не тільки для себе, а й для своєї сім'ї. Це дасть змогу суттєво зменшити видатки на виплату соціальних допомог. Таким чином управління у сфері соціального захисту буде тісно переплетене з державною політикою зайнятості та охорони праці, яка також є одним із видів соціальної політики й охоплює політику регулювання ринку праці й забезпечення ефективної зайнятості населення, політику організації та нормування праці, політику забезпечення безпечних умов праці, політику забезпечення справедливого вирішення виробничих колективних спорів і трудових конфліктів [9].

Отже, незважаючи на проголошені в Україні соціальні пріоритети, державна політика не досягла задекларованих цілей і результативність видатків соціального призначення залишається невисокою. Передусім це пояснюється відсутністю системних реформ у соціальній сфері, системи соціального захисту населення, оскільки соціальна по-

літика фактично вичерпувалася нарощуванням номінальних обсягів соціальних видатків та соціальних виплат. Зважаючи на те, що основна частина зростаючого фінансування соціальної сфери спрямовувалася на поточні видатки, відповідного покращання якості суспільних послуг, які споживаються населенням, не відбулось, так само, як і очікуваного соціального ефекту для добробуту всього суспільства. Відповідно, без радикального реформування всієї системи надання суспільних послуг чинна соціальна політика не сприятиме підвищенню рівня та якості життя населення, зниженню їхнього майнового розшарування, не гарантує населенню базовий рівень суспільних послуг.

Література

1. Звіти про виконання Державного та місцевих бюджетів України за 2009–2013 рр. Офіційний сайт Державної казначейської служби України. [Електронний ресурс]. - Режим доступу : <http://www.treasury.gov.ua>.

2. Лободіна З. Бюджетне забезпечення соціальної сфери в умовах побудови соціально-орієнтованої економіки в Україні / Зоряна Лободіна // Світ фінансів. – 2013. – Вип. 4. – С. 75–86.

3. Лободіна З. Бюджетне фінансування соціального захисту в Україні / Зоряна Лободіна // Вісник Тернопільського національного економічного університету. – 2014. – Вип. 3. – С. 7–19.

4. Звітність Головного управління Державної казначейської служби України у Тернопільській області про виконання місцевих бюджетів Тернопільської області у 2011–2013 рр.

5. Скулиш Ю. І. Соціальна спрямованість бюджетної політики в Україні: інтегральна оцінка та тенденції розвитку / Скулиш Ю. І. // Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право. – 2010. – № 6. – С. 93–98.

6. Пищуліна О. Щодо зміни підходів до формування соціальних стандартів в Україні / О. Пищуліна [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://old.niss.gov.ua/Monitor/Desember/13.htm>.

7. Фесенко А. М. Дієвість системи соціальних гарантій в Україні: критичний аналіз [Електронний ресурс]. / Фесенко А. М., Бондарець Б. Б. // Наукові праці. Соціологія. – 2012. – Вип. 172. – Т. 184. – С. 106–110. – Режим доступу : <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/naukpraci/sociology/2012/184-172-23.pdf>.

8. Бюджетний кодекс України № 2456-VI від 08.07.2010 р. із змінами і доповненнями [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.

9. Лопушняк Г. С. Державна соціальна політика як передумова економічного розвитку : моногр. / Г. С. Лопушняк. – Львів, 2011. – 372 с.

Zoryana Lobodina

**PRACTICE AND PROBLEMS OF IMPLEMENTATION
OF THE LOCAL BUDGET EXPENDITURES OF TERNOPIL
REGION ON SOCIAL SERVICES AND SOCIAL
PROTECTION OF POPULATION.**

The practice of budget support of social sphere and social protection in Ukraine was analyzed. Monitoring of the implementation of expenditures of local budgets in Ternopil region on social protection, education, medical, cultural and other branches of social sphere was performed. The main problems and prospects for overcoming of social exclusion from receiving public services in the context of human development and the formation of socially oriented economy were founded out.

Keywords: *social sphere, social protection, budgetary support, budgetary financing, expenditures of local budgets.*

УДК 323.15

Микола Лазарович

ЕТНОСОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ НАПЕРЕДОДНІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Досліджено вплив етнічного чинника на соціальне розширення населення України. Проаналізовано економічну політику імперських урядів стосовно національних меншин. Доведено, що найбільшу частку підприємницького стану України становили представники єврейського, російського і польського походження.

Ключові слова: соціальна структура, диференціація, стани, етнічна меншина, підприємництво.

Упродовж століть Україна була краєм, який приваблював значні маси чужоземного населення. Поруч з українцями на цій території мешкали й представники інших національностей. Їхня поява на українських землях зумовлена різними причинами: економічними, політичними, військовими, конфесійними тощо. Насамперед слід виділити сприятливе геополітичне становище, зокрема місце в міжнародних торговельних зв'язках, родючі землі, що приваблювали селян із-за кордону, тривале перебування України в складі інших держав, зокрема Польщі, Російської та Австро-Угорської імперій. Уряди останніх, прагнучи утвердитися на захоплених територіях, спрваджували на українські землі представників пануючих націй, переселяли іммігрантів з інших країн тощо. Безпосереднім наслідком імперської колонізаційної політики стало зростання поліетнічності тих регіонів, щодо яких вона була спрямована.

Найчисленнішими серед національних меншин були росіяни, котрі за станом на 1916 р. становили 9,9% (близько 3,5 млн. осіб) від загальної кількості населення. Чисельність єврейського населення в Україні до 1917 р. збільшилася до 3 млн. 537 тис. осіб. У результаті питома вага обох меншин серед населення українських земель практично зрівнялася. Третью за чисельністю групою іноетнічного населення України були поляки, кількість яких до 1914 р. зросла до 2,08 млн. (4,5%). Ще одною меншиною, чисельність якої перевищувала 1%

від загальної кількості населення, була німецька. Напередодні Першої світової війни на українських землях проживало 875 тис. німців (1,9%).

Регіональне розміщення національних меншин в Україні було нерівномірним. Зокрема, найбільші з них зосередилися так: росіяни – переважно у південному та північно-східному регіонах України, євреї і поляки – на західноукраїнських землях, у Волинській, Подільській, Київській та Херсонській губерніях, німці – на південно- та західноукраїнських землях, Волині і Холмщині. У містах зі згаданих етносів найбільше були представлені євреї та росіяни.

Важливим чинником розуміння соціальних умов розвитку етнічних меншин України, формування їхньої національної еліти, можливостей самоорганізації тощо є дані про станово-майнове розшарування в середовищі інонаціонального населення. Особливо це питання актуалізувалося на початку ХХ ст., коли етноси розпочали активну боротьбу за свої національні права.

Проблематика впливу етнічного чинника на станово-майнову диференціацію населення України напередодні Першої світової війни ще не повною мірою відображена у вітчизняній та зарубіжній історіографії, відтак стане об'єктом цього дослідження.

Серед сучасних досліджень теми насамперед слід відзначити колективну монографію «Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект», а також праці таких науковців, як О. Буравський, О. Донік, О. Калакура, М. Костюк, І. Лісевич, С. Макарчук, І. Монолатій, Т. Ніколаєва, М. Чумак, В. Шевченко. Окремі аспекти проблеми висвітлено в студіях В. Гвоздика, С. Грибанової, О. Кривця, І. Мухіної, В. Хитерерта та ін.

Досліджуючи соціальну структуру українського суспільства окресленого хронотопу, відомий вітчизняний соціолог М. Шаповал риторично запитував: «А хто на Україні поміщики і буржуазія? – І тут же відповідав. – Росіяни, поляки, румуни, угорці і по всіх наших землях ще й жида. Отже, чужі нації (а вони в нас клясово панують) акумулюють, скупчують капітал з *української* праці, а цей капітал перепомповує дорібок українських рук від української нації до чужих націй. Через те з українського дорібку росте на українській землі *чужий капітал*, що визискує Україну не лише економічно, але гнітить політично і впроваджує народ в культурну темноту» [28, с. 21].

Втрата незалежності, самобутнього вільного розвитку, нав'язування чужого, не притаманного духові українців способу життя, що несли із собою експансіоністські сили Російської імперії, стали на заваді активному залученню українського етносу до розвитку підприємництва в пореформений час. Свої зусилля вони зосереджували переважно на землеробській діяльності. Саме через психологічні, політичні й економічні особливості український етнос на початку ХХ ст. мав нечисленну групу буржуазії, до того ж – економічно слабку. Капітали українських промисловців, за винятком окремих підприємців, як і купецькі, були здебільшого незначні, розпорошені в різних менш значних для економіки галузях промисловості [19, с. 288, 289].

Обґрунтованість висновків М. Шаповала підтверджують і сьогоденні дослідники. Зокрема, Т. Ніколаєва відмітила, що поряд зі значним прошарком західноєвропейських капіталістів, в українській економіці останньої третини ХІХ – початку ХХ ст. найбільшу частку становили підприємці єврейського, російського і польського походження. Цьому сприяли особливості історичного розвитку України, її політична залежність від Польщі та Росії, проходження по українських землях т. зв. смуги єврейської осілості. І коли на Правобережжі серед промисловців домінували євреї та поляки, то на Лівобережжі й Півдні більшість становили російські, єврейські та іноземні підприємці.

Згідно з переписом 1897 р., українські підприємці серед самодіяльного населення, що жило з прибутків від капіталів, становили 29,12%, російські – 38,64%, польські – 8,97%, а єврейські – 15,68%. Відповідно торгівлею і торгово-кредитними операціями займалися 13,43% українців, 16,24% росіян, 1,03% поляків та 63,72% євреїв [19, с. 288].

Значним було єврейське представництво серед купецтва, особливо правобережного. Так, на середину ХІХ ст. купці-євреї у Волинській губ. становили 96% від усіх купців, Київській – 83%, Подільській – 87% [10, с. 187]. Не похитнула єврейську торгівлю монополію навіть Перша світова війна. Зокрема, напередодні революції 1917 р. у Київській губ. відсоток євреїв, які займалися торгівлею, становив 75,8% усіх торговців, Подільській – 90,6% [29, с. 79]. На Лівобережній Україні купецтво єврейського походження складало близько 50–60% [27, с. 238] від загальної кількості підприємців.

Переважало єврейське купецтво й у містах, інколи навіть тих, які не входили до смуги осілости. Так, до кінця XIX ст. євреї становили 44% київського купецтва, і їм належало дві третини всієї торгівлі в місті [25]. За даними на 1909 р., із приблизно 230 київських купців першої гільдії понад 90% сповідували юдаїзм [6]. У Харкові напередодні революції з усіх 248 купців першої гільдії євреїв було 208 осіб, або 84% [29, с. 80].

За переписом 1897 р., єврейські купці налічували 37 863 особи – 55,9% від загальної кількості усього купецького стану України [4, с. 159]. Зокрема, в Катеринославській губ. їхня частка становила 60%, Полтавській – 70%, Харківській – 30%, Чернігівській – 60–65% [27, с. 239]. Кількісна перевага єврейського купецтва не тільки в Правобережній Україні, а й у Південній та на більшій частині Лівобережної України була викликана насамперед проляганням смуги осілости євреїв на значній частині українських земель та їхніми традиційними формами господарської активності – торгівлею, орендою, відкупами, лихварством [4, с. 160].

Вагомими були позиції євреїв і в промисловості. Проте характер, напрями й масштаби їх торгово-промислової діяльності регулювались окремими законодавчими актами Російської імперії. Так, на підставі законів 1864 та 1867 рр. євреям із промислових підприємств дозволялося засновувати великі капіталістичні борошно-круп'яні млини, цукрово-рафінадні та скляні заводи [27, с. 239]. Це й скорегувало розвиток купцями-євреями саме цих галузей виробництва.

Вплив єврейської меншини в економіці визначався не тільки тим, що вони становили значну частину буржуазії, власників промислових підприємств, банкірів, а й постійно зростаючою земельною власністю [18, с. 47]. Зокрема, в Східній Галичині євреї, складаючи лише 1,9% відносно неєврейського населення, становили 5% усіх поміщиків краю [16]. У 1890 р. євреям належало понад 13% поміщицьких земель Галичини, а в окремих повітах – понад половину. Крім того, вони становили майже половину всіх орендарів поміщицьких маєтків [18, с. 47]. 3 2 916 630 га поміщицьких земель у 1889 р. євреї володіли 11,02% всіх площ, а в 1902 р. – 10,34%. Середня величина єврейського земельного наділу становила 377 га, неєврейського – 416 га [16].

Відносно чисельним було сільське єврейське населення і Південної України. До 1914 р. більшість його господарств були міцними, середняцькими [2, с. 132].

Загалом, у майновому відношенні українські євреї були неоднорідними – від дуже заможних до злидарів. Близько 3/4 їх заробляли на життя дрібною торгівлею та ремеслом. Ці зовсім небагаті крамарі, шинкарі, кравці, шевці та ювеліри становили єврейський «середній клас». У ще гіршому становищі перебували некваліфіковані робітники, багато з яких ледве могли прогодувати себе випадковими заробітками чи милостинею. Вони склали близько 20% єврейської робочої сили [24, с. 245]. Пауперизація єврейства була зумовлена як урядовими обмеженнями та конкуренцією, викликану «перевантаженням» містечок «смуги осілости», так і його величезним природним приростом [21, с. 672; 18, с. 20].

Єврейська верхівка, що становила незначну кількість [21, с. 672], поділялася на дві підгрупи: з одного боку, рабинів та інших вельмишановних «книжників», які справляли на громаду великий вплив, а з іншого – багатих капіталістів [24, с. 245], які на 1817 р. володіли в українських губерніях Російської імперії 30% заводів і фабрик [9, с. 96]. У 1872 р. їм в Україні належало близько 90% винокурень, 56% лісопилень, 48% виробництва тютюну й 33% цукроварень [24, с. 245].

Таким чином, найбільш підприємливим на той час виявився єврейський етнос, який за чисельністю серед усього населення України займав третє місце після українців і росіян. Незважаючи на дискримінаційні заходи російського уряду стосовно євреїв (заборона купувати та орендувати землю, обмеження в акціонерному підприємстві, проживанні та пересуванні тощо), останні виявили могутній природний потяг до посередницької діяльності, а згодом і до промислового підприємництва [4, с. 160]. Відповідно, вони мали і більш виразну буржуазну структуру.

Після євреїв за своєю впливовістю у підприємстві йшли росіяни, до яких також належала частина зросійщених українців. Активна експансія російських купців на українських землях почалася ще в першій половині XIX ст., а вже за переписом 1897 р., росіяни налічували 19 626 осіб – 30% [4, с. 159, 160] від загальної кількості усього купецького стану України.

Російський етнос, беручи активну участь у підприємницькій сфері, був представлений найбільш капіталоспроможним елементом у купецьких лавах. Цьому сприяла низка соціально-економічних чинників. Оскільки торгово-промисловий стан був суто міським прошарком суспільства, імперський уряд всіляко намагався заповнити його саме купцями-росіянами, які поширювали російську мову та культуру, а отже, виступали оплотом самодержавства на окраїнах імперії. Купці-росіяни, займаючись підприємницькою діяльністю, користувалися повним кредитом у Росії та отримували товари з перших рук. Завдяки цьому вартість їх предметів торгівлі відрізнялась низькою ціною, а відповідно, насамперед росіянам було простіше розвивати торгово-виробничу справу на ринках [27, с. 236–237].

За чисельністю купці-росіяни посідали друге місце в містах Катеринославської, Полтавської та Чернігівської губерній (близько 30% від загальної кількості), становили абсолютну більшість на Харківщині. Сфера підприємницького інтересу російських комерсантів на Лівобережжі проявилася переважно у розвитку харчової та важкої промисловості [27, с. 238].

Панівне становище посідали росіяни серед купецького стану Києва, де здійснювали великі торговельні операції з металевими виробами, долучились до промислового виробництва та прибрали до рук міський магістрат. Тільки єврейські комерсанти, завдяки своїй чисельності, успішно конкурували в Києві з купецькими династіями російського походження [4, с. 160].

Ще раніше, ніж у Київ, у 1820-х рр. російські комерсанти почали перебиратися до Харкова. Торгуючи на відомих в усій імперії харківських ярмарках, записувалися до купецтва. Утім, вони не обмежувалися лише торговельними справами. Протягом другої чверті XIX ст. купці-росіяни стали засновниками найбільших промислових підприємств у цьому місті. У підсумку – майже весь заможний прошарок харківського купецтва напередодні реформи 1861 р. складався з росіян, переважно з Калужської, Тульської та Московської губерній [4, с. 161]. Подібна картина була й в інших містах.

Навіть скасування кріпосного права не змогло похитнути становища таких казково багатих польських магнатів, як родини Потоць-

ких, Чорторійських, Браницьких, Заславських, кожній з яких належали володіння в сотні тисяч акрів. Маючи величезний капітал, вони у разі потреби легко переходили до використання найманої праці та механізованої обробки землі. Але для величезної більшості польської шляхти перехід до товарного землеробства виявився складним. Під кінець XIX ст. багато з них порозпродавали свої маєтки й перебралися в міста, де стали чиновниками, купцями, представниками вільних професій. І все ж у 1904 р. на Правобережжі в руках поляків перебувало понад 46% приватних землеволодінь [24, с. 244–245]. Перед революцією вони володіли там 2,3 мільйона десятин землі (1/5 всієї орної землі України) [11, с. 46]. Понад 40% всієї землі належало поміщикам, здебільшого полякам у Східній Галичині [13, с. 44].

Величезною була й промислова частка польської знаті, яка шляхом удосконалення техніки і технології виробництва, широкого використання найманої праці перетворювала свої підприємства на рентабельні заводи капіталістичного типу [1, с. 13]. З участю польських капіталу і фахівців було перебазовано з Варшави до Кам'янського металургійний комбінат, такий самий завод збудовано в Олександрівську та розширено у Краматорську, збудовано три заводи (металургійного устаткування, металовиробів й арматури) у Катеринославі, завод устаткування для млинів – в Єлисаветграді, ряд шахт і рудників – у Донбасі, в районі Кривого Рогу і Нікополя [11, с. 44; 5, с. 102].

У 1904 р. лише на Правобережжі полякам належало 54% промислового виробництва [24, с. 244–245]. Такі прибуткові галузі, як цукроваріння, винокуріння, борошномельне виробництво перебували переважно в сфері їхнього впливу [1, с. 13]. Серед них були й такі кити фінансового та промислового світу, як К. Ярошинський, який мав численні маєтки на Київщині й Поділлі, володів або ж контролював через свої банки 53 цукрових заводи в Україні, був власником більшості акцій місцевих головних банків. Загалом, напередодні революції 1917 р. польський капітал разом із нерухомістю та готівкою на теренах підросійської України становив близько 2 млрд руб. [11, с. 45, 46].

Зрозуміло, що серед поляків, як і серед інших народів, була соціальна диференціація. Зокрема, на селі поряд із поміщицтвом, заможними селянами, була й безземельна і малоземельна біднота.

Німці, які переселялися в Україну, переважно були збіднілими селянами й міщанами [18, с. 18]. Однак культурне ведення господарства на новому місці, зокрема застосування сільськогосподарських машин, високопродуктивної худоби, орієнтація на інтенсивні його галузі, а також широке використання найманої праці, забезпечили німецьким селам високий рівень добробуту. До 1914 р. вони були заможнішими, ніж будь-які інші. Частка заможних селян серед німецьких колоністів переважала 80% [2, с. 131].

Професор В. Жирмунський, який досліджував німецькі колонії, підмітив цікаві факти ставлення їхніх мешканців до праці. Кожен господар обробляв землю і збирав урожай самостійно, але за необхідності допомагав сусідові. У кожному дворі налічувалося до 25 голів худоби: від коней до свиней. Вражала висока організованість і продуктивність праці. Якщо в українському поселенні роботу виконували 20–25 осіб, то у німців – лише 4–5, тільки якісніше. Організація роботи була такою, що змушувала працювати краще, тим більше що господарі-німці, якими багатими вони не були б, працювали разом із найманими працівниками, задаючи при цьому тон. Були й інші стимули: сумлінним працівникам німець платив у 4–5 разів більше, ніж в українських поселеннях, та годував п'ять разів на день [12, с. 88–89].

У приватному німецькому землеволодінні, зокрема на Волині, переважали дрібні наділи, переважно площею до 50 дес. Однак фактично майже 9/10 усієї приватної землі належало великим і середнім власникам. Німці були на третьому місці в губернії за кількістю землевласників і величиною землеволодіння після поляків і росіян. Їм належало 5% всього приватного землеволодіння Волині. Середня величина земельних ділянок у німців становила 526 дес. [7, с. 81–82], і це був другий показник у губернії після євреїв.

Колоністські господарства економічно швидко міцніли. На поч. ХХ ст. на півдні України німці були власниками 3,8 млн дес. Землі [22, с. 1772], а на Правобережжі – 2 млн дес. [7, с. 80, 81]. У результаті реформ 1860–1870-х рр. виникли великі фермерські господарства з новими формами господарювання, застосуванням машин, передових агротехнічних методів [8, с. 417].

Певні досягнення німецькі колоністи мали й у промисловому розвитку. Зокрема, з другої половини XIX ст. ними в Харкові засновано низку великих промислових підприємств фабричного типу, що привело до якісних змін у структурі господарства. На цих підприємствах на початок Першої світової війни виробляли продукцію на суму 12 361 603 руб., що складало 50% від загальної суми прибутків від виробництва усіх харківських підприємств. На них працювало до 12 тис. осіб, тобто 30% [17, с. 12; 27, с. 240] від загальної чисельності харківського робітництва.

В 1886 р. в м. Мелітополі засновано завод сільськогосподарських машин та устаткування, де працювало 165 працівників, а загальний обсяг продукції сягав 225 тис. руб. Підтвердженням високого рівня виробництва була низка міжнародних нагород. У 1911–1912 рр. в Мелітополі почав діяти силікатний завод із виробництва білої будівельної цегли [20, с. 81].

В Одесі одним із найстаріших був завод мила і свічок Санценбахера, заводи Й. Гена виробляли сільськогосподарську техніку [30, с. 19].

Вагомий внесок німецькі колоністи зробили і для розвитку промислової інфраструктури в сільській місцевості. Наприклад, на Харківщині до Першої світової війни було побудовано 81 промислове підприємство вартістю понад 7 млн руб. Цукрові заводи Л. Кеніга, П. Берга та інших стали промисловими осередками, на яких наприкінці XIX ст. працювало понад 4 тис. осіб [17, с. 12].

Доволі заможну групу населення складали чехи, в соціальній структурі яких переважало селянство, що становило 88% [3, с. 26]. Вони жили відокремлено і були багато в чому схожими з німцями – виділялися підвищеними нормами земельних наділів. Але в них переважало общинне землеволодіння і набагато менше використовувалася наймана праця [2, с. 132].

До 1900 р. чехи були орендарями невеликих наділів землі в російських поміщиків. Однак завдяки працьовитості та ініціативі зуміли досягти певного достатку. Наприклад, у Волинській губ. вони зайнялись хмелярством, яке стало одним із головних джерел доходів [3, с. 27]. Позитивно впливало на зростання добробуту чеського населення й вико-

ристання якісної сільськогосподарської техніки, яку доправляли з Чехії, та власних методів хліборобства [14, с. 3737]. При цьому соціальне розшарування чеської людності було незначним – 75% середняків і 20% незаможників [3, с. 26–27], тому революційні події в Росії вона зустріла насторожено.

Чехи зробили суттєвий внесок і в розвиток промисловості на українських землях. Так, наприклад, XIX – на поч. XX ст. вони були серед найактивніших підприємців Києва. У центрі столиці з'явилися фабрики і заводи з чеською адміністрацією або переважно чеським складом робітників. Ці підприємства спеціалізувалися на виробництві устаткування для цукроварень і броварень – «Гретер і Криванек», комбінованих сівалок – «Фільверт і Дедина», запасних частин для іноземних машин і верстатів – «Неєдлий і Унгерман» [26]. Під час Першої світової війни названі підприємства отримали військові замовлення і перейшли на випуск польових кухонь, снарядів та гармат.

Значною підприємливістю вирізнялися грецькі колоністи. Володіючи сотнями суден, зокрема в Одесі та Маріуполі, вони досягли значних успіхів у міжконтинентальній торгівлі. З розвитком капіталу було засновано низку грецьких комерційних банків, кілька торгових домів, десятки крамниць, майстерень [23, с. 115]. Крім торгівлі, греки займалися й виробництвом. Ще в першій пол. XIX ст. вони заснували великі підприємства з переробки сільськогосподарської продукції [27, с. 240]; володіли тютюновими, свічковими, миловарними, вовномийними та іншими мануфактурами й фабриками [23, с. 115–116]. Однак після скасування кріпацтва грецьке купецтво поступово втрачало своє панівне становище, поступаючись конкурентам – євреям.

Справжніми господарями, які вміли працювати й користуватися результатами своєї праці, були болгари. Економічному розвитку їхніх господарств сприяли більші, ніж у місцевих мешканців, земельні наділи, висока агрономічна культура, працьовитість, відносна самостійність й незалежність, хоч і підпорядкована общинним порядкам. В аграрному секторі перевага надавалася тваринництву, особливо вівчарству, та зерновиробництву, яке в другій пол. XIX ст. вийшло на перше місце. Кожна болгарська сім'я середнього достатку мала дві пари волів або буйволів, 2–3 коней, 1–2 корови, 20–30 овець, бідна –

пару волів чи коней, 1 корову, 5–6 овець. А якщо врахувати вкрай незначний відсоток бідняцьких господарств, то напрошується висновок, що життєвий рівень болгар був високим. Загалом, до 1917 р. 45% становили т. зв. куркульські господарства, 35 – міцні середняцькі й лише 20 – малоземельні й батраки [30, с. 187, 189].

Отже, проаналізувавши етносоціальну структуру населення України напередодні Першої світової війни, варто зазначити, що найчисельніші національні меншини досліджуваного періоду різнилися між собою за станово-майновим рівнем, основними видами виробничої зайнятості, суспільним поділом праці. Вони суттєво переважали українське населення за соціальною структурованістю. На відміну від українців, котрі в суспільному поділі праці превальювали лише в сільськогосподарському виробництві, інші етнічні суб'єкти були представлені там значно пропорційніше, особливо в галузях, що визначали життєдіяльність суспільства. В них, як правило, суспільні групи були представлені пропорційніше (були більш «повними», за висловом М. Шаповала). Найбільшу частку підприємницького стану України, а відповідно й економічних благ, крім значного прошарку західноєвропейських капіталістів, контролювали представники єврейської, російської і польської меншин.

Література

1. *Буравський О. А.* Поляки Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Соціально-економічне становище та культурний розвиток : Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 / О. А. Буравський; Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2003. – 20 с.

2. *Гвоздик В. С.* Формування етнічних груп населення Півдня України на початку XX ст. / В. С. Гвоздик // Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України : зб. наук. праць VI Всеукр. наук.-практ. конф., 6–8 жовтня 2005 р. / Під заг. ред. М. В. Дедкова. – Запоріжжя : ЗНТУ, 2005. – С. 130–134.

3. *Грибанова С.* Чехи в Україні / С. Грибанова // Старожитності. – 1994. – № 5–6. – С. 26–27.

4. *Донік О. М.* Купецьке промислове підприємництво в Україні (XIX – початок XX ст.) / О. М. Донік // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. XI. – К. : Інститут історії України, 2006. – С. 154–168.

5. *Калакура О. Я.* Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX столітті / О. Я. Калакура. – К. : Знання України, 2007. – 508 с.

6. *Кальницький М.* Представницькі витрати [Електронний ресурс]. / М. Кальницький. – Режим доступу : <http://www.businessclass.kiev.ua/magazine/250.html>

7. *Костюк М. П.* Німецькі колонії на Волині (XIX – початок XX ст.) / М. П. Костюк. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2003. – 384 с.

8. *Кривець Н. В.* Німці в Україні / Н. В. Кривець // Енциклопедія історії України: Т. 7. Мл – О / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К. : В-во «Наукова думка», 2010. – С. 417–419.

9. *Кульчицький С.* Антисемітизм в Україні / С. Кульчицький // Енциклопедія історії України: Т. 1: А – В / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К. : В-во «Наукова думка», 2003. – С. 96–97.

10. *Куриленко О. В.* Етнічна структура міст Правобережної України та її вплив на поземельні відносини / О. В. Куриленко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. / НАН України. Інститут історії України. – Вип. XVI. – К. : Інститут історії України НАН України, 2009. – С. 184–195.

11. *Лісевич І.* Польська національна меншина в Наддніпрянській Україні (1864–1917 рр.) / І. Т. Лісевич // УІ.Ж. – 1997. – № 2. – С. 43–54.

12. *Майснер В.* Исторический путь немцев в Украине / В. Майснер // Німецькі поселенці в Україні: Історія та сьогодення : моногр. – Київ – Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2006. – С. 85–91.

13. *Макарчук С. А.* Этносоциально-развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма / С. А. Макарчук. – Львов : Вища школа, 1983. – 256 с.

14. *Маркусь В.* Чехи / В. Маркусь // Енциклопедія українознавства. Словникова частина : в 10 т. / Наук. Т-во ім. Т. Шевченка ; голов. ред. В. Кубійович. – Т. 10. – Львів : НТШ, 2000. – С. 3736–3737.

15. *Монолатій І.* Австрійська Буковина: особливості національних, професійних та мовних поділів [Електронний ресурс] / І. С. Монолатій. – Режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua/n56texts/monolatij1.htm>

16. *Монолатій І.* Галицькі євреї в австрійський період (1772–1918 рр.) [Електронний ресурс] / І. С. Монолатій. – Режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua/n51texts/monolatij1.htm>

17. *Мухіна І. Г.* Участь національних меншин у суспільно-політичному та економічному житті Харківської губернії (XIX – початок XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 / І. Г. Мухіна ; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2006. – 19 с.

18. Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект / М. Панчук, В. Войналович, О. Галенко та ін. ; редкол. І. Ф. Курас (голов., ред) та ін.; НАН України. Ін-т політ. і етнонац. досліджень. – К., 2000. – 357 с.

19. *Ніколаєва Т. М.* Соціальний і національний склад підприємницького прошарку в Україні в останній третині XIX – на початку XX ст. / Т. М. Ніколаєва // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. / НАН України. Інститут історії України. – Вип. XIV. – К., 2007. – С. 285–292.

20. *Попенко Я. В.* Заселення Запорізького Приазов'я німецькими колоністами у XVIII–XX столітті / Я. В. Попенко, О. Л. Морозова // Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України : зб. наук. праць V Всеукр. наук.-практ. конф., 2–3 жовт. 2003 р. – Запоріжжя–Сімферополь, 2003. – С. 79–81.

21. *Р. М. Жиди / Р. М.* // Енциклопедія українознавства. Словникова частина : в 10 т. / Голов. ред. В. Кубійович. – Т. 2. – Львів : НТШ, 1993. – С. 670–680.

22. *Р. М. Німці на Україні / Р. М.* // Енциклопедія українознавства. Словникова частина : в 10 т. / голов. ред. В. Кубійович. – Т. 5. – Львів : НТШ, 1996. – С. 1768–1774.

23. *Соколовська Г. М.* Греки Півдня України: історія та сучасність / Г. М. Соколовська // Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України : зб. наук. праць VI Всеукр. наук.-практ. конф., 6–8 жовт. 2005 року / Під заг. ред. М. В. Дедкова. – Запоріжжя : ЗНТУ, 2005. – С. 114–116.

24. *Субтельний О.* Україна: історія / О. Субтельний / Пер. з англ. Ю. І. Шевчука ; вст. ст. С. В. Кульчицького. – К. : Либідь, 1991. – 512 с.

25. *Хитерер В.* Еврейские погромы на Украине в октябре 1905 года [Електронний ресурс] / В. Хитерер. – Режим доступу : <http://www.jewish-heritage.org/prep52.htm>

26. Чехи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.spadshina.com/ua/narodoznastvo/folk-traditions/Czechs>

27. *Чумак М. М.* Етнічний склад купецтва Лівобережної України у другій половині XIX – на початку XX ст. / М. М. Чумак // Вісник Луганського національного університету ім. Т. Шевченка. – 2010. – № 19. – С. 237–242.

28. *Шаповал М.* Велика революція і українська визвольна програма / М. Шаповал. – Прага : Вільна спілка, 1928. – 333 с.

29. *Шестопал М.* Євреї на Україні: (Іст. довідка) / Шестопал Матвій ; упоряд. і передм. В. В. Яременка. – К. : МАУП, 2002. – 240 с.

30. *Міронова І. С.* Національні меншини України : навч.-метод. посібник / І. С. Міронова. – Миколаїв – Одеса : ТОВ Від, 2006. – 305 с.

Mykola Lazarovych

ETHNO-SOCIALSTRUCTURE OF THE POPULATION OF UKRAINE ON THE EVE OF THE FIRST WORLD WAR

There is investigated influence of ethnic factor on social stratification of Ukrainian population. There is analysed economic policy of imperial governments in relation to national minorities. It was well-proven that most part of the enterprise state of Ukraine was made by the representatives of the Europe, Russian and Polish origin.

Keywords: social structure, differentiation, states, ethnic minority, entrepreneurship.

УДК 657.8:004

Володимир Муравський

АНАЛІЗ ТЕМПІВ І ТЕНДЕНЦІЙ ЗАПРОВАДЖЕННЯ КОМП'ЮТЕРНО-КОМУНІКАЦІЙНОЇ ТЕХНІКИ В СИСТЕМУ ОБЛІКУ НА ПІДПРИЄМСТВІ

З'ясовано взаємозв'язок між зростанням товарообігу та кількістю обчислювальної техніки на підприємствах. Досліджено темпи зростання парку комп'ютерно-комунікаційної техніки в Україні. Виявлено рівень використання мережі Інтернет у комерційних цілях за галузями економіки.

Ключові слова: облік, автоматизація обліку, обчислювальна техніка, комп'ютерно-комунікаційні технології, електронна комерція.

Впровадження досягнень науково-технічної революції у формі сучасних технологій в усі сфери діяльності людини стало початком нового еволюційного процесу, названого інформатизацією суспільства та економіки. Інформатизація економіки привела до появи нового виробничого ресурсу – економічної інформації, яка в незначних обсягах використовується у первинно-необробленому вигляді. Більша частина первинних даних потребує застосування знань та умінь (технологій) збору, передавання, обробки, зберігання й доведення інформації до користувачів.

Завершальним етапом підготовки облікової інформації до споживання є її передача. Транспортування даних відбувається через комунікаційні зв'язки. Завдяки комунікаціям відбувається внутрішнє та зовнішнє переміщення даних між структурними компонентами облікової системи. Комунікації забезпечують гомогенність системи обліку та відкритість щодо інших систем. Порушення комунікаційного порядку породжує інформаційний хаос, що загрожує існуванню облікової системи. Як наслідок, важливим напрямом удосконалення обліку є запровадження комп'ютерно-комунікаційної техніки на підприємстві.

Дослідження питань вдосконалення власне обліку й аналізу під впливом інформаційних технологій започатковані Ч. Т. Хорнгреном та Дж. Фостером [9, с. 7–8]. Ф. Ф. Бутинець [3, с. 246] наголошує на

соціальної орієнтації обліку в умовах інформатизації суспільства й економіки та на появі нової інформаційно-технічної парадигми обліку. Цикл праць з окресленої проблематики належить І. В. Жиглей, яка вважає, що надана системою обліку інформація повинна мати також і соціальну спрямованість, її користувачами мають бути не лише власники підприємства, а й держава та суспільство. Досягнення поставленої мети науковець вбачає у розвитку та застосуванні інформаційно-комунікаційних технологій саме в системі обліку й аналізу [4, с. 187].

Анна Брайтон та Кріс Вотерстон дають визначення автоматизованого обліку як організації та здійснення облікових функцій з широким застосуванням сучасних інформаційних технологій [11, с. 324]. М. Т. Білуха та В. Микитенко наголошують на необхідності впровадження автоматизованого обліку та контролю діяльності підприємств з використанням нових інформаційних технологій та реформації облікової інформації лише в електронну форму [2, с. 15–16]. Ю. П. Яковлев обґрунтовує необхідність переорієнтації системи обліку на масове впровадження в усі сфери людської діяльності сучасних інформаційних технологій, які сприятимуть інформаційному наповненню та організації досконалого інформаційного обміну між складовими управління як в рамках підприємства, так і суспільства загалом [10, с. 28].

Як зазначає Л. М. Кіндрацька, очистивши за допомогою комп'ютера облікову діяльність від одноманітної ручної роботи, бухгалтер отримує час для самоаналізу раціональності облікового процесу [6, с. 71]. Саме інформаційно-комп'ютерні технології покликані звільнити людину від рутинної праці і надати можливість займатися тільки творчою та інтелектуальною роботою. Л. В. Нападовська узагальнює причини необхідної трансформації системи бухгалтерського обліку й аналізу, яка перебуває під впливом інформаційних технологій і стверджує, що «з розвитком інформаційних технологій буде суттєво змінюватись характер трудової діяльності людини, що збільшуватиме її інтелектуальний потенціал; готовим продуктом системи обліку є інформація, яка з використанням ІТ потребуватиме особливих підходів до її збору, обробки, систематизації та формування носіїв цієї інформації; використання інформаційних технологій вимагатиме змін в бухгалтерському обліку; виникнення нової технологічної парадигми,

яка ґрунтується на потужних і гнучких інформаційних технологіях, привело до перетворення інформації в головний виробничий ресурс і готовий продукт одночасно» [7, с. 57].

Мета дослідження полягає в оцінці темпів впровадження комп'ютерно-комунікаційної техніки в діяльність підприємства із виявленням сучасних тенденцій у зростанні комунікаційної спрямованості обліку.

Значному рівню автоматизації обліку перешкоджала обмежена розповсюдженість на підприємствах електронно-обчислювальної техніки. Частково проблема була вирішена, коли на зміну великим обчислювальним машинам прийшли малі ЕОМ та персональні комп'ютери, що привело до заміни таблично-автоматизованої форми обліку на комп'ютерну. Нарощування парку обчислювальної техніки пов'язано із здешевленням і, відповідно, широкою доступністю ЕОМ для середнього та малого бізнесу.

Потреба у застосуванні обчислювальної техніки особливо актуальна для промислових підприємств, що пояснюється зростаючими обсягами обліково-аналітичної інформації, ручна обробка якої є достатньо трудо- та матеріально-затратною справою. Зростання кількості електронно-обчислювальних машин в Україні відображено у табл. 1. До 2014 р. відбувалося зростання парку обчислювальної техніки на українських підприємствах доволі значними темпами.

Таблиця 1

Забезпеченість підприємств України обчислювальною технікою у 2000, 2004–2014 рр. (на початок року, тис. шт.)

Показник	2000	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Найявність парку обчислювальної техніки, загалом по Україні тис. шт., з них в:	163,2	476,1	691,2	763,3	888,2	1124,6	1420,2	1761,6	2121,2	2522,4	2845,6	2853,3
Тернопільській області	немає даних	22,51	27,96	40,16	55,43	70,57	105,14	147,55	198,45	224,59	245,62	256,14

Примітка 1. Розраховано за даними Статистичного щорічника України за 2013 рік [8, с.339]

Примітка 2. Дані за 2014 рік прогнози.

На цьому фоні підприємства Тернопільської області недостатньо забезпечені комп'ютерно-комунікаційною технікою. Низький рівень

автоматизації обліку пояснюється відсутністю великих промислових підприємств у регіоні. Таким чином, існує пряма залежність між показником кількості наявної обчислювальної техніки та обсягу товарообігу підприємств. Зростання товарообігу підприємств України (рис. 1) потребувало відповідного збільшення кількості технічних засобів, з допомогою яких відбувається автоматизована обробка обліково-аналітичної інформації.

Світова економічна криза 2008–2009 років і військові дії у 2014 р. внесли корективи в обсяги виготовлених та реалізованих товарів на території України. Зокрема, відбулося скорочення обсягу товарообігу промисловими підприємствами. Меншою мірою криза позначилася на підприємствах роздрібно́ї торгівлі. Проте обсяги облікової інформації ще зростають. Збільшення інформаційних потоків потребує інвестування коштів у сучасне обладнання, а також технічне обладнання для автоматизації обліку.

Рис. 1. Динаміка роздрібного товарообігу на підприємствах України за 2004–2014 рр.

Примітка 1. Розраховано за даними Статистичного щорічника України за 2013 рік [8, с. 278]. Товарообіг підприємств України подано на початок року.

Усвідомивши необхідність технічного переобладнання, більшість підприємств в Україні здійснюють інвестиції в основні засоби автоматизації діяльності й управління, у тому числі бухгалтерського обліку (табл. 2).

Таблиця 2

**Вартість введених у дію засобів
комплексної автоматизації діяльності у 2004–2014 рр.
(на початок року, млрд. грн.)**

Показник	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Усього введено в дію нових основних засобів, млрд. грн., з них на:	23,73	33,26	35,03	44,17	61,47	70,5	82,33	102,24	125,65	124,32	112,45

Примітка 1. Розраховано за даними Статистичного щорічника України за 2013 рік [8, с. 93].

Примітка 2. Дані за 2014 рік прогнознi.

Військові дії у 2014 р. негативно вплинули на вартість оновленого обладнання на підприємствах України. Більшість інвесторів не виявили бажання вкладати кошти в підвищення технологічного рівня українських підприємств. Відбувається поступовий перехід грошової маси з реального сектору економіки в електронний бізнес. На сьогодні все більшої популярності серед населення Світу, у тому числі й України, набуває глобальна електронна мережа, внаслідок чого постійно зростає кількість як домашніх Інтернет-користувачів, так і корпоративних.

Зокрема, лише 21,4% від усіх підприємств не використовують мережу Інтернет у комерційних цілях. За останніх три роки відсоток підприємств, у яких більше половини працівників використовують Інтернет-технології, зріс у 2,6 рази і становив на початок 2010 р. 18,6% від усіх підприємств. Така тенденція збереглася й на 2014 р. Найбільш прогресивною у сфері застосування Інтернет-зв'язку в комерційних цілях є, окрім промисловості, ще й торгівля (лише 15,4% від усіх підприємств ще не використовують мережу Інтернет для ведення бізнесу) (рис. 2).

Зважаючи на зростання популярності Інтернет-технологій у користувачів інформації, перспективним прогнозується надання доступу до усієї звітності магазинів, а не лише податкової, через глобальну мережу. Подання звітів через Інтернет забезпечує, перш за все, їх все-

доступність та оперативність надходження до великого кола різноманітних користувачів.

Рис. 2. Підприємства, що використовують мережу Інтернет у комерційних цілях (розраховано на основі [1, с. 54])

Зростання зацікавленості продавців та покупців в електронній торгівлі підтверджується даними компанії ActivMedia Inc., за якими, починаючи з 1996 р., коли обсяг угод, укладених у країнах Всесвітньої торговельної організації з використанням інформаційних технологій, становив 2,7 млрд. дол., за два роки відбулося зростання товарообігу більш ніж у 30 разів – до 75 млрд. дол. Із 2008 р. кожних три роки відбувається десятикратне стабільне збільшення електронного товарообігу [1, с. 55]. В Україні у 2014 р. уже 8% підприємств різних галузей економіки здійснювали реалізацію товарів (робіт, послуг) за замовленнями, які були отримані через мережу Інтернет (рис. 3).

Рис. 3. Частка підприємств різних галузей економіки, які здійснювали електронну торгівлю (початок 2010 року) [1, с. 56].

Хоч перша електронна система торгівлі була введена у дію ще 1969 р., досі не розроблено повноцінних облікових методів відображення економічних процесів, які відбуваються в електронних секторах економіки, що потребує подальших наукових досліджень у сфері електронного бізнесу.

Отже, зростання обсягів облікової інформації на підприємстві потребує адекватного запровадження комп'ютерно-комунікаційної техніки. До 2014 р. оновлення парку обчислювальної техніки та засобів автоматизації обладнання відбувалося значними темпами. Військові дії призвели до призупинення автоматизаційних тенденцій в економіці України. Відбувається повний перехід до електронних секторів економіки, що стало можливим завдяки розповсюдженню мережі Інтернет. Не залежно від галузі економіки підприємства застосовуються комп'ютерну та комунікаційну техніку для автоматизації діяльності. Активізація електронного бізнесу потребує подальшого дослідження особливостей облікового відображення фактів господарської діяльності в електронній сфері економіки.

Література

1. Абдрахманова Г. И. Использование ИКТ в экономике: тенденции развития в 2009-10 годах [Текст] / Г. И. Абдрахманова, Г. Г. Ковалева // Вопросы статистики. – 2010. – № 11. – С. 53–57.

2. Білуха М. Теоретичні та методологічні аспекти електронного обліку господарської діяльності [Текст] / М. Білуха, Т. Микитенко // Бухгалтерський облік і аудит. – 2004. – № 12. – С. 15–24.

3. Бутинець Ф. Ф. Альфа і омега бухгалтерського обліку або моя болісна не сповідь [Текст] / Ф.Ф. Бутинець. – Житомир : ПП. «Рута», 2007. – 328 с.

4. Жиглей І. В. Бухгалтерський облік як інформаційна система соціально-орієнтованої концепції управління [Текст] / І. В. Жиглей / Створення інтелектуальної системи обліку для економіки України : матер. між нар. наук.-практ. конф. – Тернопіль : Економічна думка, 2007. – С. 187–190.

5. Кіндрацька Л. М. Нові підходи до формування облікової інформації [Текст] / Л. М. Кіндрацька // Вісник Національного університету водного господарства та природокористування. Економіка. – 2008. – Вип. 4 (44). – Ч. 2. – С. 69–73.

6. Кіндрацька Л. М. Нові підходи до формування облікової інформації [Текст] / Л. М. Кіндрацька // Вісник Національного університету водного господарства та природокористування. Економіка. – 2008. – Вип. 4 (44). – Ч. 2. – С. 69–73.

7. Нападівська Л. В. Особливості розвитку системи обліку в умовах глобальної економіки [Текст] / Л. В. Нападівська / Створення інтелектуальної системи обліку для економіки України : матер. Міжнародної наук.-практ. конф. – Тернопіль : Економічна думка, 2007. – С. 56–59.

8. Статистичний щорічник України за 2013 рік [Текст]. – К. : Державний комітет статистики України. – 2014 р. – 352 с.

9. Хорнгрен Ч. Т. Бухгалтерский учет: управленческий аспект : пер. с англ. [Текст] / Ч. Т. Хорнгрен, Дж. Фостер ; [под. ред. Я. В. Соколова]. – М. : Финансы и статистика, 1995. – 416 с.

10. Яковлев Ю. П. Контролінг на базі інформаційних технологій [Текст] / Ю. П. Яковлев. – К. : Центр навч. л-ри, 2006. – 318 с.

11. Britton Anne. Financial accounting [Text] / Anne Britton, Chris Waterston. – Fifth edition. – Harlow, England : Prentice Hall, Pearson Education, 2010. – 427 p.

Volodymyr Muravskyi

**RATES AND TRENDS ANALYSIS OF INTRODUCTION
THE COMPUTER AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES
INTO ACCOUNTING SYSTEM ON ENTERPRISE**

The correlation between the turnover growth and the number of computing in enterprises gives in article. The growth rates of computer-communication technologies in Ukraine are research. Discovered the size of Internet using for commercial purposes by industries.

Keywords: *accounting, automation of accounting, computer science, computer and communication technologies, e-commerce.*

УДК 338.43:631.15

Андрій Сава, Михайло Сасенко

СТРУКТУРНІ ЗМІНИ В АГРАРНОМУ ВИРОБНИЦТВІ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ ЗА РОКИ ЕКОНОМІЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

Здійснено наукове обґрунтування організаційно-структурного становлення аграрного сектору регіону, проведено соціально-економічну оцінку результатів трансформаційних процесів в аграрному виробництві, а також запропоновано основні шляхи його реструктуризації.

Ключові слова: аграрне виробництво, аграрні формування, виробничі й організаційні структури, трансформація, структурні зміни, реструктуризація, сільські території.

Загалом трансформація економічної системи України, що розпочалася з проголошення її незалежності, зумовила активне формування ринкових відносин та механізмів їх регулювання, зокрема в галузі сільського господарства.

У таких умовах відбувалося формування стратегії земельних, майнових, господарських та організаційних перетворень в агропромисловому комплексі, цілями якої стало: створення умов для розширеного відтворення і використання досягнень науково-технічного прогресу; насичення національного ринку продовольством, сільськогосподарською сировиною вітчизняного виробництва та вирішення продовольчої проблеми; підвищення конкурентоздатності сільськогосподарської продукції вітчизняного виробництва; вирішення соціальних проблем села; ефективна інтеграція сільського господарства до світового продовольчого ринку; наукове і кадрове забезпечення аграрного виробництва; охорона навколишнього середовища.

З огляду на це трансформація аграрного сектору в ході ринкових реформ була надскладним завданням насамперед тому, що сільське господарство є однією з найбільших галузей країни. До того ж воно виконує особливу роль у суспільстві і, на відміну від інших галузей, його не можна оцінювати лише за економічною доцільністю

й ефективністю, оскільки воно виробляє харчові продукти, від нього значною мірою залежить продовольча безпека країни і рівень життя населення. А засвідчує це те, що частка аграрного виробництва у ВВП Тернопільської області становить 25%, у ньому зайнята третина працездатного населення та залучається понад однієї четвертої усіх інвестицій регіону.

Враховуючи наслідки проведених аграрних реформ та негативний вплив ринкових ризиків ведення бізнесу, формування вітчизняного АПК як цілісної структури повною мірою не відбулося і насамперед це стосується виробничої сфери, тобто галузі сільського господарства.

Складністю також стала зміна функцій сільських територій, які впродовж багатьох років виконували переважно функцію забезпечення однієї галузі – сільського господарства. Тепер у зв'язку з впровадженням ринкових відносин та індустріалізацією галузі, що спричинило вивільнення значної частини зайнятих, сільські території де-факто стають місцем проживання майже третини населення країни (в Тернопільській області – більшості). Тобто, приступаючи до реформ, потрібно було також розробити план запобіжних заходів і заходів з усунення негативних соціальних наслідків реформ.

Цього не було зроблено, допущено ряд помилок у формах і методах проведення самих реформ, а трансформаційні процеси в сільському господарстві відбулися не за найкращим сценарієм. У результаті цього отримали чимало диспропорцій в економічному і соціальному розвитку галузі та сільських територій загалом.

На наш погляд, варто визнати, що трансформаційні процеси в сільському господарстві, як і реформи, що їх визначають, ще не завершені. Це зумовлено, тим, що, по-перше, помірні еволюційні трансформаційні процеси і відповідні структурні зміни будуть відбуватися постійно (в іншому разі ніякого розвитку галузі не відбуватиметься, що є не припустимим і не логічним), а по-друге, наслідками будь-яких реформ і відповідних трансформаційних змін завжди мав би стати вищий рівень виробництва і добробуту, від того, що був до реформ. Цього поки що не сталося, швидше навпаки.

Так, у сільському господарстві Тернопільської області досі не досягнуто дореформених обсягів виробництва валової сільськогосподарської продукції, галузь тваринництва практично розвалена. Утворився величезний розрив між надконцентрованими горизонтальної інтеграції, переважно з монокультурним виробництвом, агрохолдингами й українським феноменом реформ – дрібнотоварними, переважно натуральними, трудомісткими особистими селянськими господарствами, які виробляють у регіоні більше половини валової продукції галузі [4]. В господарствах населення самоексплуатується величезна кількість прихованих безробітних (80–90% від усіх зайнятих у галузі регіону). Крім цього, неконтрольовано використовуються земельні угіддя – більше десяти років триває негативний баланс гумусу в ґрунтах області. А особливо небезпечно – деградує українське село: знищена його соціальна інфраструктура, вкрай погіршені демографічні параметри і виникає загроза вимирання.

З огляду на результати проведених реформ та структурних змін ми виокремили такі етапи трансформацій:

1. Перший – 1991–1999 рр. – безсистемні точкові трансформаційні заходи, що призвели до певних успіхів, насамперед, у приватизаційних процесах, але водночас до значного відкату розвитку галузі, неймовірного погіршення параметрів господарювання.

2. Другий – 2000 – до сьогодні – більш системні заходи держави щодо прискорення реформ, що привели до призупинення економічного спаду галузі, певної стабілізації і прискорення темпів розвитку з певних напрямів.

3. Третій – після розробки стратегії системної реструктуризації. Означає розробку такої стратегії трансформаційних змін і її реалізацію, яка би забезпечила повне усунення прорахунків у проведенні трансформаційних перетворень у минулому і системний динамічний розвиток аграрної сфери, її реструктуризацію до оптимальних параметрів.

Загалом структурні трансформації в аграрному секторі економіки регіону за роки аграрних реформ ми оцінювали за такими напрямками:

1. Оцінка змін структури форм власності в сільському господарстві.

2. Оцінка реструктуризації організаційно-правових форм господарювання в сільському господарстві.

3. Структурні зміни у виробництві за категоріями виробників та окремими організаційно-виробничими формами господарювання.

Розглянемо кожен із цих пунктів більш детально.

Оцінка змін структури форм власності в сільському господарстві.

Найбільш радикальні зміни відбулися у структурі форм власності. Власне це було головним завданням реформаторів. Більшість із них вважали, що впровадження приватної власності породить небачені мотиваційні можливості економічного і соціального розвитку.

Приватна власність справді стала тотальною. Якщо на початок реформ її практично не було, вона існувала у вигляді хіба що особистих підсобних господарств, то, наприклад, у 2013 р. господарства державної форми власності виробляли в регіоні лише 0,2% валової сільськогосподарської продукції, у тому числі тваринницької – 0,1%. Здавалося б, за теорією реформаторів, ми мали би спостерігати бум аграрного виробництва, однак цього не сталося. Тернопільська область ще й досі не вийшла на рівень виробництва аграрної продукції, з якого почалися структурні перетворення.

Ми отримали тотальну приватну власність і переважно дрібнотоварне, низькоефективне сільськогосподарське виробництво, де досі у виробництві продукції домінують особисті селянські господарства та дрібні фермери, які ще й зараз виробляють більше половини валової продукції сільського господарства (табл. 1).

Таблиця 1

Питома вага господарств населення Тернопільської області у виробництві валової продукції сільського господарства [5, с. 28]

(у відсотках до загального обсягу)

Показник	1990	1995	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2013 до 1990, +/- в.п.
Валова продукція – всього	36,6	48,9	73,1	70,8	59,1	55,3	53,3	53,0	+16,4
у тому числі									
продукція рослинництва	22,8	35,6	63,6	57,6	46,7	45,8	43,9	43,8	+21,0
продукція тваринництва	52,6	65,6	88,5	90,9	83,9	81,8	79,9	76,6	+24,0

Сільськогосподарські підприємства високою концентрацією також не відзначаються (табл. 2). Так, половина аграрних підприємств Тернопільської області (49,9%) обробляють лише 1,7% від усіх земель в обробітку або в середньому по 3,3 с/г угідь на одне господарство. А понад 72% підприємств регіону мають с/г угідь з розрахунку на одне господарство менше середнього рівня, обробляють тільки 9,6% угідь, у середньому по 67,9 га кожне.

Ще однією особливістю розвитку економічних відносин в аграрному секторі, яка визначає сучасну організаційну виробничу структуру та наглядно демонструє диспропорції в АПК, є надзвичайна концентрація землекористування та виробництва сільськогосподарської продукції серед представників крупного бізнесу (рис. 1).

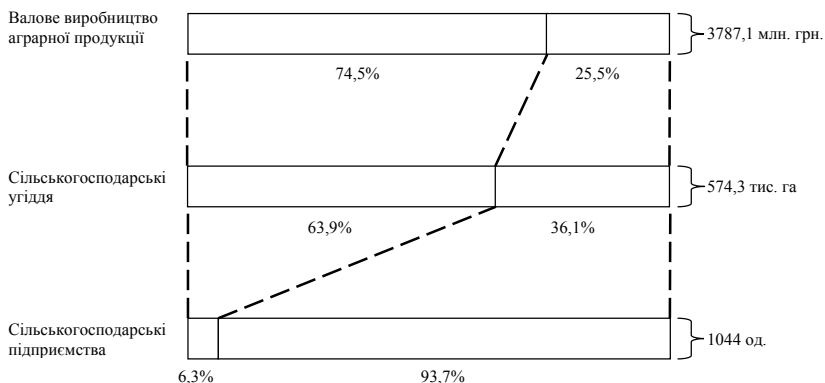
Таблиця 2

**Розподіл діючих сільськогосподарських підприємств
за розміром сільськогосподарських угідь у 2013 р.***

(на 1 листопада)

Показник	Усього	Відсотків до загальної кількості	Площа с/г угідь, тис.га	Відсотків до загальної площі с/г угідь підприємств	Припадає с/г угідь на одне підприємство, га
Підприємства, що мали с/г угіддя	961	92,0	532,9	100,0	554,5
Серед підприємств, що мали с/г угіддя, мали їх:					
нижче середнього рівня на одне підприємство	755	72,3	51,1	9,6	67,9
вище середнього рівня на одне підприємство	124	11,9	421,6	79,1	3400
Підприємства, що не мали с/г угідь	83	8,0	x	x	x

Примітка: *Розраховано авторами на підставі літературних джерел [5, с. 29].

Рис. 1. Структура землекористування та аграрного виробництва сільськогосподарських підприємств Тернопільської області у 2013 р.*

Примітка: *Розраховано авторами на підставі літературних джерел [5].

Так, серед зареєстрованих на 1 листопада 2013 р. 1044 од. сільськогосподарських підприємств, включаючи фермерські господарства, які володіли земельними угіддями, 6,3% суб'єктів із середнім розміром понад 2000 га обробляли 63,9% (понад 340,6 тис. га) с.-г. угідь та при цьому виробили приблизно 74,5% валової продукції сільськогосподарства. Тобто на сьогодні великі корпоративні структури аграрного сектору економіки контролюють близько третини усіх угідь та загального обсягу виробництва галузі. Якщо врахувати відсутність достовірного обліку господарського використання землі населенням, безконтрольність і нерегульованість орендних відносин та припустити ймовірність часткової «тінізації» економіки аграрного сектору, то вплив як великих, так і всіх підприємницьких структур, на вказані процеси може бути набагато більшим.

Така структура аграрного виробництва, на наш погляд, не може мати майбутнього. Дрібнотоварне виробництво не наукомістке, а отже, і не конкурентоспроможне. Воно, по-друге, малоефективне, трудомістке і, що особливо важливо, породжує і не вирішує чимало соціальних проблем. Економічні відносини цієї категорії виробників з постачальниками, посередниками, переробниками, державою та ве-

ликотоварними підприємствами не є взаємовигідними, оскільки вони не можуть на них впливати, відстоювати на рівних свої інтереси.

Вихід у цій ситуації бачимо в активізації інтеграційних процесів в аграрній сфері, в т. ч. і в особистих селянських господарствах. В останній категорії виробників – через розвиток кооперації та фермерства. Загалом же йдеться про оптимізацію різних форм господарювання.

Оцінка реструктуризації організаційно-правових форм господарювання в сільському господарстві.

Однією з головних ланок здійснюваних перетворень у сільському господарстві України є перебудова організаційної структури аграрного виробництва. Як ми вже вказували, у цей період зародилося фермерство, поширилось індивідуальне господарювання селян та набуло розвитку підприємство ринкового типу.

Так, на кінець 1990 р. в регіоні налічувалося 522 суб'єктів господарювання, зокрема 439 колгоспів, 35 радгоспів, 47 міжгосподарських підприємств та 1 фермерське господарство. Через рік їхня кількість зросла на 45 одиниць, серед яких фермерських господарств було уже 26. У середньому на 1 підприємство припадало 1,5 тис. га сільськогосподарських угідь, а на 1 фермерське господарство – 24 га.

У подальшому на базі реформованих понад 500 КСП з 2000 р. на території області діяло 1273 од. нових підприємницьких структур, серед яких 54,7% (696 од.) – фермерські господарства, 19,0% (242 од.) становили господарські товариства, 23,2% (296 од.) – приватні (приватно-орендні) підприємства, 1,3% (17) – сільськогосподарські виробничі кооперативи, 0,7% (9) – державні підприємства і 1,0% (13) – інші форми господарювання. Середній розмір новостворених структур (без урахування фермерських господарств) становив 0,9 тис. га сільськогосподарських угідь, а фермерських господарств – 24 га. Таким чином, внаслідок здійснюваних перетворень в аграрному секторі України започатковано формування нової організаційної структури господарювання.

На сьогодні (за станом на 1.11.2013р.) у сільському господарстві Тернопільської функціонує понад 1044 од. сільськогосподарських підприємств, у т.ч. 596 фермерських господарств (57,1%). На них припадає 75,7 тис. га сільськогосподарських угідь (14,2% до загального

обсягу землекористування аграрних формувань). Змінився і середній розмір господарств: у 2013 р. він становив 554 га (без врахування фермерських господарств – 1140 га).

Поряд із цим набуло поширення індивідуальне та сімейне виробництво, оскільки понад 393,4 тис. од. особистих селянських господарств населення обробляли у 2013 р. 472,1 тис. га сільськогосподарських угідь, що у 5 разів більше, ніж у 1990 р. Їхній середній розмір становить 1,2 га.

Сьогодні відбувається значний спад та роздрібненість аграрного виробництва в існуючих формах господарювання, при цьому відмічаємо важливість для АПК такого сегмента економіки як господарства населення, що підтверджується даними табл. 3.

Таблиця 3

Розвиток організаційно-правових форм у сільському господарстві Тернопільської області

(на кінець року)

Форма господарювання	Кількість суб'єктів, тис. од.	Площа сільськогосподарських угідь		Виробництво валової аграрної продукції	
		тис. га	%	млн. грн.	%
1990 р.					
Усі господарські формування	265,7	1058,4	100	9531,4	100
у тому числі сільськогосподарські підприємства	0,521	965,4	91,2	6040,7	63,4
фермерські господарства	0,001	0,6	0,0	0,0	0,0
господарства населення	265,2	92,6	8,8	3490,7	36,6
2013 р.					
Усі господарські формування	394,4	1046,4	100	8051,4	100
у тому числі сільськогосподарські підприємства	0,448	498,6	47,6	3384,4	42,1
фермерські господарства	0,596	75,7	7,2	397,4	4,9
господарства населення	393,4	472,1	45,2	4269,6	53,0

Примітка: *Розраховано авторами за підставі літературних джерел [5, с. 25, 29, 41, 102, 104].

Як бачимо, за двадцять три роки незалежності концентрація виробництва сільськогосподарської продукції поступово перемістилася

з категорії підприємств до категорії господарств населення та фермерів, які разом у 2013 р. виробили 58% валової продукції сільського господарства, хоча у 1990 р. цей показник становив всього 36,6%. Щоправда, слід відмітити незначне зниження їх питомої ваги протягом останніх років, оскільки у 2000–2005 рр. вони виробляли близько 70% валової продукції.

Загалом ж можна констатувати, що в сільському господарстві регіону утвердилась певна структура організаційно-правових форм господарювання, яка уже не надто змінюється у часі, починаючи з початку 2000-х років.

Структурні зміни у виробництві за категоріями виробників та окремими організаційно-виробничими формами господарювання.

За роки економічних трансформацій у сільському господарстві найбільш суттєві зміни відбувалися в структурі виробництва за категоріями господарств. Йдеться насамперед про сільськогосподарські підприємства і населення.

У результаті заполітизованої поспішної деколективізації сільськогосподарських підприємств, в умовах відсутності стратегічного плану трансформації систем, політичної волі і законодавства про збереження цілісних майнових комплексів та хибних уявлень про організаційно-виробничі форми приватної власності, у 1990–2000 рр. відбулося неконтрольоване руйнування цих підприємств, чим нанесено країні значної шкоди і напряду позначилося на темпах і результатах аграрних реформ.

Як свідчать дані, питома вага сільськогосподарських підприємств у виробництві валової продукції галузі знизилася за означений період майже удвічі – 63,4% до 26,9% у 2000 р. Натомість удвічі виросла питома вага населення: з 36,6% до 73,1%. Особливого руйнування в сільськогосподарських підприємствах зазнала тваринницька галузь, питома вага якої у цій категорії знизилася із 47,4% у 1990 р. до 11,5% у 2000 р. і навіть до 9,1% у 2005 р. У цьому ж році селянські господарства виробляли майже 91% тваринницької продукції в області.

Зроблені висновки підтверджуються також змінами динаміки і структури виробництва окремих видів продукції в розрізі тих самих категорій виробників (рис. 2, рис. 3).

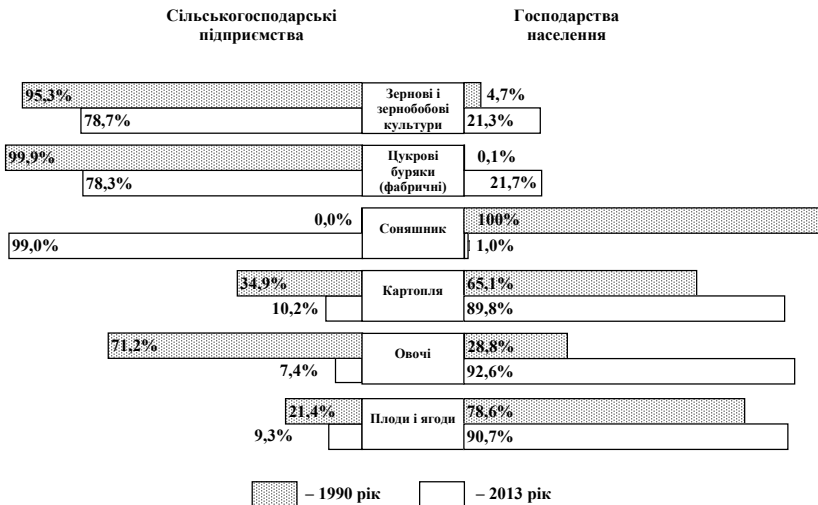
Основними причинами такої ситуації, ми вважаємо, є такі:

а) для сільськогосподарських підприємств:

- висока оборотність інвестицій у рослинницькій галузі;
- надприбутковість більшості культур, особливо в останні роки;
- прерогатива і можливість підприємств застосовувати інтенсивні технології;
- доступ великого аграрного бізнесу на ринок продовольства, зокрема зовнішній та ін.

б) для господарств населення:

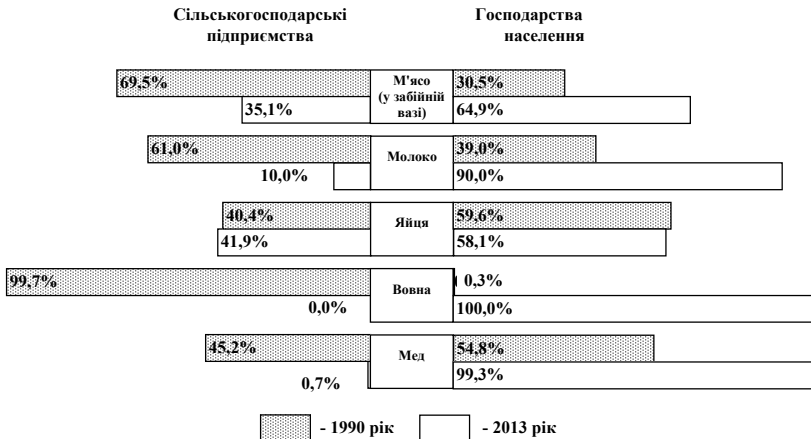
- постійно існуючим попитом на дану продукцію серед громадян;
- сприятливі умови на всій території регіону для її вирощування;
- можливість застосування дешевих і мінімально інтенсивних технологій виробництва;
- стихійність та неврегульованість ринків цих видів продукції тощо.

Рис. 2. Структура виробництва основних видів продукції рослинництва за категоріями господарств

Примітка: *Розраховано авторами за підстави літературних джерел [5, с. 52; 7].

Подібні тенденції спостерігаються і в організаційній структурі виробництва продукції тваринництва. Так, сільськогосподарські підприємства, які у 1990 р. утримували лідируючі позиції у виробництві усіх видів м'яса (69,5%), молока (61,0%) та вовни (99,7%), на сьогодні не переважають над господарствами населення у жодній галузі.

Рис. 3.3. Структура виробництва основних видів продукції тваринництва за категоріями господарств

Примітка: *Розраховано авторами за підстави літературних джерел [5, с. 78; 7].

Серед передумов такого становища у тваринництві можна виокремити такі:

- надзвичайно низька оборотність інвестицій в галузі, особливо при виращуванні ВРХ;
- неефективність державної підтримки тваринництва;
- поява інтенсивних технологій виращування свинини, м'яса курей, індиків та яєць, що максимально підвищило рентабельність їх виробництва на підприємствах;
- безконтрольність імпорту тваринницької продукції і відсутність врегульованого внутрішнього ринку та ін.

Загалом структурні зміни в регіоні найбільш відчутно визначила така провідна тенденція – формування *дуальної моделі структури сільського господарства*: з одного боку, утверджувалася корпоратив-

на індустріальна модель і корпоративний сектор (насамперед агрохолдинги), з другого – індивідуальна традиційна модель і, відповідно індивідуальний сектор (особисті селянські господарства, фермерство). Формування дуальної моделі відбувалося не планомірно, не системно, без достатнього регулятивного впливу держави. З'явилися перекоси, які суттєво вплинули на результативність структурних змін.

Таким чином, напрошуються два висновки:

а) структурні зміни в аграрному виробництві основних видів продукції за роки трансформацій відбулися в сторону менш ефективної категорії виробників – господарств населення;

б) реформи, які не привели до соціально-економічного зростання, слід вважати або негативними, або незавершеними. Ми схильні до другого варіанту: вони, з названих раніше причин, надто затягнулися і не є завершеними.

Література

1. Кириленко І. Г. Трансформація соціально-економічних перетворень у сільському господарстві України: проблеми, перспективи / І. Г. Кириленко. – К. : ННЦ ІАЕ, 2005. – 452 с.

2. Лукінов І. І. Економічні трансформації (наприкінці ХХ сторіччя) / І. І. Лукінов. – К. : НАНУ ІЕ, 1997. – 456 с.

3. Осташко Т. О. Ринкова трансформація аграрного сектора / Т. О. Осташко. – К. : Фенікс, 2004. – 280 с.

4. Саєнко М. Г. Структурні зміни в сільському господарстві Тернопільщини за роки економічних трансформацій / М. Г. Саєнко. – Тернопіль : ТАЙП, 2005. – 165 с.

5. Сільське господарство Тернопільської області за 2013 рік. Статистичний збірник / за ред. В. Г. Кирича. – Тернопіль : Тернопільське ГУС, 2014. – 216 с.

6. Соціально-економічні засади розвитку сільських територій (економіка, підприємництво, і менеджмент) : моногр. / (Малік М. Й., Кропивко М. Ф., Булавка О. Г та ін.); за ред. Маліка М. Й. – К. : ННЦ ІАЕ, 2012. – 642 с.

7. Тернопільщина напередодні переходу до ринкових відносин. – Тернопіль : Тернопільське обласне управління статистики, Економічний комітет Тернопільського облвиконкому, 1991. – 227 с.

Andriy Sava, Mykhaylo Saenko

**STRUCTURAL CHANGES IN AGRICULTURAL PRODUCTION
OF TERNOPIL REGION DURING YEARS OF ECONOMIC
TRANSFORMATION**

This article provides the scientific basis of organizational and structural formation of the agricultural sector in the region, conducted socio-economic evaluation of the results of transformation processes in agricultural production, also provides the main ways of its restructuring.

Keywords: *agricultural production, agricultural creation, production and organizational structure, transformation, structured changes, restructuring, rural areas.*

УДК 658.14.17

Ірина Хомин

**ДОТУВАННЯ АГРАРНОГО СЕКТОРУ
(ВАДИ КОНЦЕПЦІЇ Й ПРИНЦИПІВ ЗАСТОСУВАННЯ)**

Розглянуто проблему формування концепції дотування аграрного сектору в умовах фінансової кризи. Наголошується на недосконалості застосовуваних принципів розподілу бюджетних коштів як дотацій серед товаровиробників та обґрунтовується необхідність їхньої зміни на основі виваженої концепції дотування. Аргументація автора підтверджується аналізом фактографічних даних України та Тернопільської області.

Ключові слова: аграрний сектор, дотації, концепція, принципи, фінансові ресурси.

Основним недоліком концепції дотування аграрного сектору є її компенсаторний характер, успадкований з часів директивної економіки, який зумовлює консервацію відсталих технологій, а в умовах перманентної фінансової кризи й похідного від неї явища – недостатності бюджетних коштів для цієї мети, – вибірковість їхнього спрямування суб'єктам господарювання й дозування в обмежених обсягах.

Це відбувається не завжди виважено, що супроводжується стохастичними змінами напрямів дотування за незліченною кількістю різних програм, чим порушуються основоположні принципи забезпечення розвитку аграрної сфери, якими, на наш погляд, мають бути системність заходів з його здійснення та концентрація фінансових ресурсів на вирішальних напрямках. І лише після досягнутих незворотних зрушень за певним напрямом поступово можна переходити до інших.

Теперішня ж практика, яка здебільшого ґрунтується на хибному принципі «кожній сестрі по сережці», призводить до розпорошення бюджетних коштів, не забезпечуючи жодного впливу на макроекономічні показники аграрного сектору, тим паче, що дотування товаровиробників не тільки недостатнє, а й виділяється з порушенням принципу рівної доступності до нього всіх товаровиробників, зокрема більшою мірою лише окремим, переважно великим сільськогосподарським підприємствам, які

й без цих коштів можуть обходитися, породжуючи в їхніх менеджерів споживацьке ставлення до дотацій, відтак неефективне використання.

Натомість дрібні товаровиробники-фермери дотуються за залишковим принципом, причому й щодо них ця вибірковість дотування є ще більш різною, незважаючи на те, що виважений механізм фінансового регулювання є чи не найважливішим важелем розвитку. Щодо аграрного сектору, та замість органічного поєднання в ньому бюджетних програм маємо строкату картину з клаптиків несистемних візерунків-напівзаходів цілісної картини.

Таким чином, тривалий період часу існує проблема концепції здійснення видатків бюджету, які нібито й здійснюються задля розвитку аграрного сектору економіки України, але не дають очікуваного ефекту, а отже, її дослідження має наукове і практичне значення. Допомогти вирішити цю проблему стосовно вітчизняного аграрного сектору можуть методологічні підходи вчених, зокрема М. Дем'яненка, І. Лукінова, П. Саблука [1; 2; 3] та інших, на праці яких спиралася автор пропонованої статті, метою й завданнями якої визначено обґрунтування шляхів удосконалення регуляційної ролі дотування в розвитку аграрного сектору України, оскільки те, що аграрний сектор України, поглинаючи все більше фінансових ресурсів держави, не може вийти із затяжної кризи, зумовлене значною мірою недоліками бюджетної-грошової політики.

Наприклад, бюджетні витрати спрямовуються на компенсацію аграріям надто високих відсотків за кредитами банків, провокуючи їхнє загальне підвищення. Або взяти власне прямі бюджетні асигнування на виплати сільськогосподарським товаровиробникам – від певних сум для покриття частини вартості надмірно дорогих міндобриків, завищених страхових тарифів, компенсації частини витрат у розрахунку на один гектар посіву озимої пшениці, одну корову, доплат за утримання до дворічного віку однієї голови молодняку великої рогатої худоби тощо, які вирвані з контексту не тільки макроекономічного регулювання, а й ринкових взаємовідносин загалом.

Вони мало чим відрізняються від колишніх позаринкових механізмів. Наприклад, здешевлення вартості пально-мастильних матеріалів шляхом покриття частини витрат колгоспів і радгоспів на їхнє придбання за рахунок бюджетного фінансування чи покриття різниці

між роздрібними й оптовими цінами молока, м'яса, оскільки перші були нижчими, ніж другі.

Крім цього, хоча закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію формувалися за затратним принципом, а вже її собівартість перманентно була більшою, ніж директивно встановлені роздрібні ціни, для стимулювання у 80-90 роки ХХ ст. колгоспам і радгоспам виплачували 50% надбавку до цих цін за продану понад установлений план обсяг молока і м'яса. Причому за умови, що поголів'я тварин на кінець року не зменшувалось, а було більшим, ніж на початок року.

Незважаючи на те, що такі витрати були надто відчутними для бюджету, оскільки становили майже половину від суми виручки за вироблене з цієї сировини й реалізоване продовольство (наприклад, дотация в розрахунку на один літр молока у 1988 р. становила 0,18 крб. при роздрібній ціні 0,23 крб., або 79,7%, м'яса ВРХ, відповідно, 3,46 крб./кг та 1,83 крб. – 189,2%) [4, с. 310], ні дефіциту м'ясо-молочних продуктів позбутися не вдалось, ані утримати чисельність поголів'я на вже досягнутому рівні, оскільки довготривалим негативним трендом було його зменшення спочатку в сільськогосподарських підприємствах, а згодом, і в домогосподарствах населення, оскільки застосовуване дотування стимулювання збереження поголів'я молодянку великої рогатої худоби до двох років було неефективним (табл. 1).

Таблиця 1

Поголів'я ВРХ, ціни реалізації та її структура за 2010–2013 рр.

Показник	Роки			
	2010	2011	2012	2013
Поголів'я ВРХ у населення, тис. голів	2968	2915	3139	3096
у т. ч. корови	2042	1998	1979	1944
молодняк	926	917	1160	1152
Поголів'я ВРХ в с/г підприємствах, тис. голів	1526	1511	1507	1438
в т. ч. корови	589	584	575	565
молодняк	937	927	932	873
Ціни реалізації худоби і птиці, грн./т	10797,1	11967,2	13456,9	12901,3
Реалізовано худоби і птиці, %:				
– переробним підприємствам	25,5	24,2	23,0	23,9
– за іншими напрямками	65,9	68,2	69,6	68,9

Джерело: Україна в цифрах 2013 /Статистичний збірник. – К. : Державна служба статистики. – С. 79–80, 90.

Наприклад, раптове збільшення кількості худоби в населення України за 2012 р. на 224 тис. голів можна було би розцінювати як результат стимулювання утримання молодняку до дворічного віку, якби це не супроводжувалося парадоксом, оскільки тут спостерігається не нарощування поголів'я корів, а триває його скорочення: впродовж 2010–2013 рр. ця динаміка була стійкою, що привело, зрештою, й до зменшення загальної кількості тварин та молодняку ВРХ вже у 2013 р.

На динаміці поголів'я худоби позначаються зміни цін, оскільки саме у 2012 р. вони зросли порівняно з попереднім роком на 12,5%, але як тільки у 2013 р. відбулося їхнє зниження на 4,1 відсоткових пункти, відразу відновився попередній негативний тренд. Правдоподібно, що всі потуги в напрямі збереження молодняку ВРХ знівелювали посередники, які займають домінуюче становище на ринку м'яса, оскільки їхня частка в структурі його реалізації майже у три рази (68,9% проти 23,9 %) перевищує ту, яку закупають переробні підприємства. Стосовно телятини, то частка посередників є майже стовідсотковою, зважаючи, що переробні підприємства конкурувати з ними не можуть, хоча вони мали би бути найбільш зацікавлені у збереженні молодняку, оскільки це забезпечує нарощування ресурсів для переробки, оскільки вони реалізують здебільшого м'ясоковбасні вироби порівняно більшими партіями й періодично, у той час, як таке делікатесне м'ясо продається винятково у свіжому, незамороженому вигляді, а через це щоденно, невеликими обсягами на місцевих ринках. Для переробних підприємств це не вигідно навіть за порівняльності існуючих цін такого м'яса з цінами ковбас вищого частку.

Внаслідок цього виникає зачароване коло: платники податків усе більшу суму коштів через державний бюджет спрямовують на дотування розвитку тваринництва, а потім їм же доводиться витратити додаткові кошти на придбання м'яса, оскільки ціни на нього постійно підвищуються. Впродовж 2011–2013 рр. спостерігається майже функціональна залежність між впровадженням дотацій за утримання молодняку ВРХ до двох років та ціною такого делікатесного продукту, як телятина.

Загалом, якщо розглядати цей спосіб дотування на тлі динаміки поголів'я тварин у сільськогосподарських підприємствах, то ви-

дно, що ніякого суттєвого зв'язку між бюджетним фінансуванням і змінами чисельності поголів'я тварин немає, оскільки саме у період згортання обсягу дотування (2009–2011 рр.) через фінансову кризу тренд у сільськогосподарських підприємствах Тернопільської області став позитивним, хоча до цього його ніяк не вдавалося досягти, незважаючи на застосування виплат із бюджету сільськогосподарським підприємствам коштів за збереження маточного поголів'я корів, що автоматично мало би сприяти збільшенню всього поголів'я великої рогатої худоби.

Якщо проаналізувати динаміку поголів'я молодняка ВРХ, тобто без корів, то виходить, що у господарствах населення Тернопільської області у 2012 р. воно залишилося на тому самому рівні – 52,9 тис. гол., звівши нанівець усі потуги, спрямовані на забезпечення його приросту (табл. 2).

Таблиця 2

Динаміка поголів'я тварин у сільськогосподарських підприємствах Тернопільської області за 1990–2011 рр.

(тис. гол.)

Вид тварин	1990	1995	2000	2005	2008	2009	2010	2011
ВРХ, у т. ч.	644,1	409,3	132,4	41,0	26,2	26,5	26,6	29,4
корови	165,4	125,7	37,9	12,6	8,3	8,5	9,0	9,4
свині	296,6	170,8	38,5	53,3	68,9	88,0	109,3	93,2
птиця	1324,8	820,7	108,6	712,2	684,0	628,6	670,5	744,4

Джерело: Сільське господарство Тернопільської області за 2011 рік. // Гол. упр. статист. Тернопільської обл., 2012. – 215 с. – С. 71.

Загалом тенденції динаміки поголів'я ВРХ незмінні і воно скорочується як у сільськогосподарських підприємствах, так і господарствах населення. Головна причина цього, на нашу думку винятково у двох площинах, першою з яких можна вважати ігнорування ринкового механізму взаємовідносин, а другою – те саме стосовно особливостей макроекономічного регулювання, якому суперечать будь-які розрізнені локальні заходи, в тому числі й згадані, що більшою мірою засвідчують наведені показники останніх років – часу дії теперішнього механізму стимулювання збереження молодняка тварин до двох ро-

ків. Як колись, так і сьогодні маємо ту саму тенденцію – скорочення поголів'я тварин, особливо корів, якій не могли протидіяти ще наявні тоді заходи адміністративного тиску разом зі згаданими передумовами отримання 50% надбавок до закупівельних цін, а тепер розраховувати на протилежний тренд, як бачимо, теж було ілюзією.

Це підтверджує, що успіху можна досягти лише за умови виваженого регулювання макропропорцій, а не локальних показників. Інакше матимемо тільки наростаючі поштовхи для посилення інфляції, яка провокує скорочення сукупного попиту через зростання цін (у цьому випадку роздрібні ціни на м'ясо великої рогатої худоби саме у рік уведення згаданих виплат за збереження молодняка ВРХ до дворічного віку вперше перевищили в Україні ціну м'яса свиней), а як учив Дж. М. Кейнс – зниження рівня сукупного попиту водночас супроводжується зменшенням попиту на робочу силу й інвестиції.

Ортодоксальні прихильники етатизму радянського зразка, стверджуючи, що «ніколи Україна не мала такого високорозвинутого сільського господарства, як у передреформені роки» [4, с. 372] за точку відліку беруть 1990 р., хоча він не є апогеєм стану аграрного сектору, особливо стосовно тваринництва, оскільки із 1987 р. почало скорочуватись поголів'я ВРХ і в 1990 р. воно було меншим за рівнем 1986 р. на 2,1 млн. голів. Далі темпи його скорочення лише зростали, хоча ні про яке реформування організаційно-правових відносин на той час мова ще не йшла, однак за станом на кінець 1995 р. залишалось 17,6 млн. голів ВРХ, або на 9,2 млн. голів менше, ніж у 1986 р.

Розглядаючи у цьому контексті теперішню ситуацію під аспектом організаційно-правових відносин, треба зазначити, що головним чинником, який протидіє розвитку аграрного сектору, є його низька економічна ефективність, а як похідна від нього – недостатня конкурентоспроможність вітчизняної сільськогосподарської продукції на зовнішніх ринках. Зокрема, у європейських країнах, де якість ґрунтів значно нижча, ніж в Україні, урожайність сільськогосподарських культур у 2–4 рази вища і стабільна кожного року, незалежно від природно-кліматичних умов. Загалом виробництво валової продукції сільського господарства у розрахунку на 1 га сільськогосподарських угідь за останні роки в Україні становило в середньому 270 EUR, тоді

як у країнах – членах ЄС – понад 2 тис. EUR [5, с. 10]. Крім цього, великотоварне виробництво різко скоротилось і на сьогодні становить лише 1/3 до рівня 1990 р., хоча й тоді його ефективність була значно нижчою від європейського рівня.

Це відбулося через перекоси у фінансуванні сільськогосподарських підприємств, оскільки, починаючи з 1995 р. воно в більшості з них здійснювалося виключно за рахунок залучених в оборот неринковими методами фінансових ресурсів, що призвело до невинного зростання у суб'єктів господарювання зобов'язань, причому при скороченні легітимного джерела – банківських кредитів [1, с. 3]. Незважаючи на застереження вітчизняних учених: «Методами та засобами штучного прискорення й адміністративного нав'язування явищ, які закономірно відбуваються у спільнотах протягом тривалих періодів, реальних успіхів досягти важко... Одна справа – відтворення в коротко- та середньострокових і зовсім інша – в довгострокових циклах... Механічне змішування воедино різнорідних за своєю внутрішньою природою явищ та циклограм небезпечно одержанням хибних результатів» [2, с. 5].

З огляду на це наголосимо, що фінансове забезпечення розвитку аграрного сектору економіки України, як і будь-якої іншої країни, має бути збалансованим за його складовими. Такими є, зважаючи на специфіку економічних взаємовідносин аграрного сектору з іншими галузями народного господарства, не тільки власні фінансові ресурси, а й бюджетне фінансування, оскільки навіть у високорозвинутих країнах Європи й світу сільському господарству виділяються значні субсидії, позаяк ціни на продовольчі товари, зазвичай, регулюються державою з метою забезпечення їхньої доступності для найбідніших верств населення. Водночас необхідне визначення оптимального для існуючих умов на певний момент часу рівня власних джерел коштів сільськогосподарських підприємств, який дав би змогу залучати в необхідних обсягах кредити банків при гарантії їхнього повернення в обумовлені терміни – з одного боку, та підкріплення цих ресурсів бюджетним фінансуванням для прискорення розвитку аграрного сектору за стратегічними програмами – з іншого.

Наразі маємо доволі стохастичні й невиважені заходи як щодо першої, так і другої складової інвестиційних ресурсів. Аграрний сектор України, як той Ікар, що намагався злетіти до Сонця з допомогою двох крил, котрі через ту саму причину – нетривкість матеріалу, з якого вони були зліплені, не тільки його туди не підняли, а й скинули бідолаха на Землю.

Ця метафора, незважаючи на її алегоричність, доволі чітко відображає, на наш погляд, вигоди теперішнього стану аграрного сектору, де власний капітал, замість нарощування його маси – об'єктивної передумови забезпечення індустріалізації виробництва, відтак його високої економічної ефективності, отже, й конкурентоспроможності на зовнішніх ринках, – після 1990 року зменшився майже у двадцять разів, хоч у 1990 р., коли його обсяг теж не забезпечував потреби цієї галузі, аби вивести її на рівень європейських країн, він становив майже четверту частину від усього функціонуючого в народному господарстві.

Причин такої негативної тенденції декілька. Насамперед – це традиційний диспаритет цін на сільськогосподарську й промислову продукцію, який навіть посилювався і став 7-кратним [6, с. 8]. Наступною причиною є неадекватність оподаткування сільськогосподарського виробництва, яка особливо негативно виявилася щодо податку на додану вартість при його запровадженні у 90-ті роки ХХ ст., оскільки при цьому не було враховано тривалості виробничого циклу – вона тут більша, ніж в інших галузях економіки, а тому цей податок упродовж майже трьох перших кварталів на сільськогосподарських підприємствах відображається як перевищення податкового кредиту. Із-за цього більшість сільськогосподарських підприємств, як засвідчує М. Дем'яненко, при запровадженні ПДВ у 1992 р. менш ніж за рік втратили власні оборотні кошти і не зі своєї вини опинилися у фінансовій скруті, адже відшкодування дебетового сальдо за цим податком було введено значно пізніше – у 1997–1998 роках [1, с. 17].

Хоча надалі – починаючи з 1999 року – й було прийнято спеціальний режим¹ оподаткування сільськогосподарських підприємств, завдяки чому частка сплачених до бюджету податків щодо їхніх доходів знизилась до 1,5–2,5%, це вже не могло виправити ситуацію. Від-

¹ Указ Президента України від 7 серпня 1998 р. №857 «Про деякі зміни в оподаткуванні»

так різке послаблення можливостей сільськогосподарських підприємств щодо формування в них власних джерел фінансових ресурсів все більшою мірою негативно позначалось на обсягах виробництва валової продукції.

У результаті цього відбулось надмірне зміщення її виробництва в особисті господарства населення, що хоча й вирішувало увесь цей час проблему продовольчої безпеки України, забезпечуючи внутрішній ринок продуктами харчування, особливо такими, які не потребують промислової переробки: картоплею, овочами, фруктами, частково молочними й м'ясними, але негативно позначилося на конкурентоспроможності вітчизняного аграрного сектору. Оскільки дрібнотоварне виробництво, передусім молока, не в змозі забезпечити таку якість вироблених з нього продуктів харчування, як це вимагається за стандартами Світової організації торгівлі. Тому експортні можливості України щодо таких продуктів харчування наразі обмежені.

Певною мірою втрати сільськогосподарських товаровиробників унаслідок зазначених вище причин мають компенсувати дотування цільових програм розвитку їхнього виробництва з бюджету. Однак питома вага такого фінансування є вкрай низькою навіть з урахуванням загальної недостатності інвестиційних ресурсів. Навіть якщо враховувати отримані на розвиток рослинництва і тваринництва кошти за рахунок податку на додану вартість, то в розрахунку на одне сільськогосподарське підприємство це становить у середньому менше 300 тис. грн. Більша частка фінансування традиційно спрямовується на поточні витрати, а на придбання основних засобів, тобто складної сільськогосподарської техніки – лише 2,0–2,5% бюджетних асигнувань, що не може суттєво вплинути на формування ресурсів розвитку сільськогосподарських підприємств.

Дещо суттєвішою є фінансова підтримка цих підприємств через механізм здешевлення кредитів. Однак і це не вирішує проблеми недостатності в них ресурсів розвитку як через те, що банки здебільшого видають їм короткострокові позики, так і внаслідок недоступності кредитування для значної кількості сільськогосподарських підприємств, бо навіть незначну різницю між відсотками банків та встановленим рівнем компенсації з бюджету вони не можуть сплатити за рахунок власних коштів. До того ж не всі суми кредитів узагалі під-

падають під пільгове кредитування, а процентні ставки комерційних банків традиційно перевищують рівень рентабельності сільськогосподарського виробництва.

Вихід із кризи, яка є особливо відчутною в аграрному секторі України, вбачається лише шляхом докорінного перегляду фінансово-економічних відносин, зокрема щодо усунення наявного диспаритету цін на засоби виробництва для сільськогосподарських підприємств, а також із банками та страховими компаніями – стосовно досягнення адекватності взаємовідносин з особливостями сільськогосподарського виробництва.

Таким чином, нагальним є застосування Україною стимулюючої стабілізаційної фінансової політики, спрямованої на зростання фактичного рівня сукупного попиту, яка давно обґрунтована в економічній теорії. Ця політика включає збільшення державних бюджетних видатків, зменшення податків, зниження банківського відсотка при пільговому кредитуванні, а також девальвацію національної валюти, що може активізувати попит іноземних споживачів.

Щодо останнього, то вважаємо за необхідне висловити застереження, що це може бути спонукальним чинником попиту на вітчизняні товари надто обмеженого асортименту, бо на заваді стоятимуть насамперед їхні якісні параметри. З огляду на це на макроекономічному рівні такий захід треба застосовувати вкрай обережно, бо хоча з позицій аграрного сектору він виглядає привабливим, зважаючи на порівняно високий попит на вітчизняне зерно кукурудзи, пшениці, сої, ріпаку, сир і шкіри ВРХ та ін., девальвація гривні тільки з міркувань посилення їхнього експорту навряд чи виправдана, тим більше, що це зачіпає макроекономіку загалом. Отже стосовно продукції аграрного сектору треба шукати інші способи стимулювання експорту, що зрештою підтверджують періодичні «сирні війни» чи інші подібні обмеження продажу її країнам «близького зарубіжжя», оскільки чинник девальвації гривні цьому зарадити не зможе.

Втім, це лише авторські міркування, які випливають із власного переконання щодо можливостей удосконалення бюджетно-грошової політики регулювання розвитку вітчизняного аграрного сектору, а тому вони можуть бути сприйняті критично, що дає підстави сподіватися на подальші дослідження в цьому напрямі.

Література

1. Дем'яненко М. Я. Фінансові проблеми формування та розвитку аграрного ринку. / М. Я. Дем'яненко – К. : ННЦ «Інститут аграрної економіки» УААН, 2007. – 64 с.
2. Лукінов І. Криза нашого часу: Питирим Сорокін і сучасність / І. Лукінов // Економіка України. – 2000. – № 8. – С. 4–7.
3. Саблук П. Т. Формування економічного механізму АПК України на ранньому етапі ринку. / П. Т. Саблук – К. : ІАЕ УААН, 1995.
4. Феномен України: реформи 1991–2004 гг. / А. Н. Ткаченко А. А. Алексеев, В. В. Илларионов та інші. – К., 2004. – 602 с.
5. Матеріали XI-річних зборів Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників 26-27 лютого 2009 року. – К. : ННЦ «Інститут аграрної економіки» УААН, 2009. – 116 с.
6. Проблеми забезпечення дохідності агропромислового виробництва в Україні в постіндустріальний період. – К. : ННЦ «ІАЕ» УААН, 2008. – 100 с.

Iryna Homyn

SUBSIDIES AGRICULTURAL SECTOR (HEART CONCEPTS AND PRINCIPLES OF APPLICATION)

The problem of the formation of the concept of subsidizing the agricultural sector during the financial crisis. Emphasized on the imperfections principles used budget allocation as grants among producers. The argument the author is confirmed by analysis of factual data and Ukraine Ternopil region.

Keywords: *agriculture, subsidies, concept, principles, financial resources.*

УДК 338.436

Петро Хомин

КООПЕРАЦІЯ ЯК ВИРІШАЛЬНИЙ НАПРЯМ ПОДОЛАННЯ КРИЗОВОГО СТАНУ В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ

На основі аналізу показників Тернопільської області у взаємозв'язку із загальноукраїнськими викладено авторське бачення шляхів подолання кризового стану в сільському господарстві. З використанням праць відомих теоретиків кооперації обґрунтовуються перспективи розвитку кооперації в аграрному секторі економіки на основі виважених принципів економічних відносин членів кооперативних об'єднань.

Ключові слова: кооперація, економічні взаємовідносини, кризовий стан, сільське господарство.

Трагічні події середини ХХ ст. перервали еволюційний розвиток сільського господарства Західної України, в тому числі й Тернопільщини. Зокрема, замість заохочення селян до подальшого розвитку кооперування, яке почало набувати в передвоєнний період системності й висхідної стабільної тенденції до розширення передусім у тваринництві, було брутально зруйновано всі кооперативні установи. Відтак насильницькими методами нав'язано псевдонаукову схему тотально-го знеособлення власності в так званих колективних сільськогосподарських артілях, які згодом перейменували в колективні господарства (скорочено – колгоспи), не дивлячись на те, що апробація таких форм фіктивної кооперації у східних і центральних областях України на той час уже довела свою неспроможність конкурувати з добровільними об'єднаннями сільського населення без втрати набутої цілими поколіннями власності.

Як писав знаний фахівець у галузі кооперації, доцент Української господарської академії, яка функціонувала в 30–40-х роках у м. Подебради Чехословацької республіки, В. Доманицький, будь-яке поліпшення, будь-яке нововведення можна зробити лише через душу, через психіку фактичного господаря – селянина. Він підкреслював:

для українського села громадська агрономія і кооперація – ліки і засоби, що нададуть йому переваги великого господарства, вирівняють його з великою формою сільськогосподарського підприємства, рятують дрібне господарство від занепаду [1, с.161–167]. Саме ігнорування душі і психіки селян, як показали подальші події, стали спочатку пасивним спротивом, який зумовив низьку ефективність діяльності колгоспів і радгоспів упродовж всього періоду їхнього функціонування поза намаганнями органів тодішньої влади різними косметичними засобами (госпрозрахунком, колективним підрядом, безнарядними ланками, ба навіть сімейним підрядом) спонукати селян до самовідданої праці, як писав поет, “на нашій, не своїй землі”, нічого з цього не виходило й сільськогосподарські підприємства, як укотре перейменували ті самі за своєю сутністю протиприродні утворення з нічийною власністю, здебільшого були взірцем неефективного господарування.

У цьому переконає порівняння показників урожайності основних культур в Україні й Тернопільській області, в тому числі за 1990 р., найвищих за всю історію існування колгоспів і радгоспів, та інших країн, які мають не такі сприятливі природні умови, насамперед нижчі за якість ґрунти (табл.1).

Таблиця 2

Урожайність зернових культур і цукрових буряків в Україні, Тернопільській області, Німеччині та Франції

ц/га

Країна	Зернові культури	Цукрові буряки
Україна	35,1	275,7
Тернопільська область	32,5	309,0
Німеччина	54,1	496,6
Франція	60,8	668,3

Джерело: Агропромисловий комплекс України: стан, тенденції та перспективи розвитку. Інформаційно-аналітичний збірник (випуск 6) / За ред. П. Т. Саблука та ін. – К. : ІАЕ УААН, 2003. – 764 с. – С. 728, 730, 736, 738.

Зокрема, навіть за врожайністю цукрових буряків Тернопільщина суттєво поступалася як Німеччині, так ще більше Франції, незважаючи на те, що в ті часи вона змагалася з Вінничиною за право називатися столицею білого золота – цукру: аналог метафори сто-

лиця чорного золота, якою іменували тоді Донбас. Як тодішній стан аграрного сектору, так і тим більше теперішній вимагають пошуку ефективних шляхів виходу з кризи, в якій опинилося сільське господарство в результаті того, що в кінці ХХ ст. його реформування здійснювалось не на основі наукового обґрунтування, а за традиційним для вітчизняної економіки підходом – волонтаристськими методами, – причому з повним ігноруванням як міжнародного, так і вітчизняного досвіду, зокрема щодо кооперації зусиль дрібних товаровиробників.

Саме останнє є особливо актуальним на сучасному етапі, зважаючи на обвальне скорочення площ сільськогосподарських угідь на великих підприємствах (41,4 млн. га – у 1990 р. та 19,4 млн. га – у 2012 р.) внаслідок розпаювання земель і розпорощення їх за дрібними землевласниками – фермерськими й особистими господарствами, які не мають достатньої матеріально-технічної бази для ефективного господарювання, а тому можуть дати новий поштовх кооперації в сільському господарстві, але на основі теоретично обґрунтованих принципів, сформульованих у працях визначних українських учених М. Туган-Барановського [2], Є. Храпливого [3;4], О. Чаянова [1; 5] та інших авторів. Водночас зрозуміло, що сучасні реалії дещо інші, тому, не відкидаючи надбань попередників, які можуть бути використані насамперед як методологічна основа методики цього дослідження, треба йти далі в напрямі виявлення можливостей використання перевірених багатолітньою практикою економічних механізмів взаємовідносин учасників кооперативних об'єднань на тлі сучасного стану аграрного сектору та обґрунтування необхідності їхнього удосконалення.

Насамперед слід враховувати теперішню ситуацію в аграрному секторі економіки, яка внаслідок низки причин склалася так, що питома вага дрібних товаровиробників у вартості валової продукції сільського господарства зросла, у той час як забезпеченість їх основними засобами незадовільна й динаміка її зростання надто повільна, тому не дає можливості наблизитися до більш-менш оптимального рівня фондоозброєності праці (табл. 2).

Таблиця 2

Стан сільського господарства України й Тернопільської області

Показник	Сільгоспідпр.		Ферм. господар.		Особисті господар.	
	Україна	Терн. обл.	Україна	Терн. обл.	Україна	Терн. обл.
Площа землі в користуванні, тис. га						
– сільгоспугідь	20665,5	1048,2	4389,4	76,2	15815,1	244,2
– ріллі	19395,4	855,0	4260,7	74,9	11640,3	236,9
Наявність техніки, тис. шт.						
– тракторів	150,1	3,1	34,96	0,6	172,5	12,4
– зернозбиральних комбайнів	32,0	0,7	8,97	0,2	22,7	1,9
Припадає на 100 га (ріллі, зернових), шт.						
– тракторів	0,7	0,3	0,8			
– зернозбиральних комбайнів	0,1	0,1	0,4			

Джерело: Сільське господарство України 2012 р. // Статистичний збірник. – К. : Держкомстат України, 2013. – С. 65, 79–80, 166, 183, 209. Сільське господарство Тернопільської області за 2012 рік // Статистичний збірник. – Тернопіль : Головне управління статистики, 2013. – С. 37, 43, 104, 114, 117, 119–120, 128.

Отже, як у фермерських господарствах, так і в особистих господарствах населення кількість технічних засобів виробництва недостатня, щоб можна було обійтися власними засобами виробництва для забезпечення комплексу сільськогосподарських робіт. Водночас розподіл цих засобів серед дрібних товаровиробників українерівномірний.

Окрім того, в них неможливо забезпечити самотужки ефективне використання техніки, оскільки загалом по Україні середній обсяг навіть фермерських господарств надто малий для цього – 88,4 га. Це однаковою мірою актуальне як для областей, де він максимальний: Кіровоградська – 146,8 га, Харківська – 162,4 га, так особливо для Галичини й Закарпаття, в яких середня площа ріллі в розрахунку на одне фермерське господарство коливається від 7,0 га до 76,1 га. Середній розмір домогосподарств не перевищує 0,94 га. Тому, як резонно зазначає група науковців, це є спонукальним мотивом щодо об'єднання роздрібнених елементів продуктивного капіталу для спільного ведення виробничої діяльності [6, с. 77]. Водночас на черзі неминуче виникне потреба кооперації у постачальницькій та збутовій сфері.

Це переконливо доводить практика організації кооперативів у Західній Україні. Звертає на себе увагу і порівняно висока динаміка їх організаційного формування: виникнувши в 1899–1909 рр. як постачальницькі кооперативи насіння і мінеральних добрив у чотирьох повітах Галичини (Бродівському, Золочівському, Калуському та Перемишлянському), надалі вони охопили сферу збуту товарної продукції рослинництва і тваринництва, об'єднавшись у крайове товариство кооперативів «Сільський господар», в яке входили у 1939 р. 53,8% сільських громад краю.

Треба врахувати, що в цьому проміжку часу відбулась перша світова війна, національно-визвольна революція, тобто політична й економічна ситуація впродовж 1914–1920 рр., у період, коли західноукраїнське селянство знову опинилось у колоніальній залежності, а також внаслідок економічної кризи 1929–1933 рр., що не сприяло розвитку кооперації.

З огляду на це не можна погодитися з висновком В. Збарського, що реалізація кооперативних зв'язків між малими формами господарювання¹ – новий феномен української аграрної економіки, бо далі сам же цитований автор визнає, що цей процес відбувається в руслі світових тенденцій [7, с. 40]. Мова радше може йти в контексті сакраментального вислову «все нове – добре забуте старе», бо тривала самоізоляція вітчизняної економіки від надбань світової, як і повне ігнорування теорії і практики кооперації упродовж кінця ХІХ ст. – першої третини ХХ ст., зумовили значний часовий проміжок, події якого призвели майже до повного забуття того, що й раніше в Україні цей процес був доволі інтенсивний та органічно вписувався у світові тенденції кооперування в аграрному секторі економіки. До того ж ідеологічна зашореність насамперед урядовців адміністративно-командної епохи зумовила те, що на догоду їм набутий безцінний досвід кооперації піддавався остракізму (показовою щодо цього може бути назва книги Олесевича Л. Кооперативні міфи і капіталістична дійсність. Західноукраїнська буржуазна кооперація (1883–1939). – К.: Наукова думка, 1974. – 167 с.). Насправді селянська кооперація в ті часи якраз і була спрямована проти визиску буржуазії.²

¹ До малих форм господарювання В. Збарський відносить малі підприємства, малі фірми, фермерські господарства, а також домогосподарства тощо.

² Показовим є склад членів першого кооперативу, створеного на віче в селі Олесько Бродівського повіту 23.03.1899 р.: 12 священиків, 21 селянин, 8 міщан, 3 вчителі – всі активні діячі «Просвіти».

Незважаючи на порівняно незначну тепер кількість кооперативів в аграрному секторі економіки України: всього їх є поки що трохи більше 1 тис., в т.ч. лише близько 200 – заготівельно-збутових, об'єктивним треба вважати висновок про нагальну потребу їхнього розвитку, оскільки ситуація тут близька до тієї, яка була на початку виникнення кооперативів, коли селяни вимушені були продавати вироблене зерно лихварям відразу після обмолоту за найнижчими цінами. Саме як протидія лихварям і був спонукальний мотив створення перших кооперативів.

До цього можна додати тільки те, що зараз це є характерним не тільки щодо зернових культур, а й продуктів переробки сільськогосподарської продукції, зокрема цукру, виготовленого на давальницьких умовах із власних цукрових буряків. Бо не дивлячись на те, що здавалось би, в такий спосіб можна уникнути втрат, пов'язаних із монопольним демпінгуванням цін на них у сезон їхньої заготівлі на цукрові заводи, це мало допомагає, і селяни, зазвичай, змушені продавати цукор у край невигідний момент співвідношення попиту-пропозиції на ринку.

Звичайно, що заготівельно-збутові кооперативи теж не вирішать цієї проблеми, тому зараз, на наш погляд, кооперація в аграрному секторі не має бути обмеженою лише сферою виробництва та збуту, а може бути значно ширшою, в чому переконує світовий досвід. Так, у Німеччині в 1844 р. була організована «Рочдельська споживча кооперація», в якій шляхом кооперування створили кредитну спілку.¹ Пізніше почався інтенсивний розвиток кредитної кооперації в аграрному секторі інших країн Європи та США і зараз в останніх діє сім кооперативних банків. Окрім того, два банки створені спеціально для кредитування цих кооперативних банків [8].

У такому разі заготівельно-збутові кооперативи зможуть, скориставшись пільговими кредитами під запаси товарної продукції, активно використовувати сприятливу ситуацію на ринку, уникаючи її реалізації за демпінговими цінами, забезпечуючи скооперованим дрібним товаровиробникам набагато вищий рівень прибутковості, ніж це можливе при теперішній їхній розрізненості, відтак неорганізованому продажу виробленого нерідко зі значним збитком.

¹ В 1910 р. у Німеччині налічувалось біля 17 тис. кредитних кооперативів.

Певна річ, що без допомоги держави тут не обійтись, особливо стосовно пільгового кредитування, яке знову ж таки через дрібні розміри селянських господарств їм практично недоступне. Проте ця проблема вирішується значно легше, коли кредитуються великі підприємства – в такому разі це можуть бути саме заготівельно-збутові чи постачальницькі кооперативи. Власне становлення кооперації повчальне щодо цього як у позитивному, так і негативному ракурсах, тому її треба засвоїти, аби не повторювати помилок минулого.

І тут варто пригадати, що у 80-ті роки ХХ ст. були спроби здійснити кооперацію в аграрному секторі економіки, зокрема у тваринництві, які виявились, як показала тепер уже історія, невдалими. Незважаючи на те, що тоді цілі республіки посиленими темпами будували міжгосподарські відгодівельні комплекси, комбикормові заводи тощо, здійснювалось це волонтаристськими рішеннями, без належного техніко-економічного обґрунтування, а подекуди навіть з нехтуванням здорового глузду, коли замість наближення тварин до кормової бази (хоча на ті часи вже був відомий досвід США щодо концентрації вирощування й відгодівлі ВРХ у зоні так званого «кукурудзяного поясу») робили навпаки. Тому й не дивно, що донині збереглись лише одиниці з них, оскільки при їхньому створенні жодної уваги не звертали на бажання селян кооперуватися.

Отже, можна сподіватися, що на сучасному етапі кооперування в аграрному секторі України буде більш успішним, ніж ця кампанія у 80-ті роки ХХ ст. Бо зараз, як слушно зауважують вчені, обслуговуючі кооперативи – як особливий тип підприємств – створюються без адміністративного примусу на основі добровільного об'єднання своїх капіталів та зусиль сільськогосподарських товаровиробників, які одночасно є їхніми власниками і клієнтами, залишаючись самостійно суб'єктами господарювання і орієнтовані на більш якісне задоволення потреб своїх власників – клієнтів [6, с.77].

Однак це потребує комплексного вирішення проблем, які зумовили кризову ситуацію в аграрному секторі економіки, зокрема здійснення таких заходів державного характеру, як визначення обсягів замовлення на продаж сільськогосподарської продукції, забезпечення паритетності взаємовідносин, ширше використання бюджетного фінансування ці-

льових програм розвитку та пільгового кредитування тощо. Як засвідчує вітчизняний та зарубіжний досвід, лише за цих умов буде використано позитивні переваги кооперації зусиль дрібних товаровиробників для забезпечення висхідного розвитку аграрного сектору економіки.

Водночас дослідження становлення кооперації як в Україні, так і в інших державах переконує, що досягнення успіхів у цій справі можливе лише на основі неухильного дотримання принципу добровільності формування кооперативів. Окрім того, зважаючи на сучасний фінансовий стан аграрного сектору, зрозуміло, що без допомоги держави при цьому не обійтися. З цього приводу можна підкреслити, що навіть незважаючи на відсутність власної державності та вибух першої світової війни на фінансування таких заходів, як засвідчує «Звіт з загальних зборів Краєвого Товариства господарського» у Львові за час від 1 січня 1917 р. до червня 1918 р. виділялись певні кошти з бюджету: 997 тис. корон – у 1914 р., 58,2 тис. корон – 1915 р., 50 тис. корон – 1916 р. Пізніше й ця мізерна допомога була скасована, тому надалі кооперативи існували виключно як бездотаційні за рахунок власних коштів – членських внесків і відрахувань від доходів та інших джерел (доходи з імпрез, свят, пожертв). Зокрема, бюджет товариства «Сільський господар» у 1938 р. становив: 80,4 тис. злотих, або 18,9% – перші; 109,7 тис. злотих, або 25,9% – другі; 230,9 тис. злотих, або 55,3% – треті).

Власне відсутність вираженої програми державної підтримки кооперування, на наш погляд, є головною причиною того, що термін «розвиток» стосовно нього можна писати хіба в лапках, хоча й сучасні дослідники вважають створення кооперативів одним із важливих напрямів розвитку сільськогосподарського виробництва [9, с. 60; 10, с. 226], оскільки динаміка кооперативів доводить протилежне: замість зростання чисельності кооперативів, відбувається скорочення їхньої кількості і в Україні за п'ять років їх зменшилося на 517 одиниць. Причому в Тернопільській області тенденція та ж сама, незважаючи на їхню надто малу кількість узагалі: якщо у 2005 р. вона становила 17 одиниць, то у 2012 р. залишилося всього 3 виробничих кооперативи при середньому значенні цього показника в Україні 34 формування.

Причиною такої негативної динаміки є те, як можна припустити, що «кооперативи змушені певним чином реагувати на зміни в їх на-

вколишньому середовищі або в іншому випадку зупинити свою діяльність», оскільки «не всі кооперативи здатні вижити в економічному середовищі, що постійно змінюється. Деякі з них змушені залишити бізнес, продати майно, роздати паї, якщо залишається що розподіляти» [10, с. 151,159].

Однак це не означає, що треба закинути ідею кооперації та мершій повернутися до етатистської моделі господарювання. Водночас ми не поділяємо думки, що «організаційною одиницею об'єднання зусиль приватних товаровиробників може бути створення молочарських кооперативів на базі сільськогосподарських підприємств» [11, с. 226], оскільки за сучасних умов це нереально принаймні з двох причин.

По-перше, таких підприємств недостатньо, аби охопити весь ареал особистих селянських господарств, позаяк їх в Україні менше, ніж сільських населених пунктів. Звісно, коли послуговуватися загальними статистичними показниками, то знайдемо їх майже 56 тис. одиниць. Та річ у тому, що переважна маса з них – дрібні товаровиробники, які неспроможні створити необхідну інфраструктуру для забезпечення діяльності кооперативів. До того ж лєвова частка не тільки дрібних, а й великих сільськогосподарських підприємств узагалі за-нехали тваринництво (табл. 3).

Таблиця 3

Частка сільськогосподарських підприємств, які утримували поголів'я тварин у 2010–2012 рр.

Показник	Кількість, од.		
	2010 рік	2011 рік	2012 рік
Усього підприємств	56493	56133	55866
у тому числі фермерські господарства	41726	41488	40732
Підприємства, які мали поголів'я тварин	4169	3995	3802
у тому числі фермерські господарства	984	1012	977
Підприємства, що утримували корів	3741	3591	3432
у тому числі фермерські господарства	873	882	863

Джерело: Сільське господарство України 2010. Статистичний збірник. – К. : Держ. служба статистики України, 2011. – С. 51, 116. Сільське господарство України 2011. Статистичний збірник. – К. : Держ. служба статистики України, 2012. – С. 51, 119. Сільське господарство України 2012. Статистичний збірник. – К. : Держ. служба статистики України, 2013. – С. 50, 120.

Зокрема, 93,2% суб'єктів господарювання не займається жодним видом виробництва тваринницької продукції, а ще більше (93,9%) – молока. Саме щодо останнього потреба кооперування є найбільш нагальною, якщо зважити на негативні тенденції його валового виробництва, зумовлені, перш за все, скороченням поголів'я корів¹. Причому далі триває тенденція до зменшення числа сільськогосподарських підприємств та фермерських господарств, які утримують будь-який вид поголів'я тварин.

По-друге, треба мати на увазі, що за теперішніх умов скорочення великих сільськогосподарських підприємств теж засвідчує відсутність умов для функціонування кооперативних формувань, оскільки переважна більшість з них належить до господарських товариств та власне вже згадуваних виробничих кооперативів, проте й тут відбувається скорочення не тільки поголів'я великої рогатої худоби, особливо корів, а й виробництво продукції не досягає прийнятних темпів нарощування її обсягів, аби можна було вийти в оглядовій перспективі хоча б на рівень 1990 року, який теж не був достатнім для забезпечення науково обґрунтованого рівня споживання населенням виробленого з неї продовольства.

Все це дає підстави для висновків, що реформування сільського господарства було недостатньо продуманим щодо шляхів здійснення, зокрема й стосовно кооперування. Внаслідок цього цей процес, незважаючи на безальтернативність необхідності здійснення, не виправдано затягнувся, що є головною причиною низької економічної ефективності аграрного виробництва, оскільки тут ніяк не можуть відійти від застарілої моделі економічних відносин, котра практично мало чим відрізняється від успадкованої колгоспної, позаяк у більшості великих сільськогосподарських підприємств вона лише дещо підретушована. Подальша ж консервація статус-кво аграрного сектору, а тим більше повернення до колгоспно-радгоспної монополії у вигляді вузькоспеціалізованих агрохолдингів є лише ілюзією стосовно можливостей вирішити окреслені проблеми не тільки тому, що це супер-

¹ Не менш невідкладною є проблема кооперування в овочівництві, адже навіть у такому благодатному краї, як АР Крим увозять переважно з Туреччини помідори, огірки, виноград, цибулю, яблука, ба навіть хліб, причому й ціни імпорту не стають на заваді: лише за 2010 рік вони зросли за овочами на 30, виноградом – 42% [12, с. 246].

ечило би світовій практиці, а й сучасним реаліям в Україні, оскільки збереження застарілих економічних взаємовідносин та технологічно відсталого виробництва призводить лише до неефективного витрачання ресурсів та неконкурентноспроможності вітчизняного сектору економіки.

Зважаючи на багатогранність проблеми кооперації в аграрному секторі, охопити її в одній статті нереально. Відповідно, подальші дослідження в цьому напрямі є перспективними, оскільки крім досвіду Галичини, не менш повчальною є історія становлення кооперації як за рубежом, так і в підросійській частині України, особливо в період 1905–1913 рр.

Література

1. Доманицький В. Форми співжиття і співпраці громадської агрономії з кооперацією кредитовою, закупочною і збутовою / В. Доманицький // Ювілейний альманах «Центросоюзу». – Львів, 1930. – С. 161–167.

2. Туган-Барановський М. Кооперація, її природа і мета. / М. Туган-Барановський. – С. Пб. : Филинь, 1910. – 185 с.

3. Храпливий Є. За хліборобську справу / Є. Храпливий. – Львів : Сільський господар, 1932. – 245 с.

4. Храпливий Є. Про співпрацю кооперації «Сільського господаря» і культурно-освітніх установ у ділянці суспільної агрономії / Є. Храпливий – Львів : Сільський господар, 1932. – 38 с.

5. Чайнов А. В. Краткий курс кооперации / А. В. Чайнов – М. : Кн. Палата, 1989. – 95 с.

6. Розвиток сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів / М. Й. Малік, А. Л. Минка, О. Г. Шпикуляк // Агропромисловий комплекс України: стан, тенденції та перспективи розвитку. – К. : ННЦ ІАЕ, 2005. – 292 с.

7. Збарський В. К. Методологічні підходи до стратегії кооперування малих форм господарювання в Україні / В. К. Збарський // Агроінком. – 2005. – № 7. – С. 40–45.

8. Звіт про засідання Національного прес-клубу реформ 24.03.2005 р., www.cure.org.ua.

9. Андрущенко А. М. Підвищення ефективності діяльності сільськогосподарських виробничих кооперативів / А. М. Андрущенко // Економіка АПК. – 2006. – № 8. – С. 60–62.

10. Зіновчук В. В. Кооперативна ідея в сільському господарстві України і США / Зіновчук В. В. – К. : Логос, 1996. – 224 с.

11. Радько В. І. Трансформація структури виробництва молока в сучасних умовах / В. І. Радько // Наукові праці Полтавської державної аграрної академії. – 2012. – Вип. 1 (6), – т. 1. – С. 223–227.

12. Сафонов В. А. Некоторые тенденции в экономике современно-го агропромышленного комплекса АР Крым / В. А. Сафонов // Наукові праці Полтавської державної аграрної академії. – 2012. – Вип. 1 (6), – т. 1. – С. 240–247.

Petro Khomyn

COOPERATION AS A DECISIVE DIRECTION TO OVERCOME THE CRISIS IN AGRICULTURE

Based on the analysis of indicators of Ternopil region in conjunction with the all-in article presents the author's vision of overcoming the crisis in agriculture. Using the works of well-known theorists justified cooperation prospects in Ukraine based on the principles of balanced economic relations of members of cooperative associations.

Keywords. *Cooperation, economic relations, crisis, agriculture.*

УДК 657.1

Олег Шевчук

РОЗВИТОК ОБЛІКОВО-АНАЛІТИЧНОГО ВІДОБРАЖЕННЯ ФІНАНСОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ АГРАРНИХ ПІДПРИЄМСТВ

У статті досліджено теоретичні питання формування облікових показників фінансово-господарської діяльності суб'єкта господарювання. Через невідповідність між фінансовою та інвестиційною діяльністю й отриманими від них доходами, запропоновано внести певні зміни до інструкції про застосування плану рахунків бухгалтерського обліку активів, капіталу, зобов'язань і господарських операцій підприємств і організацій.

Ключові слова: фінансова діяльність, аграрні підприємства, облік, рахунки, модель.

Удосконалення обліку фінансово-господарської діяльності зумовлено потребами ефективного управління. На думку В. В. Коваленка, для прийняття ефективних управлінських рішень користувачів облікової інформації цікавлять показники результативності фінансово-господарської діяльності підприємства, які характеризують потенційну та фактичну його можливість розраховуватись за поточними зобов'язаннями, фінансову стійкість та результативність роботи з позиції раціонального використання окремих видів фінансових ресурсів.

Розглядаючи питання формування фінансових показників діяльності підприємств Тернопільської області зокрема, слід зазначити, що в нормативних документах є певна невідповідність у визначенні класифікаційних ознак видів діяльності, як вказує Я. В. Лебедзевич, згідно з П(С)БО 3 (нині НП(С)БО 2) і Планом рахунків формування показників здійснюється за такими видами діяльності: звичайна, основна, операційна, фінансова, інвестиційна, від надзвичайних подій, інша.

Рядом науковців, зокрема Я. В. Лебедзевич, М. А. Проданчук, вказано, що у П(С)БО 4 (нині НП(С)БО 2) відсутні поняття «інша діяльність» і «звичайна діяльність». При цьому визначено, що у понятті

«інша діяльність» передбачаються операції, які віднесено сукупно до інвестиційної та фінансової діяльності. Така невідповідність є й у визначенні окремих операцій [1]. Ми згодні із цими авторами, що для того, щоб уникнути недоречностей у віднесенні операцій до того чи іншого виду діяльності, необхідно чітко розмежовувати види діяльності та операції, які відносяться до зазначених видів діяльності. Це продиктовано тим, що невідповідність доходів, витрат та результатів видів діяльності, насамперед фінансової, негативно впливає на формування та використання системи показників діяльності при прийнятті управлінських рішень у сфері фінансового менеджменту.

Отже, залежно від спрямування діяльності та виду обраної діяльності і навіть операції за нею в аграрному підприємстві склад фінансових результатів у межах вказаних груп операційної, інвестиційної та фінансової діяльності може суттєво відрізнитися. Таким чином, виникає потреба уточнення складу фінансових результатів залежно від предмета діяльності підприємства, на що вказують і інші автори [2].

Так, відповідно до П(С)БО 15 «Дохід» і Плану рахунків, доходи, отримані від основної діяльності, називають «Дохід від реалізації продукції (робіт, послуг)». Як зазначалося вище, основна діяльність – це операції, що пов’язані з виробництвом та реалізацією продукції (робіт, послуг). Вони є головною метою створення підприємства і забезпечують основну частку його доходу. Так, дохід, отриманий від основної діяльності, доцільно називати «Дохід від основної діяльності», а рахунок 70 «Доходи від реалізації» замінити назвою «Доходи від основної діяльності», оскільки реалізація здійснюється за різними напрямками і для потреб управління виділяється в тому числі сільсько-господарська.

Оскільки існує невідповідність між фінансовою та інвестиційною діяльністю й отриманими від них доходами, ми пропонуємо внести певні зміни до Інструкції про застосування плану рахунків бухгалтерського обліку активів, капіталу, зобов’язань і господарських операцій підприємств і організацій.

Рахунок 72 «Дохід від участі в капіталі» призначено для узагальнення інформації про доходи від інвестицій, які здійснено в асоціо-

вані, дочірні або спільні підприємства, облік яких ведеться за методом участі в капіталі. Тобто, рахунок призначено для обліку доходів, одержаних від фінансових інвестицій. Тому цей рахунок може бути перейменований у «Доходи від інвестиційної діяльності» з відповідними субрахунками, чинними і нині:

- дохід від інвестицій в асоційовані підприємства (721);
- дохід від спільної діяльності (722);
- дохід від інвестицій в дочірні підприємства (723).

Так, рахунок 73 «Інші фінансові доходи» перейменувати у «Доходи від фінансової діяльності» з привнесенням відповідного субрахунка, наприклад 734 «Дохід від безоплатно одержаних активів» (пов'язаного з фінансовою діяльністю), розвиваючи дослідження М. А. Продачука, Г. А. Ямборко. Таким чином, рахунок «Доходи від фінансової діяльності» матиме структуру:

- дивіденди одержані (731);
- відсотки одержані (732);
- інші доходи від фінансових операцій (733);
- дохід від безоплатно одержаних активів (734).

Для обліку інших витрат інвестиційної діяльності використовувати рахунок 74 «Інші доходи» з відповідними субрахунками:

- дохід від реалізації фінансових інвестицій (741);
- дохід від реалізації необоротних активів (742);
- дохід від реалізації майнових комплексів (743);
- дохід від неопераційної курсової різниці (пов'язаний з інвестиційною діяльністю) (744);
- інші доходи від інвестиційної діяльності (745).

Облік фінансових витрат, що ведеться на рахунку 95 «Фінансові витрати», в свою чергу, доповнити, наприклад, субрахунком 953 «Витрати на безоплатно одержані активи» (пов'язані з фінансовою діяльністю). Таким чином рахунок 95 «Фінансові витрати» матиме структуру за відповідними субрахунками:

- відсотки за кредит (951);
- інші фінансові витрати (952);
- витрати на безоплатно одержані активи (953).

Облік фінансових витрат пропонується вести на рахунках:

–96 «Втрати від інвестиційної діяльності» з субрахунками: втрати від інвестицій в асоційовані підприємства (961); втрати від спільної діяльності (962); втрати від інвестицій в дочірні підприємства (963);

–97 «Інші витрати» з субрахунками: собівартість реалізованих фінансових інвестицій (971); собівартість реалізованих необоротних активів (972); собівартість реалізованих майнових комплексів (973); втрати від неопераційних курсових різниць (пов'язані з інвестиційною діяльністю) (974); уцінка необоротних активів і фінансових інвестицій (975); списання необоротних активів (976); інші витрати інвестиційної діяльності (977).

Результат від фінансової діяльності за вказаними субрахунками, як і типовими з Плану рахунків, буде узагальнюватися на рахунок 792 «Результат фінансової діяльності». Результат від здійснення інвестиційної діяльності буде відображатися на рахунок 793 «Результат інвестиційної діяльності».

На основі цих пропозицій формується єдиний підхід до складання і подання всіх форм звітності щодо використання понять «операційної», «інвестиційної», «фінансової» діяльності підприємства і «надзвичайних подій», з безпосередньою відповідністю їх рекомендаціям щодо структури рахунків обліку фінансових результатів діяльності.

Проведені дослідження з удосконалення обліку і відображення у звітності інформації про результати діяльності підтверджують необхідність запровадження єдиних класифікаційних ознак і більшої конкретизації обліку фінансових доходів, витрат та результатів, що потребує зміни у формі Звіту про фінансові результати і методичних засад формування інформації за показниками цього Звіту в системі рахунків бухгалтерського обліку. Такий підхід виправданий з економічної точки зору, оскільки співставлення показників доходів і витрат за джерелами та напрямками їх утворення дає можливість виявити найбільш прибуткові господарські операції.

На думку М. О. Євдокимової, Г. А. Ямборко, існуюча система ведення сільського господарства базується на надмірному використанні агроресурсного потенціалу, пріоритеті економічних переваг, що призвело до значного зниження продуктивності земельних ресурсів,

врожайності багатьох культур і, як наслідок – до недобору важливих видів продукції, наростання негативних екологічних явищ. У практиці господарювання кожне аграрне підприємство є складною виробничо-економічною системою, здійснює багато видів діяльності, які слід розглядати як відкрити систему [3].

Очевидно, що найбільш складним за обсягом і вирішенням організаційно-технічних завдань напрямом є виробнича діяльність підприємства. Тому виробничу діяльність аграрних підприємств Тернопільської області необхідно розглядати не тільки з погляду економічної теорії і бухгалтерського обліку, а й через призму сталого розвитку. Ряд авторів, наприклад Г. А. Ямборко, вважають за необхідне вдосконалити визначення виробничо-фінансової діяльності аграрних підприємств з посиленням саме концепції сталого розвитку як комплексу постійно здійснюваних, екологічно зрівноважених заходів із забезпечення процесу виробництва продукції й економічно ефективних заходів, пов'язаних із фінансуванням підприємства та фінансовим забезпеченням операційної діяльності, спрямованих на досягнення основної мети підприємства без завдання незворотної шкоди довкіллю.

Потребує також удосконалення управлінський облік при здійсненні фінансової діяльності суб'єктом господарської діяльності. У цьому разі підприємству необхідно чітко визначитися з факторами, які впливають на її масштаби в умовах ринку, а саме: стадії життєвого циклу підприємства; політика держави та контрагентів на ринку; наявність достатньої кількості фінансових ресурсів для здійснення інвестування; готовність здійснювати значні інвестиційні витрати, що приносять прибуток лише у перспективі.

Відповідно до П(С)БО 12 «Фінансові інвестиції» всі вкладення підприємства реалізуються у двох формах: вкладення капіталу в дохідні види грошових інструментів; вкладення капіталу в дохідні види фондових інструментів. Використання таких форм фінансового інвестування пов'язане з широким вибором альтернативних інвестиційних рішень. Вони відрізняються за своїм значенням і впливом на розвиток підприємства. Рішення можуть мати поточний або стратегічний характер, а також визначати потребу в інвестуванні загалом. В основі процесу прийняття рішень лежить визначення їх необхідності

та доцільності. Прийняття інвестиційних рішень ускладнюється такими факторами, як: велика кількість доступних варіантів вкладення капіталу; обмеженість фінансових ресурсів для інвестування; ризик, пов'язаний з прийняттям того чи іншого рішення стосовно вкладення фінансових інвестицій.

Важливим також є питання обсягу інвестицій. Ці фактори впливають на глибину аналізу економічної сторони стратегій фінансового менеджменту щодо фінансової діяльності, що передбачають вкладення коштів та інших фінансових ресурсів. Раціоналізуючи доволі складний процес дослідження інвестиційних проектів засобами фінансової діяльності та фінансового менеджменту і формування на цій основі інвестиційних рішень, можна організувати його через етапи прийняття ряду рішень.

Перший етап цього процесу об'єднує інвестиційні рішення, за яких не виникає потреби в поглибленому і детальному аналізі. Із множини варіантів обираються ті, які відповідають прийнятим підприємством нормативам ведення видів діяльності. Завершенням цього етапу є створення сукупності прийнятних інвестиційних варіантів, реалізація яких обслуговуватиметься грошовими потоками, створеними у результаті фінансової діяльності.

На другому етапі досліджується сукупність визначених першим етапом інвестиційних варіантів з урахуванням внутрішніх можливостей аграрного підприємства та очікуваного впливу зовнішнього середовища. Цей етап потребує застосування складніших методів дослідження, об'ємної інформаційної бази, що суттєво підвищує складність проведення процесу формування інвестиційних рішень у сфері фінансового менеджменту.

У деяких випадках для визначення доцільності здійснення фінансової діяльності можуть бути застосовані такі методичні прийоми системного аналізу, як імітаційне моделювання та економіко-математичні моделі.

Імітаційне моделювання – дослідження, що використовує комп'ютерні технології, їх взаємозв'язок, явища і процеси в умовах невизначеності. В програмах створюється певна модель процесу чи явища, що вивчаються, на вхід подаються імпульси, а на виході до-

сліджуються результати. Шляхом зміни вхідних сигналів і вивчення вихідних визначають залежності, що характеризують процеси та явища, як зазначає К. М. Базь, Н. Д. Богоніколос, Лю Лі, Н. Г. Рогальська.

Економіко-математичні моделі – вибір найкращих альтернатив, виходячи із заданого критерію і ситуації, в якій приймається рішення. Крім того, використання методик розрахунків вищої математики дає змогу уникнути невизначеності, що пов'язана з фінансовою діяльністю підприємства.

Практична реалізація обраної стратегії із зазначених етапів базується на прийнятому інвестиційному рішенні та розробленні моделі управління нею. Це вимагає розгляду інвестиційного проекту в часовому аспекті, причому період, що аналізується, розподіляють на кілька проміжків – інтервалів стратегічного планування у системі фінансового менеджменту аграрного підприємства.

Якщо розглядати об'єкт інвестування в плануванні та для цілей управлінської стратегії більш детально, то одним із головних джерел інформації є фінансова звітність підприємства. Складання звітності відповідно до законодавства дає можливість отримувати таку інформацію з попередніх звітних періодів, що загалом створює якісну інформаційну базу даних та дає можливість визначити можливості ризику і варіативність проектів інвестування за наявного рівня фінансових ресурсів та стану фінансової діяльності.

Зазвичай проект вкладення коштів, що розробляється засобами фінансового менеджменту в системі фінансової діяльності, складається зі стадій: формування цілей, оцінка привабливості інвестиційного проекту; вибір схем його фінансування. Проте, як вказують більшість дослідників, такий підхід дещо обмежений і не завжди може забезпечити максимальну ефективність від вкладених коштів. Тому, як радить А. Недосекін, його варто доповнити етапом моделювання – створенням прагматичних моделей: ідейний етап (етап планування та розробки) плюс моделювання; етап реалізації плюс моделювання. Таке доповнення дасть можливість виявити способи і засоби для змін реальності так, щоб наблизити реальність до моделі. Прагматичні моделі є деяким стандартом чи зразком, під які підбудовуються як власне діяльність, так і її результат. Таким чином, створюється додатковий

стимул до підвищення якості роботи щодо вкладення коштів. Поєднання такого підходу з економіко-математичним моделюванням забезпечить найякісніший результат від фінансових інвестицій.

Комплексне використання математико-економічних методів передбачає найбільш повне розкриття сутності, закономірностей та тенденцій розвитку конкретних явищ і процесів з метою найбільш адекватного відображення їх властивостей.

Деякі автори, наприклад А. О. Музиченко, вважають, що в основі обґрунтування напрямів поліпшення інформаційно-аналітичного забезпечення управління фінансовими ресурсами покладено результати аналітичної оцінки, яка адекватно відображає сучасний стан забезпечення фінансовими ресурсами сільськогосподарських підприємств, обґрунтовує основні напрями підвищення ефективності управління фінансовим забезпеченням, зокрема за рахунок удосконаленого інформаційно-аналітичного підходу; доповнює методику визначення фінансового потенціалу підприємств обслуговувати залучені кошти; використання економіко-аналітичної моделі дає можливість оперативно визначати потребу в залученні кредитного капіталу сільськогосподарськими підприємствами та прогнозувати фінансові результати з урахуванням цього залучення [4].

Враховуючи фінансові можливості підприємств та об'єктивно оцінюючи характер впливу внутрішніх і зовнішніх чинників, є можливість сформулювати таку фінансову стратегію, яка забезпечує найповніше використання фінансово-економічних можливостей підприємств, узгодивши їх з умовами, що склалися на ринках товарів і фінансових послуг. Така фінансова стратегія передбачає визначення довгострокових цілей фінансової діяльності та вибір найефективніших способів їх досягнення, оптимізацію структури джерел формування фінансових ресурсів, акумуляцію фінансових ресурсів (створення необхідної кількості запасів; розміщення фінансових можливостей у високоліквідні активи), поліпшення якості сільськогосподарської продукції (реалізація національної політики шляхом застосування норм і правил світового ринку, впровадження міжнародного досвіду у сфері виробництва продукції та послуг), удосконалення системи норм і нормативів (оптимізація обсягу, складу і структури джерел фінансових ресурсів за окремими складовими), поліпшення управління інноваційним оновленням аграр-

ного виробництва (пошук джерел фінансування інноваційних проєктів, контроль за їх впровадженням і реалізація на рівні підприємства за критеріями самоокупності, соціальної доцільності та екологічної безпеки).

Більшість сільськогосподарських підприємств Тернопільської області відчують гостру потребу у фінансових ресурсах. У ринковій економіці існує кілька поширених шляхів їх залучення, найчастіше за рахунок випуску акцій та кредитів. Через нерозвиненість фондового ринку в Україні найдоступнішим шляхом залучення капіталу є кредитні ресурси. Особливість кредиту – платність та обмеженість терміну користування, який впливає на розмір платежу за тіло кредиту. Отже, визначаючи ефективність залучення кредитних ресурсів, необхідно врахувати такі вимоги: ціну та ефективність використання кредиту; цільове призначення та його величину; термін залучення і суму платежу за тіло кредиту. Дослідження показало, що недостатньо уваги с/г підприємства Тернопільської області приділяють таким чинникам, як цільове призначення та ефективність використання кредитних ресурсів.

Найпоширенішою методикою управління ефективністю залученого капіталу є ефект фінансового важеля. Однак при її використанні виявлено ряд недоліків: не враховується величина залученого капіталу, цільове призначення, термін кредитування та ефективність використання залученого капіталу. Тому нами запропоновано методику, яка деякою мірою усуває ці недоліки. Формалізовано її можна описати моделлю, яка має вигляд формули:

$$A = (D * Kf + CF) - (I * D + D/Y),$$

де A – фінансова спроможність обслуговувати позичкові кошти (грн.); D – сума кредитних коштів, (грн.); Kf – коефіцієнт рентабельності використання залученого капіталу; CF – чистий грошовий потік підприємства перед залученням кредитів (грн.); I – річна відсоткова ставка за користування кредитом (%); Y – кількість років користування кредитом.

Отже, підсумовуючи зауважимо, що запропонована модель зорієнтована переважно на оцінку ефективності цільового кредиту з урахуванням періоду використання. Встановлено, що сільськогосподарські підприємства Тернопільської області, як правило, залучають декілька кредитів для різного цільового спрямування і на різні періоди.

Література

1. Коваль Н. І. Особливості фінансової діяльності малого бізнесу в сільському господарстві / Н. І. Коваль, О. Д. Радченко // Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. Вінницького нац. аграрного ун-ту. – Вінниця : РВВ ВНАУ, 2010. – С. 44–45.

2. Кузь В. І. Облік формування та розподілу прибутку в контексті суспільного договору [Електронний ресурс] / В. І. Кузь. – Режим доступу : www.nbuv.gov.ua/.2./NV-2010-V3_48.pdf.

3. Костирко Л. А. Інформаційне забезпечення управління фінансово-господарською діяльністю промислових підприємств [Електронний ресурс] / Л. А. Костирко, Л. О. Сурженко. – Режим доступу : www.nbuv.gov.ua/.

4. Охрамович О. Р. Методичні аспекти обліку фінансових витрат [Електронний ресурс] / О. Р. Охрамович. – Режим доступу : nuwm.rv.ua/methods/asp/vd/v41ek30.doc.

Oleg Shevchuk

DEVELOPMENT OF ACCOUNTING - ANALYTICAL REFLECTION OF THE FINANCIAL ACTIVITIES OF AGRICULTURAL ENTERPRISES

In the article investigated the theoretical question of forming accounting indicators of financial and economic activity of the entity. A mismatch between the financial and investment activities and income derived from them, proposed to make certain amendments to the regulations on the application of the plan of accounts of assets, capital, liabilities and business operations of enterprises and organizations.

Keywords: *financial activities, agricultural enterprises, accounting, accounts, model.*

Наукове видання

Тернопільський осередок
Наукового товариства ім. Шевченка

Тернопільський національний
економічний університет

ЗБІРНИК ПРАЦЬ

Том 10

ПРОБЛЕМИ ЕКОНОМІКИ ТЕРНОПІЛЬЩИНИ ТА ІНШИХ ТЕРИТОРІЙ УКРАЇНИ

Редактори тому – *Оксана Гомотюк, Василь Дерій*
Відповідальний редактор серії – *Михайло Андрейчин*

Редактор – *Інна Калачик*
Комп'ютерна верстка – *Любов Верней*
Дизайн обкладинки – *Марія Одобецька*

*На палітурці автопортрет Тараса Шевченка,
створений поетом у 1860 році.*

Підписано до друку 29. 09. 2015 р.
Формат 60x84 ¹/₁₆. Гарнітура Times.
Папір офсетний. Друк на дублюванні.
Умов. друк. арк. 12,3 Облік.-вид. арк. 12,5.
Зам. № У 401-15. Тираж 150 прим.

Видавець та виготовлювач
Тернопільський національний економічний університет
вул. Бережанська, 2, м. Тернопіль, 46004

*Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців ДК № 3467 від 23.04.2009 р.*

Видавничо-поліграфічний центр «Економічна думка ТНЕУ»
вул. Бережанська, 2, м. Тернопіль, 46004
тел. (0352) 47-58-72
E-mail: edition@tneu.edu.ua